

Erling Kristvik - en nasjonal strateg?

Kjell-Arild Madssen

Erling Kristvik - en nasjonal strateg?

ÇAPPELEN DAMM AKADEMISK

© 2020 Kjell-Arild Madssen

Dette verket omfattes av bestemmelsene i Lov om opphavsretten til åndsverk m.v. av 1961.

Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY-NC-ND 4.0. Denne lisensen lar andre kopiere, distribuere og spre verket i hvilket som helst medium eller format, under forutsetning av at det oppgis korrekt kreditering og lenke til lisens. Dette kan gjøres på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av verket. Materialet kan ikke benyttes til kommersielle formål. Dersom du remixer, bearbeider eller bygger på materialet, kan du ikke distribuere det endrede materialet.

Lisensvilkår: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.no>

Boka er utgitt med støtte fra Høgskulen i Volda. Denne boka er utgivelse nr. 39 i skriftserien *Kyrkjefag Profil*. Dette er en fagfelleverdert monografi.

ISSN print: 1502-7929

ISSN online: 2703-8076

ISBN trykt bok: **978-82-02-70451-3**

ISBN PDF: **978-82-02-68382-5**

ISBN EPUB: **978-82-02-70846-7**

ISBN HTML: **978-82-02-70847-4**

ISBN XML: **978-82-02-70848-1**

DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.117>

Omslagsdesign: Have a book

Forsidebilde: Portrett av Erling Kristvik. Malt av Hermod Rise. Brukt med tillatelse fra *Stiftinga Rasofielgarden*.

Cappelen Damm Akademisk/NOASP
noasp@cappelendamm.no

Forord

Denne boka handler om Erling Kristvik (1882–1969). På nasjonalt nivå var han en av 1900-tallets mest profilerte pedagoger. På et lokalt nivå – i en Volda-kontekst – blei navnet hans nærmest synonymt med Volda lærarskule, en av de fremste i landet.

Kristvik var nær sagt født inn i læreryrket. «Faren var lærar, farfaren og farfars far likeeins. To av farbrødrene hans hadde valt same livsvegen. Morfaren hadde verka som lærar i fleire år» (Todal 1952:12). Han tok lærerprøva i Volda i 1906 under Henrik Kårstads ledelse. Han var lærer ved Volda «millomskule» fra 1906 til 1908, og ved Volda lærarskule fra 1908 til 1913. Deretter var han to år ved Møre Folkehøgskule i Ørsta. Fra 1915 til 1923 var han overlærer ved Tromsø lærerskole, og fra 1923 til 1925 ved Hamar lærerskole. Han var skoledirektør for Nordland og Troms fra 1925 til 1930. I 1930 blei han rektor for Volda lærarskule, ei stilling han hadde han til 1946, men avbrutt av krigen etter at lærerskolen blei stengt julaften 1941. Han avslutta sitt yrkesaktive liv ved Norges lærerhøgskole på Lade i Trondheim, der han «bestyrte» et professorat i pedagogikk fra 1946 til 1952.

Kristvik satte spor som lærer, skoledirektør, rektor, forfatter, ikke minst av lærebøker, og som en svært engasjert samfunns- og skoledebattant i over 50 år. Han må ha vært et menneske som gjorde inntrykk. Det går ikke minst fram av de brevbøkene som ei rekke av hans elever førte i pennen. Noen av disse brev- eller klassebøkene blei, med noen opphold underveis, skrevet over mer enn 50 år, og gir et enestående innblikk i levde lærerliv. Her ruver ofte «rektor», og han framstår som den som ga deres lærergjerning retning og innhold. Disse tekstene er det gjort greie for i *Levde lærerliv. Volda-læreren i brevbøker 1930–1995* (Madssen 2020). Kristvik blir her et felles referansepunkt. Han framstår dels som inspirerende pedagog under utdanninga deres, de er «krisvikianere», dels blir han et moralsk forbilde ved å være leder for det «motstandsreiret» Volda lærarskule var under krigen. Tiår seinere, mot slutten av 1900-tallet, når de sjøl har takka av og blitt pensjonister, minnes hans gamle elever sin

rektor med takknemmelighet. Mange gir han æren for å ha gjort dem til den læreren de etter eget utsagn gjerne ville være.

I brevbøkene er Kristvik ofte et «objekt» for brevskriving. Samtidig var han i høyeste grad sjøl en brevsriver, og dette vil være sentralt i den dokumentasjonen som legges fram her, og som særlig omfatter Kristviks brevveksling med NS-styret under krigen og etterspillet med departementet etter krigen. Breva fra tida 1940–1942 skapte problem for han etter krigen. Departementet ba om en forklaring på synspunkt og formuleringer. Det var naturlig å se departementets henvendelse som en beskyldning om at han hadde invitert til samarbeid med fienden. Kristvik sjøl så det i alle fall slik. Denne brevvekslinga vil her bli dokumentert og diskutert.

I tillegg til brevtøkene vil deler av Kristviks filosofisk-sosiologiske forfatterskap bli gjennomgått og kommentert. Disse tekstene er stort sett kjent fra før, men ett nytt element er kommet til. Vi har visst at Kristvik de første krigsåra skreiv på ei bok han kalte *Folkelære. Pedagogisk sosiologi*. Den blei aldri utgitt, og manuskriptet var lenge antatt tapt, men blei gjenfunnet i noen esker med notater og tekstutkast, som Kristvik etterlot seg, og som Kristvik-familien, sammen med boksamlinga hans, «Kristvik-biblioteket», ga til Høgskulen i Volda på 1990-tallet. En annen lenge ukjent tekst, *Norsk folkeprogram*, er også funnet. De to tekstene er blitt digitalisert og gjort tilgjengelige i Høgskulen i Volda sitt digitale arkiv, Bravo.

Tekstene er interessante ut fra flere synsvinkler. De er tydelig politiske og ideologiske gjennom de idéer og tanker de presenterer – og polemiserer mot. Her går det ei linje fra *Folkelagnad* (1920) og fram til den siste boka hans, *Livsopplysning* (1954). Midt i denne linja ligger de to nevnte manuskripta, som begge er skrevet under krigen, trolig i løpet av de to eller tre første krigsåra, det vil si samtidig med at Kristvik lå i «brevkrig» med NS-styret. Både *Folkelære* og *Norsk folkeprogram* er interessante ut fra en mentalitetshistorisk, idéhistorisk og kulturell synsvinkel, både «innover» mot Erling Kristvik, men også «utover» mot hans tid mer generelt. Sammenstillinga av brevvekslinga hans med myndighetene under og etter krigen, med tankene hans om samfunns- og kulturutvikling fra de tidligste tider fram til samtida, er interessante nettopp fordi disse tekstene er formulerte omtrent samtidig.

Det er en høy grad av sammenheng og kontinuitet i forfatterskapet. Grunndraga i Kristviks tenking ligger fast helt fra 1920. Som en kontekstualisering av «krigstekstene» – både embetsbrev, *Norsk folkeprogram* og *Folkelære* – vil derfor også tekster fra 1920- og 1930-åra bli omtalte. De er en del av den sammenhengen de nevnte manusa bør leses inn i, og viser kontinuiteten i forfatterskapet. Gjennom flere tiår var Erling Kristvik en sentral premissgiver for pedagogisk debatt generelt og lærerutdanninga spesielt. Til sammen kaster tekstene som vil bli omtalt her, et interessant idéhistorisk lys over dette feltet.

Alle sitat er skrevet slik de framstår i manus, men med ett unntak: Understrekinger er erstatta med kursiv.

Takk til familien Kristvik, som har gitt Erling Kristviks etterlatte papirer til Høgskulen i Volda. Takk til Gaute Hareide, som har stått for bilde-reproduksjon. Takk også til Widar Madssen, Peder Haug, Atle Døssland og Pål Hamre for råd og kommentarer underveis, og til Høgskulen i Volda og Institutt for språk og litteratur for trykkestøtte.

Innhold

Bakteppe	11
Krigen, Erling Kristvik og Volda lærarskule	11
Tankespor og kilder	16
Aktørene	21
Brevskriveren	24
De første konfliktene	24
Brevet til departementet 15.11.1941	28
Nytt brev til departementet 1.12.1941	37
Det autoritære og det totalitære; nytt brev til departementet 20.1.1942	39
Nye brev vinteren 1942	42
Bortvist fra fylket	43
Etterspillet begynner	46
Kristviks forsvar	48
Kollegiets brev til departementet	52
Markhus sitt forsvar for Kristvik	55
Støtte i departementet	56
Departementets dom	58
Professor i Trondheim	58
Et lite mellomspill: «Folk og skule»	63
Siste brevet	64
1920–1940: Veien fram til Folkelære og Norsk folkeprogram	70
Folkelagnad. Tankar om samfund og kultur (1920)	71
Artikler på 1920- og 1930-tallet	77
«Handverk og kunst i læraryrket»	77
«Heimstadlære»	78
«Livssoga og opsedinga»	79
«Drift og instinkt»	83
«Striden mellom gamal og ny skule»	84
«Sosiologi i lærarskulen»	87
«Utfalding og innplanting»	93
Situasjonen ved krigsutbruddet	95
Teksthistoria til Norsk folkeprogram og Folkelære. Pedagogisk sosiologi	98
Norsk folkeprogram	98
Folkelære. Pedagogisk sosiologi	99

INNHOOLD

Norsk folkeprogram – et politisk manifest	105
Folkehusholdet	105
Sosial tregreining	108
Folkesjølstyret	109
Teksten vurdert som politisk program	112
Folkelære. Pedagogisk sosiologi	117
Første del. Folkelivsteori	117
Kapittel I. Folkelivs-problemet	117
Kapittel II. Folkelig undergrunn	120
Kapittel III. Sosial overbygning	121
Kapittel IV. Demologisk vitenskap	123
Kapittel V. Pedagogisk sosiologi	126
Kapittel VI. Folkeprogrammet	128
Andre del. Folkelære. Pedagogisk sosiologi	129
Kapittel A. Folkelivsrøter	129
Kapittel B. Folkelivsforming	131
Kapittel C. Folkelivsvokster	131
Kapittel D. Folkelivsmodning	132
Kapittel E. Folkelivsforfall	134
Tredje del. Folkelivslover	136
Kapittel I. Folkelig differensiering	137
Kapittel II. Folkelig integrasjon	137
Kapittel III. Folkelige konflikter	138
Kapittel IV. Folkelig dekadanse	138
Kapittel V. Folkelig regenerasjon	139
Kapittel VI. Folkelig evolusjon	139
Det eksistensielle alvor; Kristvik og Oxford-bevegelsen	143
Prosjektets avslutning: Livsopplysning. Ideologisk nyorientering (1954) ...	148
En nasjonal strateg?	156
«Bondehåttén»	159
Det biologiske: Organismer og folk	162
Kristvik og tokultur-tesen	168
Norsk politisk kontekst	171
Det vitalistiske	174
Hvordan gikk det med «Kristvik-pedagogikken»?	178
Appendiks	184
Kilder	189
Tidligere utgivelser i Kyrkjefag Profil	201

Bakteppe

Krigen, Erling Kristvik og Volda lærarskule

Per Myklebust skriver i artikkelen «Rektor Kristvik og lærarutdanninga» i festskriftet til Kristviks 70-årsdag i 1952:

Vi skal her ikkje innlata oss på å vurdera kva verd lærararbeidet hans har hatt for den norske skulen. Skulle vi få noko pålitande inntrykk av dette, måtte vi vitja dei mange skulestovene omkring i landet, der tidlegare Kristvikelevar arbeider. Og det er uråd. (s. 21)

Nei, helt uråd er det kanskje ikke. Mange av Kristviks klasser på 1930-tallet og først på 1940-tallet holdt seg som nevnt med klassebøker eller brev-bøker, som de kalte det. Her reflekterte de over liv og yrke, og her ruver Kristvik i mange gamle lærerskoleelevers bevissthet (Madssen 2020), og det er tydelige Kristvik-spor i diskusjonene rundt de nybakte lærernes skoleerfaringer.¹ I tillegg kom han for mange av sine tidligere elever til å framstå som en holdningsleder under krigen. For dem har han inspirert til motstandskamp og «Front-arbeid». Det er derfor en tung historisk ironi i at Kristvik etter krigen måtte kjempe for å reinvaske seg mot beskyldninger om å ha gått langt – kanskje for langt – i tysk- og NS-vennlig retning, sjøl om målet var å hindre at Volda lærarskule, som den eneste

---

1 Fra 1933 var det Statsøvingsskolen som kom til å gi lærerskoleelevne deres praktisk-metodiske utdanning. Da Aasmund Lønning Strømnes ga ut det etterlatte manuset til faren Martin Strømnes, *Kristvikskolen* (1982), pekte han i forordet på at flere hadde ment at tittelen snarere burde vært «Strømnesskolen». Per Myklebust skriver i 1942 i et av sine brev til klassens brevbok at «[n]år eg tenkjer på ein lærar slik som han «sprang i Guds tanke fram», så får eg assosiasjonar mot namnet 'Strømnes'. Femti år seinere skriver han i en omtale av *Kristvikskolen* at «dersom ein først skal gje skulen [dvs Statsøvingsskolen] namn etter person, kunne han etter mi meining like gjerne heita Strømnesskulen som Kristvikskulen. Og mest rettferdig ville det vel vera å kalla han Kristvik/Strømnes/Sukkestadskulen». Oline Sukkestad var fra 1933 til 1937 eneste tilsatte i Statsøvingsskolen. Strømnes blei hennes kollega i 1938.

lærerutdanningsinstitusjonen i landet, blei stengt. Det klarte han ikke. Julaften 1941 ble Volda lærarskule stengt og nedlagt.

Per Myklebust (1919–2002) kjente Kristvik godt. Han hadde han som lærer og rektor fram til skolen ble stengt. Etter stenginga prøver Myklebust seg som lærer, og filosoferer i klassens brevbok rundt det han har lært av Kristvik om lærerrolla. Et mer avstandsperspektiv på Kristvik fikk han nok som pedagogikk-student ved Universitetet i Oslo fram til også det blei stengt i 1943. Fra 1948 var Myklebust tilsatt ved lærerskolen, som sekretær, pedagogikk-lærer, inspektør og til slutt som rektor fra 1964 til 1985. Han var kanskje en av dem som best kjente til kontroversene som omgav Kristvik, men i artikkelen til 70-årsdagen i 1952 er all omtale av Kristvik knytta til tida før krigen. Det som skjedde under og etter krigen, omtales ikke med ett ord. Det er ikke så rart. Krigen var ennå nær, og mange visste nok at dette fremdeles var et sårt punkt for Kristvik. Det ville være upassende å ta dette opp i et festskrift. Det betyr ikke at Myklebust er ukritisk rosende på festskriftsjangerens tradisjonelle premisser. Han karakteriserer Kristvik som «kjettersk», han er «profet» og «misjonær», og dette er i hans penn ikke rosende, men også problematiserende karakteristikk. «Sakleg beskriving (...) er ikkje Kristviks sterkaste side», og som rektor var han «litt av eit «enfant terrible» for dei overordna instansar» (1952: 21f.). Dette karaktertrekket, «stirrigheita» hans, som det heter på Sunnmøre, går stadig igjen i omtalene av han. Den polemiske tonen hans i offentlige ordskifter var ofte provoserende og lite strategiske. Dette er også Svein Eides perspektiv i *Erling Kristvik og striden om pedagogikken* (1978). Her står polemikeren og «stridsmannen» i fokus, Kristviks «mangel på diplomatisk åtferd» (s. 216).

I en artikkel 30 år seinere i forbindelse med Kristviks 100-årsjubileum tar Myklebust opp igjen det han ser som problematisk ved Kristviks form. I «Erling Kristvik – glimt frå personen og programmet» gjentar han – noe som ofte også går igjen i andres omtaler – at Kristvik kunne være vanskelig å forstå – særlig «på grunn av det abstrakte og lite førestellingsskapande språket» (1982: 12). Han mener Kristvik var best muntlig og på katetret. Et anna problem lå i at han hadde for vane å åpne foredraga sine med å gå til angrep på noe eller noen. Når han langt om lenge kom til sitt eget

program, så «hadde forsamlinga knept seg til». Kristvik både stod, og står fremdeles i dag, sier Myklebust, «i veggen for sitt eige program».²

Gjennom elevbrevne framstår Kristvik som en helt. For mange er han det store forbildet, en pedagogisk, så vel som en nasjonal høvding. De kan nok ironisere eller fleipe litt i omtalen av han. Også elevene synes han kan være uklar eller for teoretisk målt opp mot den praksisvirkelighet som møtte dem i skolen, men de er likevel fasinert av læreren og personligheten Erling Kristvik. Lærebokforfatteren, derimot, er det flere som strir med. I brevbøkene til de klassene som opplevde krigsutbruddet og de to første krigsåra, er Kristviks antinazisme et gjennomgangstema. Særlig får han honnør fra de elevene som var aktive i den motstandskampen som førte fram mot stenginga julaften 1941. Når Kristvik sjøl skriver små hilsener til elevene under krigen, så er han opptatt av «ein heilag skyldnad», og det er å holde «fronten» (Madssen 2020).

I brevbøkene er Kristvik «objekt». I breva til NS-styret under krigen og i breva til departementet etter krigen er han i høyeste grad «subjekt». En del av brevvekslinga med myndighetene under og etter krigen er kjent fra før, men er som regel bare ufullstendig og stykkevis blitt dokumentert og sitert. Disse breva blir av og til trukket inn når Kristvik er blitt diskutert ut fra en ideologisk og idéhistorisk, og dermed – implisitt eller eksplisitt – også politisk synsvinkel. Noen sentrale bidragsytere her har vært Bergem (1995), Nerbøvik (1996), Stafseng (1996), Melle (2001), Slagstad (1998 og 2003), Dale (1999), Myklebust (2000) og Kvam (2009). Disse har i ulik grad kommet inn på det som skjedde under og etter krigen. Bergem og Kvam går mest inn på det, og særlig Bergem trekker inn brevvekslinga med NS-myndighetene. Slagstad er mer opptatt av mellomkrigstida og Kristviks konstruksjon av det han ser som Venstre-statens pedagogiske rom, og drøfter lite krigstida. I en artikkel i 2003, «Folkedannelsens forvandlinger», konkluderer han med at det fortsatt gjenstår å forklare «det politiske spill som førte til at Kristvik i 1946 sa fra seg rektorstillingen ved Volda lærerskole» (s. 86).

² Per Myklebust markerer uavhengighet, kanskje også en viss avstand, til Kristvik nesten hver gang han omtaler han. I den siste artikkelen han skreiv om Kristvik i 2000, forteller han at Kristvik, etter det berykta «Oslo-møte» i januar 1950, da lærebøkene hans kom under kraftig kritikk, spurte om Myklebust ville hjelpe han med å revidere disse. Myklebust avsto. Han hadde for mye å gjøre på lærerskolen, men hadde også en grunn til: «(...) frykt for å bli berre, som dei sa på Vartdal, «likkjefuglenj so´ fyle gaukja» (Myklebust 2000: 56).

Dette er det nærmeste Slagstad kommer «det politiske spill». For Slagstad er Kristvik arkitekten for venstrestatens «demokratisk-pedagogiske kunnskapsregime» med dets folkedannelses-prosjekt (2017: 284). Dette var både elitistisk og demokratisk. Slagstads innramming er å se dette som «egenartede dannelsesprosjekter i en moderne nasjonsbygging». Han framhever den samfunnsetiske dimensjonen i dette. Slagstad er tydeligvis klar over de mulige snublesteinene her, og viser til at så vel folkelighetsbegrepet, *Volkstum*, som dannelsesbegrepet hadde røtter i tysk tenking: «Etter hvert kom forsøkene i tysk pedagogikk på å overføre dannelsesbegrepet fra individuell dannelse til folkets dannelse meget nær nazismens totalitære folkefellesskap» (2017: 288), men diskuterer dette lite i forhold til Erling Kristvik. Han peker på at det hos Kristvik var «en bevissthet om pedagogikkens to bærende idétradisjoner: opplysningsrasjonalismens instrumentelle nyttetenkning og romantikkens etisk-ekspressive idealisme», og at «denne dobbelthet med dens spenningsfylte uttrykk for det moderne ikke alltid [har] vært tilstrekkelig påaktet» (sst.). Slagstad framhever det anti-nazistiske hos Kristvik, og mulige «spenningsfylte uttrykk» og «doppelthet» blir ikke eksplisitt diskutert.

Bergem (1995a) trekker Kristviks brev inn i sin diskusjon, og viser til formuleringer i brevvekslinga med NS-myndighetene under krigen. Han mener Kristvik «må ha opplevd situasjonen slik at han ikkje hadde noko val»; han «vart pressa» og «i realiteten plassert ved Lærarhøgskulen» (s. 150). Nerbøvik (1996) framhever motstandsmannen Kristvik og Volda lærarskule som «motstandsreir». Hans framstilling slutter med 1945, og han skriver lite om det som skjedde etterpå. Som dokumentasjon på Kristviks antinazistiske holdning anfører Nerbøvik Nasjonal Samlings «lagfører» i Volda, Fridtjov Bakke, som, da han ble pålagt å føre «jøssing-liste» over folk som burde «fjernes fra Volda», førte opp 37 «utpregede jøssinger». I Bakkes rekkefølge var Kristvik på 3. plass, Wilhelm Kvalheim på 4., Olav Gautestad på 5. og Peter Eiken på 6. plass, alle sentrale lærere i Kristviks kollegium (1996: 244).

Også for Stafseng (1996) er Kristvik en helt, en motstemme til «skurkene», som først og fremst er representert av den tyske psykologen Erich Rudolf Jaensch. Stafseng innrømmer at «etterpåkløskapen» lett kunne «lede til den samme bedømmelse [av Kristvik] som er utbredt i Tyskland

når de leser [Peter] Petersen – at dette må være ‘nazisme’ i all sin Gemeinschaftsdyrking», men dette er ikke rett. Stafseng mener Kristvik hadde «et mere skarpsindig blikk i samtiden enn de fleste andre», og ser han – sjøl om han «tapte» – som en spennende motkulturell stemme med stor «analytisk styrke i kontakten med den internasjonale reformpedagogikken» (s. 247). Han var mot «en fordømmende amerikanisering av norsk pedagogikk», som med Martin Strømnes sine ord ville «løyse landsfolkeskulen frå åkeren og tufte han på *asfalten*». Det uheldige var, ifølge Stafseng, at denne by/land-motsetninga ble så sterk at «det nærmest ble umulig å vokse opp i urbane strøk, og mere spesielt at arbeidsmåten i landsfolkeskolen ikke ble gjennomførbar ved store eller urbane skoler» (s. 326). Dermed gikk noe av det mest spennende i Kristviks og Strømnes sin resepsjon av Peter Petersens, Elsa Köhlers og Charlotte Bühlers ideer tapt: «Lebensgemeinschaft», alders- og kjønnsblanda grupper med eldre hjelpere og yngre hjelpne, «Gesamtunterricht» og aktivitetspedagogiske prinsipp» (s. 325).

Erling Lars Dale (1999) drøfter inngående politiske og ideologiske sider ved Kristviks faglige tekster, men omtaler ikke breva, og kommer ikke inn på flyttinga til Trondheim. Dale tegner et bilde av en konservativ, på enkelte områder reaksjonær, pedagogisk tenker, i kontrast til spesielt Slagstads bilde. Per Myklebust – som lenge unngikk å kommentere dette – kom til slutt inn på det i en artikkel som delvis framstår som en replikk til Slagstads og Dales framstillinger (Myklebust 2000). Han viser til et ofte gjentatt forsvarsargument for Kristvik: Ordlegginga hans var et skalleskjul, et narrespill, for å hindre at skolen ble nedlagt. Myklebust mener at Kristvik ikke dreiv med narring, og har så denne «tilleggstanken»:

På enkelte spørsmål i samfunnet hadde Nasjonal Samling eit syn som kan minna om Kristviks. At Kristvik med dette synet var «på farlige avveier», som Erling Lars Dale skriv, kan eg ikkje godt sjå. Det må i så fall også svært mange andre (bl.a. i den grundtvigske folkehøgskulen) ha vore! Men visse fellestrekk er der: vilje til å styrkja jordbruket og bondesamfunnet, kamp mot «bolsjevisme og liberalistisk partipolitikk», den trua at «folket, nasjonen» er den «høgste samfunnsform som historia viser oss» osv. [...] Den tilleggstanken eg nemnde, er med andre ord at mykje av det som Kristvik i sin kamp for skulen «vifta med», det kan han også ha meint. (s. 48f.)

Også Kvam (2009) drøfter inngående det som skjedde under og etter krigen, men går etter måten lite inn på breva til NS-myndighetene. Hans litt forsiktige konklusjon etter gjennomgangen er at

Kristvik gikk sannsynligvis av som rektor i Volda dels på grunn av ryktene og det presset han ble utsatt for som følge av granskingsaken om hans forhold til Nasjonal Samling, og dels på grunn av Bergsgårds arbeid opp mot departementet og Kristvik personlig for å få han til å ta ansvar for lærerhøgskolens fremtid. Myndighetene var med sin skeptiske holdning til Kristviks kandidatur til professoratet mer til hinder enn en pådriver til at Kristvik gikk av som rektor i Volda og reiste til Trondheim. (s. 230)

Vi vil komme tilbake til de ulike forklaringene på Kristviks oppsigelse i Volda og flyttinga til Trondheim etter gjennomgangen av brevvekslinga.

Tankespor og kilder

Kristviks «forhold» under krigen kom – utelukkende på grunn av breva han sendte myndighetene, og ikke på grunn av forfatterskapet forøvrig – av sentrale aktører til å bli forstått og tolka i lys av en slags mistankens hermeneutikk.³ Dette gjelder både hans forsvarere og hans kritikere. De første ser mulig problematiske utsagn som forsøk på narrespill; Kristvik mener ikke det han sier. Han forsøker å narre motstanderne. Hans overordna mål er for enhver pris å hindre at skolen blir stengt; da må han ha noe å gi. Kritikerne har derimot tatt han mer på ordet, og med det utgangspunktet leita etter djupere og mer bakenforliggende mønstre. I en slik sammenheng har en også vært interessert i hvem han lot seg påvirke av, hvem han lærte av: Hva og hvem er det spor etter i Kristviks tenking? Hvem tar han avstand fra, og hvem slutter han seg til? Var han en original tenker, en nasjonal strateg, eller uttrykker han mer en *Zeitgeist*, kanskje også en forgangen tidsånd?

Drøftinger av Kristviks kilder, påvirkninger og nettverk fins først og fremst hos Eide (1978), Kvam (2009) og Stafseng (1996), men også hos Slagstad (1998). Flere har pekt på at det ofte kan være uklart hvem Kristvik

3 «Med uttrykket mistankens hermeneutikk forstår vi analysemåtar som forsøker å avdekke føresetnader og motiv som ein aktør forsøker å skjule, eller som han kanskje ikkje er klar over, eller som kjem til uttrykk på ein ubevisst måte» (Gilje 2019: 84).

har lært av, hvem som var hans kilder, hvem som inspirerte han. Sveinung Vaage (1995: 167) omtaler det han kaller Kristviks «agrarnasjonale danningssyn», et begrep som i en norsk mellomkrigstidskontekst ofte knyttes til en reaksjonær og/eller høyre-radikal politikk og ideologi. Kristviks versjon har elementer både fra pietisme, rasjonalistisk empirisme og nyhumanisme, men «er klart mest inspirert av det nyhumanistiske» (s. 187). Vaage knytter Kristvik og hans danningssyn til «ein reformpedagogisk krets som i hovudsak hadde sin «gullalder» i mellomkrigstida»: Anna Sethne, Åsa Grude Skard, Helga Eng, Anathon Aall, Bernhof Ribsskog, Olav Storstein og Torstein Høverstad. Når Vaage lar – avgjort diskutabelt – Storstein og Høverstad inngå i samme krets, så er det fordi de begge inngår i en «folkeleg danningstradisjon», og dette blir fellesnevneren som dekker over at den ene, Høverstad, var en «reaksjonær nasjonal strateg» (Erling Lars Dale) og den andre, Storstein, et radikalt marxistisk medlem av Mot Dag. Samtidig er disse pedagogene internasjonalt orientert, særlig mot tyskspråklige områder, og de representerer – om enn på ulike måter – reform- og arbeidsskolepedagogikken med front mot «bokskolen», et begrep som blei brukt til å karakterisere en gammeldags, autoritær og bokstyrt, nærmest kateketisk, pensumundervisning. Slagstad utvider i si framstilling navnekonteksten med Lars Eskeland, Søren Nordeide, Anton Ræder, Anna Rogstad, Mathias Skard, Håkon Wergeland og Asbjørn Øverås. Noen er frilynte, noen er pietistiske, noen er radikale, andre konservative, en blir katolikk, men alle er «skolefolk». De fleste står nær høgskolebevegelsens pedagogikk og nasjonalisme. Eide (1978) peker særlig på påvirkning fra Grundtvig, Frøbel, Pestalozzi, Kerschensteiner, Dewey, Bergson og – som eneste norske navn – Bertram Dybwad Brockmann (s. 212).

Et viktig felles forum og publiseringskanal for disse «skolefolka» var gjennom hele mellomkrigstida Norsk Pedagogisk Tidsskrift med Johan Fredrik Voss, Torstein Høverstad, Helga Eng, Ragnvald Iversen og Asbjørn Øverås som sentrale aktører. Alle var på sett og vis en del av Kristvik sitt «lag».

Reformpedagogikken i mellomkrigstida utgjør ikke noe enhetlig system. Begrepet dekker over klare ulikheter, om ikke alltid på et konkret pedagogisk-metodisk plan, så i hvert fall på et mer ideologisk og politisk

plan.⁴ Anna Sethne og Erling Kristvik kunne samarbeide, men den ene var en politisk aktiv og radikal sosialist, den andre var – i hvert fall i egne øyne – «upolitisk». I sitt forfatterskap framstår han som en biologisk orientert kristen-konservativ tenker, som ofte angrep sosialismen. Også Bernhof Ribsskog og Erling Kristvik puttes ofte i samme reformpedagogiske korg, men også her var det ulikheter. Den første var Arbeiderpartiets mann, og nok en noe «hardere» reformpedagog enn Kristvik. Ribsskog var i langt høyere grad enn Kristvik knytta til byskolenes fulldelte skoler og til positivistisk psykometrisk forskning. De to var likevel ofte enige. Når Ribsskog melder *Sjelelære* (1937) og *Elevkunne* (1939) i *Norsk Skuleblad* (1938 og 1940), så er det med svært rosende ord. Kristvik representerte nok i praktisk pedagogikk – slik opplevde i hvert fall elevene hans det – en relativt «mjuk» pedagogikk, og kanskje viktigst: I motsetning til Ribsskog reiste Kristvik en høy kristen himmel over skoletenkinga si.

De fleste som har skrevet om Kristviks påvirkningskilder, har vist til særlig tysk og – i noe mindre grad – engelsk, fransk og amerikansk sosiologi og pedagogikk. Særlig er Ferdinand Tönnies (1885–1936) blitt trukket fram, og spesielt begrepa fra tittelen på hans mest kjente bok, *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887). *Gemeinschaft* – «livssamfunn» i Kristviks oversettelse – fanger opp sentrale sider ved Kristviks idéer om familie og bondesamfunn både som samfunnsform og ikke minst som normativ pedagogisk ramme for undervisning og fostring. Motstykket er *Gesellschaft* – «samfunnsliv» hos Kristvik. Dette hadde mer tilknytning til moderne bysamfunn, og representerte for Kristvik en langt mer problematisk form for fellesskap. Særlig i hans historisk-filosofiske forfatterskap er det stadige referanser til Tönnies.⁵ Kvam konkluderer med at «spenningen mellom sentrum og periferi står som et overordnet perspektiv i Kristviks pedagogikk og kulturfilosofi. Bygdene var bærer av det nasjonale. Bare bygdeskolene hadde potensiale til å kunne videreføre den norske arv» (2009:392). Den sterke urbane og industrielle veksten, dvs.

4 «Bevegelsen ble svært mangfoldig fordi svarene på utfordringene utviklet seg i spennet mellom på den ene side å omfavne muligheter for frigjøring fra gamle autoriteter til på den andre side å forkaste den 'moderne' tilstand gjennom en fundamental kulturkritikk» (Helsvig 2004: 172).

5 Tönnies ble aktualisert i Norge gjennom Ewald Bosses oversettelse av *Innledning til sociologien* (1932), men Kristvik hadde da lenge lest han på tysk.

moderniteten, gjorde byene, bykultur og byskole til en ideologisk motstander. Både Slagstad og Kvam ser Kristvik som en kulturkonservativ tenker. De fleste som har skrevet om Kristvik, ser ut til å være enige om at det er noe tilbakeskuende – noen vil kalle det reaksjonært – over mye av kulturkritikken hans. Til dette kom at han var lett å misforstå. Han kunne slå – ofte nesten samtidig – i mange og ulike retninger.

Ei utlegging av det Kristvik anser for å være grunnlagstenkere i sosiologien, finner en flere steder i forfatterskapet: Ferdinand Tönnies, Karl Marx, August Comte, Émile Durkheim, Herbert Spencer og Paul Barth går stadig igjen uten at dette betyr at han alltid er enig med dem. Han er kritisk til Marx og deler ikke uten videre Spencers syn på evolusjon. Barth framheves positivt på grunn av sin interesse for sosiologiens historiefilosofi. Han trekker også ofte fram det han anser som «oversedde og gløynde samfunnsgranskarar», som Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897), en tysk modernisme- og bykritiker som bl. a. er blitt sett som en av heimstadlæras fedre, og som hadde «attreising av huslyden og heimelivet» (Kristvik) som mål, og franskmannen Frédéric le Play (1806–1882), som så familien som samfunnets og dermed sosiologiens viktigste grunnenhet. Felles for mange av Kristviks sosiologiske helter er at de er syntesemakere; de tegner «heilskapsbilete». De kan likevel ikke gjøre dette bare ut fra en smal og fagintern sosiologisk synsvinkel. Et sant helskapsbilde må også ha et biologisk perspektiv. Kristviks kanskje fremste kongstanke er å skape en syntese av biologiske og sosiologiske teorier og perspektiv, som han så til slutt hvelver en kristen himmel over.

Per Myklebust framhever linja Grundtvig – Kerschensteiner – Dewey, og mener at Kristvik i mindre grad var Durkheim-inspirert fordi han hadde vansker med fransken.⁶ Ei tydelig Grundtvig-linje i Kristviks forfatterskap – særlig i lærebøkene – ligger i alle referansene til skjønnlitteraturen, både forfattere, titler og skikkelser i bøkene. Kampen mot «bokskolen» og hans folkeretorikk er også Grundtvig-inspirert. Når det

6 Myklebust hadde gode forutsetninger for å se Grundtvig-linja hos Kristvik. Hans magisteravhandling i pedagogikk var om Grundtvig og folkehøgskolen. Det første Myklebust fikk på trykk, var basert på avhandlinga. Artikkelen, «Bakgrunnen for Grundtvigs folkepedagogikk», sto i *Fra pedagogikkens arbeidsfelt. Skrift til professor dr. Helga Eng på 70-årsdagen 31. mai 1945* (1945).

gjelder Kristviks mulige inspirasjonskilder for samfunnslæra, nevner også Myklebust Paul Barth (1858–1922) og i tillegg amerikanerne W.G. Sumner (1840–1910) og A.G. Keller (1874–1956) (Myklebust 1952: 55 og 1982:16). Sumner var kjent som historiker, statsviter og sosiolog. Han var anti-imperialist, laissez faire-tilhenger og hadde stor innflytelse på amerikansk konservativ tenking. Han innførte begrepet *Folkways*, i boka med samme navn (1906), som et sosiologisk grunnbegrep, nesten som en parallell til biologiens cellebegrep.⁷ Boka fikk stor innflytelse. Det gjorde ikke det store posthumt utgitte verket *The Science of Society* (1927), som hadde Keller som medforfatter. Verket kan minne om Kristviks *Folkelære* i sitt anslag og ambisjon: å vise samfunnets framvekst fra de tidligste tider til i dag. Sumner ble kritisert for i for høy grad å basere seg på gammel historisk og etnografisk vitenskap fra siste del av 1800-tallet. Det var en kritikk som også Kristvik kom til å møte.

Kvam konkluderer i si doktoravhandling om Kristvik med at Tönnies, Durkheim, Barth, Dewey og kunnskapssosiologen Karl Mannheim er de viktigste kildene hans, men innrømmer at dette ofte ikke er lett å dokumentere (2009: 9 og 301ff.). Slagstad (1998) framhever særlig Tönnies og Durkheim. Av og til kan Kristvik slå om seg med både navn, titler og sidetall, men oftest er det bare et navn, sjeldnere titler og enda sjeldnere konkrete referanser eller sitat. Det er så å si bare utenlandske forskere og teoretikere han viser til. Ett eksempel: På de første innledningssidene til *Elevkunne* (1939) refererer han til over 30 navngitte forskere – pluss «noen russere». Bare to av de navngitte er norske: Helga Eng og Anathon Aall.

Kristvik ville gjerne vise at han har andre forskere med seg, og henter belegg for det han sjøl står for, fra mange og ulike kilder, ofte ut fra forskjellige vitenskapeteoretiske posisjoner. Denne formen for vitenskapelig eklektisisme fører til at han kan fanges mellom en naturvitenskapelig diskurs og en langt mer normativ og religiøs diskurs, som til sjuende og sist trumfer vitenskapeligheten.

7 «Folkway, the learned behaviour, shared by a social group that provides a traditional mode of conduct» (<https://www.britannica.com/topic/folkway>, 3.2.2020).

Aktørene

Motstykket til disse «ytre» og internasjonalt kjente påvirkningsagentene er en «indre» og langt mere lokal krets av personer, som gjennom Kristviks liv og virke stadig dukker opp, ofte som medspillere, av og til også som motspillere. Dette er stort sett menn, det er «skolefolk», ofte med enten folkehøgskole- og/eller seminarbakgrunn; de er mål menn, mange er Venstre-menn, noen er frilynte, andre er mer pietistiske og lekmannsorienterte. Over alt dette hvelver, som en felles overbygning, norskdomen seg med sin spesifikke nasjonalismetenking.

De mest sentrale gjengangerne i denne indre nasjonale kretsen er der nær sagt fra starten av, og mange av dem har Volda-tilknytning gjennom lærerskolen. Kristvik tok lærerprøva i Volda – med Henrik Kaarstad som rektor – i 1906. Normert studietid til lærerprøva for artianere var ett år, Kristvik brukte ett semester. Søren Nordeide (1872–1941) var læreren hans i pedagogikk, norsk og historie. Etter lærerprøva var han i perioden 1906–1908 lærer ved *Volda Millomskule*, som Samuel Aage Sofus Stabell hadde oppretta i 1891, og som han fremdeles bestyrte. Fra 1908 til 1913 var han tilsatt ved Volda lærarskule. Nordeide var da reist til Levanger, men han og Kristvik fortsatte samarbeidet.⁸ Nordeide blei i 1922 Norges første professor i pedagogikk og samtidig rektor da Norges Lærerhøgskole blei oppretta på Lade i Trondheim. Rektorstillinga hadde han til han blei etterfulgt av Arne Bergsgård i 1936. I 1936–1937 vikarierte Kristvik for Nordeide i dennes pedagogikkstilling. Arne Bergsgård (1886–1954) var på si side tilsatt ved lærerskolen i Volda i perioden 1911–1913, det vil si samtidig med Kristvik. De var da kollegaer; begge underviste i norskdomsfaga norsk og historie. Som vi skal komme tilbake til, kom Bergsgård og Kristvik til å ha nær kontakt med hverandre også seinere i livet.

8 Det var her Kristviks forfatterskap begynte. I 1913 ga han ut ut *Sjælelæra til skulebruk. Prenta som manuskript, Volden, Gjærders bok- og notetrykkjeri*, som det står på tittelsida. Eide (1978) sier at boka blei utgitt anonymt. I et eksemplar i biblioteket til Høgskulen i Volda er det på originalens tittelside påført med sirlig håndskrift, som likner på Kristviks, «av Erling Kristvik». I 1914 kom ei revidert utgave, *Lærebok i sjælelæra*, på Olaf Norlis forlag med Søren Nordeide, «overlærer», og Erling Kristvik, «folkehøgskulelærer» som forfattere. Kristvik var fra 1913 til 1915 tilsatt ved Møre folkehøgskole i Ørsta. Dette var begynnelsen på det som ble *Sjælelære. Pedagogisk psykologi* (1937, med nye utgaver i 1940, 1947 og 1952).

Anders Todal (1883–1956), statsarkivar i Trondheim, hørte også med til nettverket. Han gikk på lærerskolen i Volda 1910–1912, og hadde Kristvik som lærer. Han kom tilbake som overlærer i perioden 1932–1934. Da var Kristvik rektor. Todal var bidragsyter til både Kristviks og Bergsgårds festskrift. Han var en skarp antinazist, venstremann, fraholdsmann og skytterlagsmann, en klassisk norskdomsmann.

I Kirke- og undervisningsdepartementet etter krigen var Kaare Fostervoll (1891–1981) statsråd og hadde Einar Boyesen (1888–1972) som ekspedisjonssjef i skoleavdelinga. Fostervoll tok lærerprøva i Volda i 1912, og hadde trolig både Kristvik og Bergsgård som lærere. Han hadde erfaring fra folkehøgskolen, og var ansett som «folkehøgskolemann» og målmann. Han blei landets yngste gymnasrektor på Firda gymnas i Sandane; seinere blei han rektor i Ålesund, en stilling han ble fratatt under krigen. Boyesen var rektor ved Hamar lærerskole i perioden 1930–1938 og dermed rektor-kollega med Kristvik. Han blei ekspedisjonssjef i 1938, avskjediga høsten 1940, og igjen ekspedisjonssjef etter frigjøringa og fram til 1958. Boyesen var godt kjent både med Kristvik og «Kristvik-saka».

Skoledirektøren i Bjørgvin, Knut Markhus (1878–1963), må også nevnes. Han var tjenesteveien for kommunikasjonen mellom Kristvik og departementet. Også Markhus var en typisk «folkedaningmann». Han var seminarist (fra Notodden, også det en «fri», kristen lærerskole), folkehøgskolemann, avholdsmann, målmann og Venstre-mann, og kjente etter hvert Kristvik godt. Han hadde plettfri vandel under krigen og tok aktivt standpunkt for Kristvik i striden med departementet etter krigen.

Rektor ved det som etter 1910 het *Volda Millomskule og Gymnasium*, Olav Riste (1884–1967), framstår i noen sammenhenger som Kristviks motmann. Stridighetene mellom Riste og Kristvik hadde mange sider. Den ene var cand. phil., den andre stort sett autodidakt, og de representerte ulike skoleslag med ulik rekruttering og ulik kultur. Riste var stolt av sin ungdoms radikale frilynne, Kristvik sto nærmere lekmannsbevegelsen, fra midten av 1930-åra engasjerte han seg i Oxford-bevegelsen.

Allianser var viktige. Bergsgård hadde i si Volda-tid halv stilling i lærerskolen og halv stilling i gymnasiet. Hvem «tilhørte» han? Var han Ristes mann eller Kristviks? Et fornøyleg uttrykk for spenningene i Voldas skolekultur kan leses ut av Ristes bidrag til Arne Bergsgårds festskrift i

1946. (Riste skreiv ikke i Kristviks festskrift.) Riste framhever at Bergsgård var en viktig mann for han i oppbygginga av Norges første landsgymnas i Volda. På grunn av Bergsgårds delte stilling kaller Riste han for «halvluting»; han har én fot i et akademisk miljø, i det frilynte, i gymnasiet, og én fot i det mindre akademiske og lekmannsprega seminaret, men, legger han til, Bergsgård var «nok aldri i tvil om kvar han hørde heime» (1946: 51). Sannhetsbeviset Riste fører, er deres felles fortid i ved Det Kongelige Fredriks, der de var lag i Pønskarlaget, som Johan Fredrik Voss hadde tatt initiativ til i 1903. Dette var et mållag for eliten. Mange av medlemmene var sønnene til professorer og ministre, og sjøl kommende professorer og rektorer.

Brevskriveren

De første konfliktene

Deler av Kristviks brev under og etter krigen er referert både hos Bergem (1995) og Kvam (2009), men ofte bare delvis i form av ett avsnitt, enkelte setninger, ord eller uttrykk. Faren ved dette er at viktige forhold i tekst-sammenhengen kan bli borte. Ved å sitere mer blir også Kristviks retorikk tydeligere. Det er teser, antiteser, pro et contra, og ofte – i sum – uklarheter. Hva mener han egentlig? I hovedsak er det blitt gjort to svært ulike lesinger: Enten leses breva som strategisk kommunikasjon med det mål å unngå at lærerskolen blei stengt, eller de leses bokstavelig, dvs. at teksten leses som uttrykk for skriverens faktiske overbevisning og uten strategiske baktanker eller forsøk på narring. «Stilen er mannen», som det het i gammel stilistikk, og mannen hadde i dette tilfellet gjennom store deler av livet ry for å kunne være både klar, egensindig, uvøren og utfordrende. Uansett var dette en type retorikk som skapte problem for han både under krigen i forhold til NS-styret og etter krigen i forhold til departementet.

Allerede ei ukes tid etter invasjonen informerte rektor via tjenestevei om situasjonen i Volda. Brevet gikk til «Herr skuledirektøren i Bjørgvin», Knut Markhus, og var datert 17. april 1940. Kristvik forteller at skoleråd blei holdt lørdag 13. april, men at «ein stor part av elevane» da allerede hadde forlatt skolen, «dei fleste innkalla til militærtjeneste, men sume hadde også reist på eige ansvar av di dei visste det vart sterkt bruk for dei heime». Det ble enstemmig vedtatt at elevene hadde «full fridom» til å reise hjem. Alle skulle få «mellombels førehandskarakter i alle fag som skal avsluttast med lærarprøve til våren». Departementet blei så bedt om å gjøre disse karakterene «endeleg gjeldande så eksamensklassa kan få sine vitnemål på grunnlag av desse karakterane i si tid». Denne forstående og kriseaksepterende holdninga står i kontrast til det som f.eks. skjedde i Levanger, der NS-rektor Almar Næss skarpt kritiserte de elevene som dro i felten, og minte om responsen til tyske studenter under første verdenskrig: De

«holdt fram med sine studier sjøl om de var så nære fronten at de hørte kanontordenen» (Solheim 1989: 89).

Skoleåret 1940–1941 kunne likevel begynne på tilnærma normal måte. Krigshandlingene i Norge var over, og Administrasjonsrådet var det sivile styringsorganet fram til slutten av september 1940, da de såkalte kommisariske statsråder ble oppnevnt av Terboven, og en ny og mer motstandsorientert fase begynte. Den toårige studentklassen som begynte høsten 1940, kom til å stå sentralt i den striden som oppstod med NS-styret. I denne klassen var det flere aktive antinazister, men også to elever med tilknytning til Nasjonal Samling: Per Heltne fra Volda og Jørgen Rognes fra Hornindal. Begge kom til å bidra til stenginga. I klassen gikk også seinere rektor Per Myklebust og seinere professor i religionsvitenskap, Åge Holter (1919–2008). Holter var sammen med voldingen Kristoffer Magerøy (1918–1985) særlig aktive jøssinger høsten 1941.⁹

Det første virkelige sammenstøtet mellom rektor og departement kom i mai 1941. I løpet av skoleåret 1940–1941 hadde det bygd seg opp sterke spenninger mellom skolen og NS-myndighetene. Skolen hadde fått rykte for å være et motstandsreir, og departementet hadde fått et motiv for å stenge skolen. En slik mulighet oppstod våren 1941, da det ble gjort framlegg om at Statens Politiskole kunne bli lagt til Volda. Sjef for denne skolen var fra våren 1941 Ola Kvalsund (1885–1975). Han hadde også tidligere vært leder for Politiskolen da denne ble oppretta i 1919; fra 1929 til 1941 var han politimester i Stavanger. I 1941 bad politiminister Jonas Lie han om å gå tilbake til stillinga som sjef for Politiskolen.¹⁰

Kvalsund kom til Volda, og besøket hans kom opp i skoleråd 2. mai. Rådet oppfordra Kristvik om å reise til Oslo for å drøfte saka med

9 Åge Holter tok teologisk embetseksamen i 1947, og blei dr. theol. i 1958. Han var professor først ved Lærerhøgskolen/Universitetet i Trondheim i 1964, ved Menighetsfakultetet fra 1974. Han var bidragsyter til festskriftet til Kristvik i 1952.

Kristoffer Magerøy var sønn av Volda-lærer Nils Magerøy (1883–1961), «Vestlandslæraren i eit nataskal» (Nerbøvik 2001: 168). Både far og sønn var med i motstandsarbeidet. Kristoffer Magerøy blei arrestert i 1942 og seinere sendt til Tyskland. Etter krigen tok han legutdanning. Han blei i 1963 tilsatt som den første overlege i barnepsykiatri ved Haukeland sjukehus i Bergen.

10 Kvalsund var fra Ålesund. Han blei av departementet forsøkt avsatt etter krigen (pga. politiske arrestasjoner, «nasjonale holdning» m.m.), men fikk etter ei omfattende rettssak beholde stillinga som politimester i Stavanger (Lindanger og Dybvig 2015: 166f.). Denne hadde han fram til 1952. Kvalsund flytta da tilbake til Ålesund og blei bestyrer av Ålesund museum, og etter hvert kjent som slektsforsker og lokalhistoriker.

departementet. Mens han var i Oslo («p.t. Oslo den 7. mai 1941») skreiv han et brev til departementet, der han viser til at Kvalsund etter møtet «rådde meg til å gjera departementet kjent med dei grunnane som etter mi meining tala mot å ta Volda lærarskule i bruk for politiskulen i dei komande år». Formuleringa kan tyde på at Kvalsund ikke har vært noen tung pådriver i saka. Kristvik går i brevet gjennom alle ulempene, som er mange og store, han snakker både om «drepende slag» og «katastrofe» for skolen, øvingsskolen, elevene og lærerne, og ikke minst han sjøl:

Vonleg vil ingen ta underskrivne det ille opp [sic] om eg legg til eit personleg ord i denne samanheng. Eg har i all mi verksemd samla meg om strengt faglege og saklege oppgåver. Mitt sosiale syn har i alle år hindra meg frå å ta del i parti-interesser og dagsaktuell politikk. Derimot har eg sett det som mi oppgåve å byggja lærarutdanninga ut etter psykologiske og folkesosiologiske liner. Med den nye øvingsskolen har mitt strev i denne leia nådd sitt fyrste resultat.

No har det vore min draum for resten av mitt arbeid i lærarskulen å nytta ut dei vonene skulen har i sitt småbruk. Det er ei oppgåve som enda ikkje har vore løyst i norsk lærarutdanning, å knyta lærargjerning og skulearbeid nærare til det produktive arbeidsliv, og framom alt til jordbruket. Volda lærarskule byd fram framifrå voner nett i den leia.

Kristvik understreker at det her er snakk om et faglig og saklig begrunna motargument, og ikke politisk motstand. Som vi skal se, anførte han i flere brev til NS-myndighetene Voldas spesielle muligheter til å knytte lærerutdanninga til «det produktive arbeidsliv», først og fremst jord- og skogbruk. Dette var han opptatt av gjennom hele 1930-tallet. Kristvik kom i 1930 til en lærerskole som lenge hadde vært den eneste i landet med husstell på planen, eget skolekjøkken og eget småbruk på skolen. I 1931 fikk skolen eget «laboratoriekjøkken». Faget inkluderte ikke bare heimstadiære, men også kristendomskunnskap, samfunnslære, naturfag med biologi og fikk stor plass på 4-årig linje. Dette var Kristviks versjon av *Gesamtunterricht*. Hans drøm var lenge å få til ei spesiell linje for husstell (Strømnes 1970). Denne skoledrømmen var en viktig del av hans agrare husholdningsideal for pedagogisk arbeid.

Brevet viser tydelig at han er redd for skolens framtid. Hvor stor vekt Kristviks brev og reise hadde, er uvisst. Strømnes (1970: 114) mener at Olav Kårstads inngripen var viktigere:

Sterkere verka det vel at Olav Kårstad som hadde vore gymnaskamerat med «minister» Riisnes, gjekk opp til han og sa om lag slik: Kva er det de tenkjer på? Politiskule i Volda? Der det korkje er trafikkproblem eller kriminalitet! – Riisnes lova til sist å kontakte Jonas Lie om saka. – I alle fall: tanken blei droppa. Den 30. juni kunne rektor takke departementet for avgjerda.¹¹

Neste sammenstøt kom bare noen uker seinere, i august 1941, i forbindelse med opptaksprøva til skoleåret 1941–1942. Lærerskolene var nå for alvor blitt dratt inn i den ideologiske kampen. Elever som søkte lærerskoleopptak blei forelagt et spørreskjema, som viste om søkeren var medlem av Nasjonal Samling, eventuelt hadde «interesse og samhug for dei idear som Nasjonal Samling arbeider for», eller om søkeren var «heilt imot Nasjonal Samlings program» (Halvorsen 1999: 44). NS-kontrolløren Ferdinand Næss kom til Volda for å påse at de framtidige elevene gav «korrekt» svar på spørsmåla. Kristvik forsøkte da å organisere en felles motstandsfront mellom lærerutdanningene i Kristiansand, Stord, Nesna, Elverum og – merkelig nok, da dette var Almar Næss sin skole – Levanger. Kristvik sendte 31. august brev til departementet og protesterte mot denne type politisk innblanding i det pedagogiske arbeidet. Strømnes mener at denne saka «verka sterkt til begge sider»: Departementet blei enda mer irritert, og «patriotismen ved lærarskolen flamma opp», noe som viste seg i alt fra sang-repertoaret til utfrysing av de to NS-elevne (Strømnes 1970: 115).

Når det i forsvarsbrevet for Kristvik, som kollegiet ved lærerskolen sendte til departementet 25. april 1946, blir framheva at Gestapo mente «Volda lærarskule var det verste motstandsreir i landet», så finner det gjenklang i elevenes brevbøker. Her blir elevkveldene stadig omtalt som uforglemmelige opplevelser, som skapte sterk nasjonalstolthet. Strømnes forteller i 75-årsboka at «seint og tidlig og ved alle høve, i timar og samtalar og festtalar var det norsk søge og norsk ånd som blei tolka og forkynt. Og elevane fekk ein nasjonal dåp som rektor Kristvik i første hand, men òg heile personalet hadde æra for» (Strømnes 1970: 114).

Ut over høsten 1941 blei situasjonen stadig verre. Teologen Olav Gautestad (1901–1987) blei beskyldt for å motarbeide regimet; han hadde bl.a. i

11 Sverre Riisnæs (1897–1988) tok artium ved Olav Ristes Volda private mellomskeule og gymnas i 1914, og hadde trolig bl.a. Arne Bergsgård som lærer. Riisnæs var Quislings justisminister under krigen.

Møre brukt uttrykket «vidkjent Usling» og tatt initiativ til avsynging av kongesangen under en påsketur til Standalseide. Gautestad ble kalt inn til politiavhør. Elevene i studentklassen med Åge Holter og Kristoffer Magerøy i spissen skreiv brev til departementet der de forsvarte Gautestad. Alle elevene unntatt de to NS-elevne skreiv under. Både Per Heltne og Jørgen Rognes tok permisjon fra skolen i oktober og dro til Oslo, der de meldte videre til departementet om det som hendte i Volda. Begge fikk deretter opptak i Levanger. Den 3. oktober fikk Kristvik telegram fra Kirke- og undervisningsdepartementet: «Rektor forberedes hermed på at lærerskolen i nær fremtid vil bli nedlagt». Kristviks livsverk stod nå i fare, og det dreide seg om nedlegging, ikke bare midlertidig stenging. Likevel fortsatte han i et brev til departementet 16. oktober å forsvare Gautestad. Brevet gikk tjenestevei via skoledirektør Markhus i Bergen, som i si påtegning forsøkte å dempe konflikten, og at saka «kunne ordnast på lempeleg vis» (Bergem 1995a: 143).

Kristviks fortsatte forsvar av Gautestad blei svært dårlig likt i departementet. 8. november var Kristvik i møte med kirke- og undervisningsminister Ragnar Skancke i Oslo.¹² Han gjorde det klart at «krisa var akutt», men òg at «skolen har utspelet» (Strømnes 1970: 116). Uttrykket kan tyde på at det fortsatt var et håp, og at Kristvik kanskje hadde gått langt i et forsøk på å blidgjøre Skancke. Per Heltne var blitt orientert av folk i departementet om Kristviks møte. I et brev han sendte Kristvik 22. november, sier han at han har fått høre at «rektor hadde framstilt seg nesten som ein gamal N.S. mann» (Bergem 1995a: 146).

Brevet til departementet 15.11.1941

Noen dager etter møtet med Skancke sendte Kristvik et brev til departementet, som må kunne leses som en skriftliggjøring av hans muntlige forsvar for lærerskolen ei uke tidligere. Hans «utspel» til departementet i

¹² Ragnar Skancke (1890–1948) var Quislings undervisningsminister. Han blei i 1946 – i noe mange anså som en for hard dom – dømt til døden. Saka var oppe i flere instanser før dødsdommen ble stadfesta i 1948. Det var også dissens i regjeringa. «[N]esten alle landets prester ba om nåde for Skancke liv» (Dahl 2018: 67), men dette førte ikke fram. 28. august 1948 ble Skancke henretta, som den siste i rettsoppjøret etter krigen.

brevet av 15.11.1941 kom til å bli brukt mot han etter krigen. Den aktuelle konteksten er altså trusselen om nær forestående nedlegging, og med det sluttstrek for Kristviks livsverk. Deler av brevet er kjent fra før, men gjengis her nesten i sin helhet. Et par slagfeil i originalen er retta, ellers er Kristviks skrivemåte beholdt:

Volda den 15. novbr. 1941.
Kyrkje- og Undervisningsdepartementet,
Oslo.

Om Volda lærarskule.

Med di eg visar til telegram av 3.d.md. og til munnleg drøfting i departementet den 8. og fylgjande dagar, skal eg få gjera greie for korleis lærarskulen her ynskjer å stilla seg til den situasjonen han er komen opp i.

I skuleråd igårkveld har eg tilplikta heile lærarpersonalet absolutt lojalitet når det gjeld å hindra alle slike ytringar av sympati eller antipati som kan skipla det gode samspelet mellom elevane og setje samarbeidet med styremaktene i fare eller i det heile leggja vanskar i vegen for dette styre. Eg sa frå at eg ikkje tek noko ansvar for leiinga av skulen dersom ikkje kvar lærar medverkar til å halde borte alt som skaper usemje mellom elevane innbyrdes, og som kan skade tillita til skulen utetter. Alle lærarane sa seg viljuge til å vera til det ytste samvitsfulle i så måte.

Heile skulen vart kalla saman i dag, og eg gav ei orientering om stoda og dei krava elevane no måtte bøya seg for enda strengare enn før. Eg tek her oppatt dei orda eg bruka:

«Volda lærarskule er i dag komen i ei vanskelegare stode enn han nokosinne før har vore i. Hovudankemålet mot skulen er at han ikkje er nøytral, men tek slik stode til motsetnadene i vårt lands politikk at dei som er i mindretal mellom elevane, kjenner seg ille ved og kanskje ser seg nøydde til å forlata skulen. Det skal og vera dei som ikkje torer vedkjenna seg kvar dei står, av di dei er redde for dei ulempene det i tilfelle ville føra med seg for dei her ved skulen. Utan å seie noko om kva grunn det kan vera til slike skuldningar mot skulen, lærarane og elevane, vil eg slå fast, at det no som aldri før krevst heilt korrekt åtferd i ord og gjerning av oss alle. Svikt i den leia kan no når som helst føra til at skulen utan nytt varsel blir stengd. Ingen må setja kameratskap og venskap i fare med ord eller miner eller på annan måte som skaper kluff og valdar isolasjon. Den som lagar vanskar på denne måten, må rekna med strenge inngrep frå skulen si side.

Men ein må og venta at mindretalet i denne saka legg all mogleg vilje for dagen til å halda det gode samspelet ved like. Det står også i deira hand å føra skulen opp i det verste uføre. Møter dei noko ved skulen som dei tykkjer dei har grunn til å klaga over eller vera misnøgde med, ventar ein at dei melder saka til rektor og gjev skulen høve til å gripa inn. Forsømer dei dette på ein slik måte at skulen kjem i vanskar, har ein rett til å tru at det er skjedd med vilje.»

Elles ynskjer eg å nemna at Volda lærarskule sjølv sagt reknar med at det ikkje blir sett andre krav eller vilkår enn dei som det er rimeleg å setja til alle lærarskular. Og ingen lærar kan ta på seg skyldnader som er i strid med rettferd og samvitsfridom.

Begrepa «rettferd» og «samvit» brukes i flere av Kristviks brev som ei ideologisk og moralsk demarkasjonslinje: hit, men ikke lenger. Dette gjenfinnes i parolene som motstandsfronten brukte i 1941 og 1942. I den grad en fant å måtte godta NS-styrets krav om lojalitetserklæringer, brukte en formuleringer der det gjerne blei tatt ett klart forbehold: Ingen kunne gjøre noe som var mot egen samvittighet (Kvam 2013).

Etter Kristviks samvittighets-markering kommer noen avsnitt som i særlig grad kom til å skape problem etter krigen. Han tar her opp den aktuelle politiske og ideologiske situasjonen:

For mitt eige vedkomande ynskjer eg å peika på at eg i mange måtar har kjent meg i motsetnad til det gamle sosiale og politiske system og derfor med stor samhug har merka meg ei rekkje sosiale og kulturelle oppgåver i det nye programmet. I snart ein mannsalder har eg ført ein medviten kamp mot dei utglidingar i vårt samfunnsliv som marxistisk og materialistisk livssyn har ført med seg. Serleg frå 1920, da eg sende ut boka «Folkelagnad» (Norlis forlag), har eg gjort sterke åtak på bolsjevisme og liberalistisk partipolitikk i alle leier. At mine våpen beit ikkje lite, har eg grunn til å sjå eit vitnesbyrd om i prof. Edv. Bulls fanatisk rasande melding av den nemnde boka i «Arbeidarbladet».¹³

Mitt mål har vore å nå fram til eit organisk, nasjonalt samfunnssyn. Og her har eg etter kvart fått jamt sterkare samhug med visse straumdrag i tysk sosialvitskap. Mellom sosiologar vil eg nemna Othmar Spann og Hans Freyer (*Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft*) som dei eg kjenner meg meir eller mindre i skyld med, enda eg ikkje alltid dreg dei same politiske konsekvensar av grunnsynet som dei gjer. Frå den nyaste tyske «Volkslehre» hentar eg mange stimulerande idear. Og framom alt set eg tysk bonde-sosiologi høgt, representert t.d. av Hans Günther (med verket *Das Bauerntum als Lebens- und Gemeinschaftsform*).

Ut frå denne innstilling som er mykje eldre enn det programmet som i dag er aktuelt her i landet, ser eg fleire oppgåver som skulle finna sin sjølvfylgjelege plass i oppbygginga av eit nytt Norge. Eg nemner her berre dei som Volda lærarskule har serleg gode vilkår for å medverka i, og som på omfram måte kunne vera utgangspunkt for ei grundig omlegging av lærarutdanninga.

Her er fyrst og fremst å peika på det grunnlaget Volda lærarskule har i sitt skulekjøken og sitt småbruk. Både av nasjonaløkonomiske og pedagogiske grunnar treng vår skule ei mykje sterkare tilknytning til det praktiske liv enn hittil. All opplæring har vore bokleg i alt for høg grad og med det drege ungdommen bort frå dei produktive yrke. Ei vinning i denne leia ville det vera von om når dei fundamentale livsområde vart dei sentrale i skulen. Og her står husstell

13 Edvard Bull (1881–1932) var historiker og en sentral mann på Arbeiderpartiets venstrefløy. Det er ikke tilfeldig at Bull avlegger Kristvik en visitt. Kristvik hadde i en viss forstand sjøl bedt om det ved å angripe Bulls sosialisme, hans «nakne makttanke». Bulls «social-filosofi» ses som uttrykk for «dødskreftene frå Nivlheim» (*Folkelagnad* 1920: 205 og 210). I meldinga si av *Folkelagnad* kan en si at Bull gir svar tilbake.

og jordbruk fremst, både økonomisk, sosialt, nasjonalt og kulturelt.¹⁴ I denne sammenheng ynskjer eg å peika på korleis ei omlegging av lærarutdanninga med di ein sentraliserte opplæringa kring desse to grunnskule, ville setja vårt lærarstand i levande kontakt med dei berande folkeinteressene og gjeva det føresetnad for å gå føre i nasjonal nyreising.

For det fyrste bør husstell gå inn i fagkrinsen ikkje berre som praktisk fag («tamefag»), men og som eit ålmenndanande fag, med di dei kvinnelege elevane bør gjera heimeyrket til midtpunkt for opplæringa i naturfag, rekning, samfunnslære, morsmål og andre fag. Etter mi meining burde ein straks gå i gang med å prøva ei omlegging her ved skular som byd høvelege arbeidsvilkår. Og dernest gjeld det å finna ein brukbar veg i utdanninga av husstell-lærarinner. Eg ser det slik at ei vellykka løysing ville vera å byggja ut ei 2-årig studentline med husstell som hovudfag i liknande utstrekning som det framande mål ved dei tidlegare engelsk-lærarskular. Med den pedagogiske utdanninga desse lærarinene ville få ved sida av hovudfaget, skulle dei bli velskikka til å ta opplæringa i boklege fag og i folkeskulen, der det var turvande.

På liknande måte gjeld det å gjeva jordbruket ei sentral stilling i utdanninga av lærarar i folkeskulen i det heile, men serleg i landsfolkeskulen. Her kan ein sjølv sagt ikkje tenkja på utdanning av faglærarar (til det har ein jordbruks-høgskulen). Men noko elementær jordbrukslære er skikka til å vera eit midtpunkt i ålmenndanninga, med liknande tilknytting til andre fag som for husstellet sitt vedkomande. Eg er overtydd om at dette ville vera ei styrking av lærarutdanninga reint pedagogisk med.

Om ein finn grunn til å gjeva Volda lærarskule ei seroppgåve her, så torer eg peika på at skulen, som alt nemnt, i sitt skulekjøken og sitt småbruk har føresetnader som få andre lærarskular i landet har. Utan nemnande påkostnad til materielt utstyr ville det vera mogeleg å gjera ein freistnad som etter mitt skjøn kunne få det største verd for framtida.

Ut frå mine personlege interesser ville eg i tilfelle ha gledde meg til å via mine krefter heilt til ei slik oppgåve. Serleg ser eg det som ei stor sak å byggja ut eit folkeleg-nasjonalt samfunnssyn til bakgrunn og åndsramme for så vel teoretiske som praktiske fag. Den noverande klufta mellom desse to faggruppene er ein stor veikskap etter mi overtyding. Og her er samfunnslæra den bindeleken som kan gjera t.d. handarbeid og husstell til like mykje åndsfag som søge eller andre boklege fag.

Nett i år har eg gått i gang med å utarbeida ei «folkelære» til bruk i søgeopplæringa.¹⁵ Det er meininga å kome bort frå den gamle typen av lærebøker i samfunnslære, som einsidig har gjeve ei framstilling av den liberalistiske statskipnaden, i seinare tid med tillegg om fleire eller færre sider ved det kapitalistiske samfunnshushaldet. I skarp motsetnad til ein sosiologi som hovudsakleg tek omsyn til livsformene i moderne storby-sivilisasjon («gruppe-sosiologi») ynskjer eg å gjeva framstilling av sjølv folkevoksteren etter dei sosiale og nasjonale lovsliner, og av dei farane som har truga denne voksteren frå individualistisk og klassemærkt interessepolitikk.

14 Folkeskolen hadde i lang tid blitt beskyldt for å være bonde- og landbruksfiendtlig. Kritikken var ofte knytta til «bokskolen», en kritikk Kristvik delte.

15 Dette er første gangen Kristvik refererer direkte til arbeidet sitt med Folkelære-prosjektet. Han hadde flere ganger pekt på behovet for ei slik bok, sist i forordet til den nye utgava av *Læreryrket* i 1941, der han mer enn antyder at dette er noe han sjølv vil prøve på.

Tilslutning til det statspolitiske grunnsyn som ber Nasjonal samlings program kan eg ikkje forplikta meg til. Men den sosiale og nasjonale orientering bort frå det gamle system har min fulle samhug, og her trur eg å kunna gjera nytte for meg i eit sakleg samarbeid. Vilkåret for det er da at Volda lærarskule blir halden oppe som verkstad for dei tankane og oppgåvene eg ovanfor har gjeve ei stutt utgreiing om.

Vyrdsamt
Erling Kristvik (sign.)

Det er ikke vanskelig å forstå at mange av disse formuleringene og henvisningene kunne skape problem etter krigen. Personene han viser til er alle menn som enten var nazister (Günther) eller som ble ansett for å stå for ideer og synspunkt, som stod nazismen eller fascismen nær. Othmar Spann (1878–1950) var en katolsk, konservativ østerriksk filosof, sosiolog og økonom. Han var antiliberal, antisosialist og demokratikritisk, jødefiendtlig og tilhenger av en korporativ samfunnsmodell. Hans *Der wahre Staat* (1921) var mye lest i Europa. Spann var også opptatt av organisme-begrepet. Boka var et argument for den «organiske stat», en korporativ stenderstat. Boka blei en del av det ideologiske grunnlaget for den østerrikske fascismen på 1930-tallet.¹⁶

Hans Freyer (1887–1969) var en framstående tysk, konservativ sosiolog og filosof. Han sympatiserte med nasjonalsosialistene. Den boka Kristvik henviser til, *Sozologie als Wirklichkeitswissenschaft* (1929), er ei framstilling av sosiologiens utvikling som vitenskap. Begrepa kultur, *Volk*, rase og religion skulle være samfunnets byggesteiner og gi det et felles verdigrunnlag. Freyer var i utgangspunktet en elev av Tönnies. Da Tönnies stod fram som motstander av nasjonalsosialismen, overtok Freyer i 1933 stillinga hans som leder av *Deutsche Gesellschaft für Soziologie*.

Hans F.K. Günther (1891–1968) er den uheldigste referansen. Han var en av Hitlers fremste raseteoretikere og hadde tilnavnet «Rassengünther». Han regnes som en av grunnleggerne av den nasjonalsosialistiske raseideologien. *Rassenkunde des deutschen Volkes* (1922) var en bestselger i

¹⁶ Også andre sentrale lærerskolepedagoger leste Spann, men kanskje mer kritisk. Kristviks rektorcollega Håkon Wergeland – han var først rektor i Notodden, så i Kristiansand – viste til *Der wahre Staat* i *Den kristne personlegdomen. Ei utgreiing om målet for oppsedinga* (1939). Der Kristvik har «samhug» med Spann, tar Wergeland avstand fra Spanns «universalisme» og hans organisme-tenking; den «fører fylgjerett til det totalitære samfunnet» (s. 65). Wergeland var en skarp antinazist og blei arrestert under krigen.

mellomkrigstida.¹⁷ Han hadde norsk kone, og oppholdt seg mye i Skandinavia mellom 1923 og 1929. Han var venn og beundrer av Vidkun Quisling, som trolig henta mye av sitt rasesyn fra Günther (Dahl 1991 og 2015). På begynnelsen av 1930-tallet fikk han et professorat i sosialantropologi av nazistene. Hitler og Göring var til stede ved innsettelsen hans. Han var medlem av NSDAP fra 1932. Han var en av mellomkrigstidas mest leste tyske forfattere. Den boka Kristvik refererer til, *Das Bauerntum als Lebens- und Gemeinschaftsform* (1939), var relativt ny da Kristvik skreiv brevet sitt. Kristvik hadde den i hylla si. På bokas tittelside er forfatteren titulert «Professor für Rassenkunde, Völkerbiologie und Ländliche Soziologie an der Universität Berlin.» Boka er en romantiserende og idealiserende framstilling av «das Bauerntum», bondelivet – «bondehåten» som Kristvik kalte det – som forbildelig livsform. Den er ikke uten likheter med Tönnies *Gemeinschaft*-ideal, som også Kristvik delte. Boka var tilegna «Reichsbauernführer Richard Walther Darré», som sammen med Heinrich Himmler og Alfred Rosenberg var de fremste talsmenn for nazistisk bonderomantikk på 1930-tallet. Bondestanden var den nordiske rases viktigste livskilde (Frøland 2017).

Kristvik markerer «motsetnad» til «det gamle og politiske system», som ut fra konteksten kan tolkes som avstandstaken fra det parlamentariske demokrati før krigen: Han har «stor samhug» med «ei rekkje sosiale og kulturelle oppgaver i det nye programmet». Han minner om sin lange «medvitne kamp» mot marxistisk og «materialistisk livssyn», og refererer til sin egen *Folkelagnad* (1920), som eksempel på at han har kommet med «sterke åtak på bolsjevisme og liberalistisk partipolitikk i alle leier». Som kronvitne nevner han Edvard Bulls «fanatisk rasande melding» av boka; underforstått: jeg har marxistene mot meg. Mot slutten av brevet går han inn på hvordan Volda lærarskule vil kunne passe inn i oppbygginga av et nytt Norge. Her vender han tilbake til det han også hadde vært inne på i brevet til departementet 7. mai, også da som et argument for lærerskolen og mot politiskolen: at handarbeid, husstell, småbruk og jordbruk kan inngå som ei «åndsramme», som igjen kan være en del av «den sosiale og

17 Emberland skriver om Günthers rasesyn i *Religion og rase* (2003: 15of.). Günther vektla rasens psykiske karaktertrekk, dens «rasesjel».

nasjonale orientering bort fra det gamle system», noe som vil ha hans «fulle samhug». Slik han ordlegger seg, framstår Volda lærarskule med en helt spesiell profil, som gjør den ideologisk velegna for de nye maktøverne.

Dette var likevel ikke noe nytt tankegods aktualisert av situasjonen Kristvik og skolen var i, og det var heller ikke noe spesifikt nazistisk tankegods. Allerede på 1920-tallet hadde han skrevet to store artikler om danning/allmenndanning, «Ålmenndaning» (1925) i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*, og «Aalmenndaning i folkeskulen» (1928) i *Norsk Skoletidende*. Artiklene kan leses som en del av den overbygninga Kristvik ville gi skole og lærerutdanning. Danning skulle være åndsforming, og den skulle være for alle. Da blir den også allmenndanning. Dette er et dannelsesbegrep som hviler på et breiere grunnlag enn for eksempel landsgymnasa gjorde. Sistnevnte ville skape en norsk dannelseselite. Kristviks hjerte lå mer hos hans 4-årige elever uten artium. Det agrare feltet skulle også være del av danninga «åndsramme». Samtidig er det en dobbelthet her. Hans vide og inkluderende dannelsesbegrep går samtidig sammen med en langt mere elitistisk samfunnsforståelse. Kristviks tekster fra krigstida viser frykt for at *demos* vil bli *vulgus*. Framtidshåpet knyttes til noen få utvalgte, lederskikkelser, og ikke til «massemennesket».

Noen av formuleringene og navnehenvisingene i brevet skapte problem for Kristvik etter krigen. Var ikke dette nazistisk inspirert tankegods? Andre fant en slik påstand nærmest absurd. Dette var uttrykk for en retorisk strategi. Han måtte ha noe å gi for å hindre stenging. Dessuten, og kanskje viktigst: Mye av det Kristvik anfører, var relativt allment tankegods i samtida, og gjenfinnes over store deler av det politiske spektret. Tallrike andre eksempler viser at både kollegaer og elever – ikke minst gjennom brevbøkene – gir han attester som sentral og ihuga motstandsmann, og da særlig ideologisk. I egen forstand var han nærmest upolitisk. I brevet til departementet 7.5.1941 anfører han at han ikke har tatt del i «partiinteresser og dagsaktuell politikk». I snever mening kan det være rett, men han var samtidig svært bevisst på de ideologiske dimensjonene både i politikk generelt og i utdanningspolitikk spesielt. Et lite eksempel på dette er en artikkel i *Vår skole* fra 1936, «Pedagogikken si stilling i lærerutdanninga». Her tar han avstand fra at Folkeskolelovene i 1936 erstatter allmenndanningstanken med et nytte-perspektiv. Det skal ikke

være skolens oppgave å gjøre elevene til *nyttige* mennesker. Dette ordet knytter han til nazistisk og sovjet-russisk «produksjonsskule-pedagogikk» (Kristvik 1936b: 437f.).

Per Myklebust (1982: 19) karakteriserer Kristviks politiske syn slik:
Politikk

var (...) for Kristvik først og fremst pedagogikk. Og det partiprogrammet som både på dette området og elles var minst framandt for han, var Kristeleg folkepartis program. Men, sa han ein gong: «Eg røystar ikkje med *noko* politisk parti, før Kristeleg folkeparti skifter namn og kallar seg Heimefronten».

Den parlamentarisme-trøtthet som kan leses ut av Kristviks skrifter og brev, var han på ingen måte aleine om. Tvert imot: den var tidstypisk. Når mellomkrigstidas sentrale menn og kvinner i litteratur, politikk eller vitenskap blir diskutert, eller de får sine biografier, blir ikke sjeldent mulige nazistiske likheter og påvirkninger et tema. Et gammelt eksempel er diskusjonen rundt Fridtjof Nansens samfunnssyn. Ferskere eksempel er Rolf Jacobsens og Olav Duuns liv og forfatterskap. Av og til blir diskusjonen enkel og overflatisk. Finner en element av såkalt «Kinder, Küche und Kirche»-tankegang, er en straks plassert i det reaksjonære, om ikke «det brune». Noe av dette kan også ramme Kristvik. En del av hans forestillinger om familie, heim, bondesamfunn, og hans modernisme-kritikk, kan utvilsomt gjenfinnes i nazistisk tankegods, men dette gjør han ikke uten videre til nazist eller «stripete». Kvam (2009: 225) sier at «det finnes begreper og samfunnsoppfatninger i Kristviks bøker og artikler som har visse likheter med nazistiske oppfatninger», og viser bl.a. til det upubliserte *Norsk folkeprogram*, som Kristvik skreiv tidlig på 1940-tallet. I brevet av 15.11.1941 refererer han til den «folkelæra» han har begynt å skrive, og som på ei rekke punkter skal være ny og annerledes: Den skal ikke «einsidig» ta for seg «den liberalistiske statsskipnaden», og «livsformene i moderne storbycivilisasjon», men «sjølve folkevokstere etter dei sosiale og nasjonale lovsliner». Denne er i dag «truga (...) frå individualistisk og klassemerkt interessepolitikk». Begge disse tekstene, både *Norsk folkeprogram* og *Folkelære*, vil vi komme tilbake til.

Hans bykritiske modernismekritikk og dennes motpol i et agrarnasjonalt ideal er tilbakeskuende og konservativt, ja, reaksjonært, og elementer av dette inngår i nazi-ideologien, men det inngår også i en større

kulturdiskurs, som både er eldre enn nazismen og favner breiere. Mye av dette var gammelt tankegodt i Europa i mellomkrigstida. I Norge var Kristvik her delvis på linje med Bondepartiet og «den modernitetskritiske bondebevegelse», som ofte forsøkte å framstå som «upolitisk», dvs. ikke knytta til partipolitikk (Emberland 2015: 83).

På den andre sida: Kristviks interesse for skolekjøkken, jenters og kvinners «huslige oppdragelse», som det gjerne het, kan også med atskillig rett knyttes til en mindre politisk betent diskusjon rundt heimkunnskapsfaget. Dette var en livslang interesse hos Kristvik, og ikke noe som plutselig dukker opp som et «agn» han kaster til NS-myndighetene under krigen. Han var her inspirert både av Wien-pedagogikken til Karl og Charlotte Bühler og Elsa Köhler, og Jena-pedagogikken med Peter Petersen som hovedmann (Stafseng 1996, Kvam 2009). Både skolekjøkken- og jordbrukspedagogikken var for Kristvik en viktig del av den «tame-pedagogikken» han satte opp som motpol til bokskoletradisjonen. Dette var også en «heime-lik» skole i bygdesamfunnets ånd og tradisjon. Skolen skulle ikke føre barna bort fra bygda, men inn i bygda. De såkalte tamefaga var også allmenndanningsfag. Dette perspektivet er tydelig i Kristviks argumentasjon for heimstadlæras plass i norsk skole gjennom hele mellomkrigstida (f. eks. Kristvik 1924).

«Tame-pedagogikken» skulle tjene et fellesskapssamfunn der læreprosessene skulle være konkrete. Martin Strømnes ser «husstell og heimbygging» som «ein fundamental aspekt som hadde relasjonar til ei rekkje fag: heimstadlære, kristendomskunnskap, samfunnslære, biologi o.a.» (1970: 102). På 1930-tallet var det Kristviks drøm å få til ei spesialutdanning for husstellærerinner, «noko som trongst fordi husstell stod for tur til å bli obligatorisk i byskolen med skolelova av 1936» (s. 103). Volda hadde fra 1931, da «laboratoriekjøkkenet» kom, eget «husstell-kandidat-kurs». Nesten alle kvinnelige elever gikk her. Timene ble tatt fra gammelnorsk, engelsk og naturfag. Fram til 1940 hadde skolen hatt om lag 160 husstellkandidater. Husholds- og familieideen prega også skolens indre liv. Det var «eit mønster for samlivet som ein tøygde seg mot. Og her gjekk impulsen først og fremst ut frå *rektorparet*». Kristvik var *pater familias* og Ågot Kristvik «fekk etter kvart heidersnamnet 'skulemor' og bar det med rette» (s.108).

Som nevnt tidligere kan det tegnes ulike kontekster for å forklare Kristviks brevskriving med NS-myndighetene under krigen. Brevet fra

november 1941 kom til å bli brukt mot han av departementet etter krigen, og i etterpåklodskapens lys, når vi kjenner fasit, framstår det ikke som særlig klokt – snarere politisk naivt – å formulere seg slik Kristvik gjorde i den situasjonen han var i. Som nevnt har flere ment at Kristviks brevskrivning med NS-styret under krigen bør ses som et forsøk på å hindre at skolen blei stengt, og at dette for Kristvik var det viktigste. En mulig forståelsesramme kan være at han da måtte være taktisk, ha noe å gi, og at han måtte legge ut noen «agn». Sjøl kom han til å kalle dette en «fasade».

Det er ikke merkelig at slike brev i KUDs arkiv etter krigen skapte problem for han. Et naturlig spørsmål vil være: Var det nødvendig å gå så langt i retning av å peke på felles ideologiske elementer med okkupantene? Sjøl om Kvam finner at det er «visse likheter med nazistiske oppfatninger», så konkluderer han med at breva er en taktikk: «Med sin omfattende kjennskap til tysk folkedanningstenkning, noe også hans boksamling vitner om, kunne han uten vanskeligheter tale Nasjonal Samling etter munnen i forsøk på å forhindre at skolen ble nedlagt» (Kvam 2009: 225). Dette er også Nerbøviks poeng (1996: 177): Det er en bevisst valgt strategi for å hindre stenging av lærerskolen. Som vi skal se, var dette også hovedforsvaret til kollegiet da de slutta rekkene bak Kristvik etter krigen. Per Myklebust avviser et slikt syn. Kristvik dreiv ikke med «narring».

Nytt brev til departementet 1.12.1941

I løpet av 1941 ble NS-myndighetenes forhold til Norges lærere stadig dårligere. Holdningskampen tok til for alvor (Jenshus 1986, Hagemann 1992, Nøkleby 1995, Kvam 2013). Departementets respons til Kristviks brev av 15.11.1941 var en klar avvisning av hans invitt til samarbeid. Svaret kom i form av et krav om å undertegne en lojalitetserklæring. Lærerne ved lærerskolen skreiv under, men brukte lærerfrontens formuleringer. Kristvik gjorde ikke det. Han valgte å skrive et eget brev til departementet 1. desember 1941. Den slags aleinegang var ikke uproblematisk i de kollektive parolers tid, og som vi skal se, var dette også ett av ankepunkta KUD hadde mot Kristvik etter krigen.

Brevet begynner med at han slår fast at han «ikkje kan skriva under på fråsegna som det vyrde departement med rundskriv av 20. novbr. 1940 og

fylgjeskriv av 19. novbr. d. å. har sendt». Sjøl om departementet har sagt at det ikke vil godta andre formuleringer enn de som er brukt i «fråsegn», så «torer [han] be om å koma på frimodig måte med ei stutt motivering». Han understreker først at det i hans avvisning av departementets krav «ikkje ligg skort på vilje til samarbeid med det nye styre». Han vil som før

til det yteste leggja vinn på å vera lojal og samvitsfull både når det gjeld å halda fram etter dei gamle liner i lærarutdanninga, og når det gjeld alle nye oppgåver som ligg innanfor vår kristne kulturs rammer. Og eg vil meir enn gjerne tru at eventuelle brigde i føresegnene for skulen ikkje kjem til å bryta desse rammene. I dette ligg i fullaste meining ei positiv innstilling til den nye situasjonen i landet.

Når han likevel må si nei til framlegget fra departementet, så er det fordi det vil

forplikta meg langt ut over grensene for det eg i dag kan kontrollera eller døma om ut frå mitt kristne samvit. Mange av dei praktiske reformer som Nasjonal Samlings program set opp, kan eg med heil overtyding vera med på å arbeida for. Men den totalitære ånd som gjev programmet sitt ideologiske grunnlag, tek frå meg all rett til å døma som personleg ansvarleg menneske om livsprinsipp og livsverdiar i skulen. Eg kan ikkje utan atterhald forplikta meg til å medverka i ein politikk og ei folkeopplysning som i tilfelle kan få frie hender til å bryta jamvel med den berande kulturtradisjon i vårt folk.

Kristviks argumentasjon her er ganske lik formuleringer som Einar Høigård, en av hovedmenne i lærernes motstandskamp, brukte, når han vektla kristne og humanistiske verdier som utgangspunkt for motstandskamp og paroler (Kvam 2013). Kristvik slutter brevet med «inntrengjande» å be departementet finne

ei form for fråsegn som avgrensar krava til det som mitt personlege pliktmedvit og mi kristne ansvarskjensle kan godkjenna. Skjer ikkje det, har eg ikkje anna å gjera enn å seia med den mann som meir enn nokon annan har vist sitt folk veg ut av åndeleg formyndarskap: «Det er ikkje rådeleg å gjera mot sitt samvit. Eg kan ikkje anna. Gud hjelpe meg, amen».

Kristvik var aldri redd for de store ord. Han stilte seg gjerne ved sida av Martin Luther. De var her ute i samme ærend.¹⁸

18 Kristvik viste til Luther også i *Læreryrket*. Her heter det: «Når sjølvhug og feigskap ropar i sjela, og når trugsmål eller lokking utanfrå vil dra ein bort frå rette vegen, da har ein berre eitt å seia: 'Her står eg, eg kan ikkje anna. Gud hjelpe meg'» (1941: 230).

Det autoritære og det totalitære; nytt brev til departementet 20.1.1942

Kristvik var tydeligvis på leiting etter en åpning i forhold til departementet, men sjøl om han igjen gikk langt i retning av å komme det i møte, så førte det ikke fram. Gjennom et kort telegram fra minister Skancke julaften 1941 kom beskjeden om at skolen var «nedlagt». Kristvik gjorde likevel et forsøk til. «Tilskunda av personalet» (Strømnes 1970) reiste han over nyttår til et nytt møte med departementet. Han møtte først det administrative nivå gjennom ekspedisjonssjef Johannes Norvik, deretter det politiske ved byråsjef Solberg. Begge sto sentralt i administrasjonen av skoleverket i de første okkupasjonsåra (Birkemo 1990: 50).¹⁹ Kristvik kom særlig dårlig ut av møtet med Solberg. Ifølge Strømnes kom det til «open ordstrid», der Kristvik «sette slike støtkilar inn i det ideologiske systemet deira at han for alltid fall i unåde» (Strømnes 1970: 116). Norvik ser ut til å ha vært noe mer åpen. I et «personlig brev» til Kristvik etter møtet antyda han at det fremdeles kunne være håp, men da måtte Kristvik først «modifisere [sine] ord om nasjonal-sosialismen» (fra Kristviks brev til departementet 22. april 1946). Noen dager etter, 20. januar 1942, sendte Kristvik denne «erklæringa», som nærmest har preg av å være et slags overordna politisk credo. Ordlegginga har, som vi skal se seinere, tydelige likheter med idéer og formuleringer i de to manusa han holdt på med på denne tida, *Norsk folkeprogram* og *Folkelære*:

Underskrivne skil sterkt mellom det *autoritære* og det *totalitære* statssyn. Eg held det autoritære statsstyre for å vera turvande så lenge eit folk er umyndig.²⁰ Her blir staten ein *formyndar* som skipar til ei folkeoppseding så folket smått om senn kan bli moge for sjølvstyre, d.v.s. for *demokratiet*. I dette ser eg den framtidige, den komande statsskipnaden, som ikkje noko folk til i dag har makta å verkeleggjera. (Kristviks utheving)

-
- 19 Norvik var skolesjef i Oslo fra 1938, og blei ekspedisjonssjef under Ragnar Skancke i 1941. Han var «en av Skanckes dyktigste medarbeidere» (Birkemo 2000: 31). Han slutta i 1943, og blei fulgt av Kristviks gamle uvenn, Almar Næss. Norvik fikk dom etter krigen, men blei frifunnet for det arbeidet han hadde gjort som ekspedisjonssjef. Nico Solberg hadde et dårlig forhold til Norvik. Solberg slutta som byråsjef i 1942 (Bagås Lien 2013).
- 20 Denne posisjonen hadde han gjennom nesten hele livet. Allerede i *Folkelagnad* framholdt han: «For folkesamfundet krev ikkje beintfram folkestyre, eit styre av alle. Dei myndige skal styre over dei umyndige. Aristo-demokrati er eit nytt ord for dette» (1920: 149).

Det autoritære er nærmest en normal og nødvendig forutsetning for ei «folkeoppseding», som en gang i framtida kan gi grunnlag for demokrati.

I motsetnad til det autoritære står det totalitære statssynet. Her er ikkje staten formyndar, men herre, kanskje diktator, styremåten er autokratisk, ikkje berre autoritær, dvs. han krev blind lydndad ikkje berre når det gjeld *målet* for statsviljen, men òg når det gjeld kvart enkelt *middel*. Individet skal identifisera seg med statsviljen i alt og aldri ha eigne meiningar i politiske, sosiale eller kulturelle livsspørsmål. Men med dette blir menneska gjorde umyndige for livet. Og den faren som ligg i dette, er ikkje mindre enn den det liberale demokratiet kallar fram gjennom sitt sosiale kaos og anarki.

«Det liberale demokratiet» med sitt «kaos og anarki» sidestilles med det totalitære og autokratiske, og han tar i utgangspunktet avstand fra begge. Men det totalitære har to ulike framtredelesformer:

Historisk har det totalitære statssynet stige fram i to *heilt uforlikelege former*. På den eine sida har vi den kommunistiske staten som berre reknar med *mekaniske, materialistiske, rasjonelle* faktorar. Denne staten tvingar menneska inn i ein riksorganisasjon med reint teknisk-politiske mål, «Menneskevyrket» blir disponert på sakleg rasjonell måte med tanke på eit statssystem som lovar velvære, materiell livsnyting eingong i framtida, men samstundes spiller den fri dommen som er vilkår for personleg åndskultur.

Så kommer et avsnitt med helt andre og for Kristvik positive ord og begrep:

Heilt annleis med den nasjonal-sosialistiske statstanken. Her stilar staten mot eit *biologisk, nasjonalt, folkedynamisk* system. Her er ikkje den kalde økonomiske tenkninga førande. Her er ansvar for eit organisk, historisk framvaksse folkeheile som gjer kvart enkelt individ til tenar og fyller det samstundes med overindividuell livs- og ærekjensle. Her er derfor sans òg for dei irrasjonelle kreftene i mennesket, dei som gjev seg utslag i folkedåd og nasjonal kultur.

Når det gjeld *målet*, er det såleis uforlikleg motsetnad mellom dei to statssystem. Men av di statsviljen i bae er totalitær, kjem dei til å ha *eit sams maktgrunnlag*, som praktisk og i den aktuelle politikk ofte får meir å seia enn dei ulike framtidsmål, for det avgjer *valet av middel* til å nå staten sine mål. Soga syner no at midla gjerne blir sjølvformål, og dei kjem da til å gjeva heile systemet ein stempel som gjer at den ideelle motiveringa ikkje alltid er overtydande.

Ut frå tilslutning til sentrale nasjonal-sosialistiske mål må eg for min part seia meg heilt ute av stand til å godta sermerkte middel i nasjonal-sosialistiske politikk. Her er det som tvingar meg til å møte dei nye krava med dei sterkaste reservasjonar.

Igjen et merkelig brev. Det totalitære og det autoritære er to ulike politiske system eller ideologier. Det autoritære er å foretrekke for det totalitære.

Dette er en tanke han kommer tilbake til flere ganger. For Kristvik er det autoritære noe positivt, en god og nødvendig form for formynderskap på vegne av et framtidig demokrati, som vel å merke ingen til nå har klart å virkeliggjøre. Det autoritære er derfor nødvendig for å holde i tømme det «det liberale demokrati kallar fram gjennom sitt sosiale kaos og anarki».²¹ Det autoritære blir nærmest en forutsetning for hans folkeoppsedingsperspektiv.

Det totalitære er derimot både autoritært og autokratisk. Her er det ensretting og umyndiggjøring. Men også her fins positive sider: Det totalitære kommer i to versjoner: én kommunistisk og én nasjonalsosialistisk. Den kommunistiske er entydig ond, knytta til materialisme, framtidig livsnyting og rasjonalitet. Alt dette så Kristvik som trekk ved en modernitet han angrep gjennom hele sitt forfatterskap. Nasjonalsosialismen derimot knyttes til begrep som for Kristvik er positivt lada: «biologisk», «nasjonalt» og «folkedynamisk» og «tenar». Her vises det ansvar for «eit organisk, historisk framvakse folkeheile», og dette statssynet har et menneskesyn som også åpner for «folkedåd og nasjonal kultur». Alt dette er for Kristvik entydig positive verdier. Konklusjonen er at han derfor nok kan gi si tilslutning til «sentrale nasjonal-sosialistiske mål», men ikke til de middel som skal brukes for å nå disse måla. Og det siste er avgjørende fordi «midla gjerne blir sjølvformål».

Igjen ser en disse gjentatte forsøka på å balansere; dels sier han nei: «heilt ute av stand til å godta», dels ja: «tilslutning til sentrale nasjonal-sosialistiske mål». Og igjen: Er det uttrykk for politisk naivitet, slu strategi, eller er dette noe han står for og mener? Håpet han fortsatt på en løsning for lærerskolen? Ifølge Kristviks forklaring til departementet etter krigen var grunnen til at dette brevet ble sendt, at «ekspedisjonssjef» – Kristviks hermetegn – Norvik i et «personleg brev» hadde skrevet at det likevel kunne «vera ein aldri så liten sjanse» for skolen, men bare om Kristvik «modifiserte» orda sine om nasjonal-sosialismen. Dette er Kristviks seinere forklaring på formuleringa om at han kan slutte seg til «sentrale nasjonal-sosialistiske mål», men ikke til de politiske midlene. Uansett: Dette var neppe noe godt skussmål å legge igjen i departementets brevkav, og det hjalp heller ikke.

²¹ En interessant parallell – men også kontrast – til Kristviks vurderinger her er Arne Bergsgårds skrift *Demokrati og folkestyre* (1934, nye utgaver i 1938, 1940 og 1946).

Den «unåden» (Strømnes 1970) Kristvik falt i etter januarmøtet blei ut over vinter og vår 1942 fulgt opp av flere politiforhør. Ifølge Strømnes var det nå skoleavdelinga ved Reichskommisariatet i Trondheim som hadde ansvaret, og Kristvik blei flere ganger forhørt av *Schulrat* Döhring (Strømnes 1970: 116).²² Øvingsskolen fikk fortsette ut skoleåret 1941–1942, og 21. mai bestemte departementet at den toårige studentklassen, kullet 1940–1942, skulle få vitnemål med standpunkt karakterer per 3. januar 1942.

Nye brev vinteren 1942

Delvis parallelt med forhøra fortsatte Kristvik å skrive brev, men nå var den politiske konteksten i ferd med å endre seg radikalt. Gjennom den såkalte statsakten på Akershus 1. februar 1942 ble Quisling ministerpresident og innsatte sin egen «nasjonale» regjering. I realiteten lå likevel makta fortsatt hos Reichskommisar Josef Terboven. Noen dager seinere kom *Lov om nasjonal ungdomstjeneste* og *Lov om Norsk lærersamband*. Begge lovene skapte voldsom motstand. Til dette kom det som ble hetende «kirkekampen». Til sammen betydde dette at den sivile holdningskampen blei langt sterkere (Nøkleby 1995).

Neste utspill fra departementet kom i februar 1942. NS-organet *Fritt Folk* trykte en tale som byråsjef Solberg hadde holdt for lærerne i Asker og Bærum. Solberg sa – med referanse til at Volda-elev Olaf Frøystad i september 1940 hadde «strøket av gårde til England» – at dette hadde skjedd «med rektors vitende og billigelse». Dette ville ikke Kristvik ha på seg, og skreiv 12. februar 1942 et brev til Solberg, der han fullstendig avviste at han hadde hatt noe med dette å gjøre. Han viste til at Statspolitiet hadde undersøkt saka, og at han da hadde gitt politiet et brev han hadde fått av Frøystad. I Statspolitiets framstilling av dette i ettertid «er ei einskild setning frå ovannemnde brev riven ut frå sin samanheng på ein slik måte at det må vera meininga å gjeva det utsjånad av at eg har påverka eleven til å gjera det han gjorde». Brevet avsluttes med at Kristvik tar tak i den aktuelle situasjonen han og lærerskolen står i vinteren 1942:

²² Dette er trolig Erhard Döhring, som ved krigens slutt var SS-Hastuf, dvs. Hauptsturmführer (kaptein) ved Sipo (Sicherheitspolizei) i Trondheim. I 1945 var han leder for avdeling VI, info og etterretning fra utlandet (Nøkleby 2003: 87 og 209).

For tida er ein aksjon i gang som alt har ført til stenging av Volda lærarskule. Med det fell den institusjonen som mi gjerning har vore knytt til ein stor part av mitt liv. Det har vore ei glede og ei ære for meg å vera tenar ved denne provins-skulen, og eg har freista å gjera mitt beste til at han kunne halda på sin tidlegare vyrde plass mellom lærarskulane. Og eg torer å tru at mitt verk ikkje har vore til skam for skulen eller landet.

No er det ikkje berre mi velferd og mitt livsverk som er truga. Det gjeld sjølve livet. Som herr byråsjefen veit, blir nordmenn skotne i dag for di dei visste om og samtykte i at andre har fare til England. Dykkar påstand om meg kjem sjølvsgat der deutschen Wehrmacht for auge, og der har dei ingen grunn til å dra i tvil det ein høg embetsmann i sentral-administrasjonen seier. Etter dette veit eg kva eg har å bu meg på.

Etter dette utfallet, som mer enn antyder at det nå er Solbergs ansvar at det kan stå om livet for han, tar han seg inn igjen og avslutter med å si at han ved å vise til Wehrmacht ikke tillegger byråsjefen noen bevisst ond vilje:

Eg har visseleg ingen rett til å gå ut frå at Dykkar ord i dette tilfelle var ein med-viten invitt til Wehrmacht. Eg trur heller ikkje det. Eg bed med dette berre om lov til å peika på kva situasjon dei har skapt for meg personleg.

Bortvist fra fylket

Breva gjorde ikke situasjonen bedre. Tvert imot: Den ble enda vanskeligere. 9. juni 1942 ble Kristvik sammen med Olav Gautestad, Peter Eiken og Wilhelm Kvalheim oppsagt fra stillingene sine, og uten såkalt «frilønn». Høsten 1942 tok gymnaset, Engeset- og Øyraskolen i bruk lærerskolen. 26. august 1942 kom bortvisingsordren. Brevet fra «ministerens kontor» var adressert til Statspolitiet. Overskrifta var «Rektor Kristvik – lektor Gautestad, Volda Lærerskole», og lød slik:

Ovennevnte blev den 9. juni d.å. avskjediget fra sin stilling ved Volda Lærerskole. De er nå fremdeles bosatt i Volda.

En oversender herved kopi av skriv fra Reichskommissariat, og anmoder om at rektor Kristvik og lektor Gautestad, med familie, blir pålagt å ta opphold på annet sted.

Heil og Sæl
O.B. Pedersen²³

23 Ole Bernhard Pedersen etterfulgte Nico Solberg som byråsjef i 1942.

Bortvisinga var fra fylket og varte om lag ett år. Men han reiste ikke langt. Volda var nær fylkesgrensa til Sogn og Fjordane. Han bodde først på Sandane, deretter på Nordfjordeid, og han fortsatte motstanden. I august 1943, like før han fikk lov til å flytte tilbake til Volda, blei det holdt et «løyndemøte» i Bjørkedalen i Volda, få kilometer fra grensa til Sogn og Fjordane. Ei gruppe på rundt 40 elever møtte. Kristvik talte om nasjonal frihet og framholdt blant anna hvor viktig det var at elevene ikke lot seg friste til å gjøre som Alvar Næss hadde oppfordra om: komme til Levanger å få fullført utdanninga si (Iversen 1996, Nerbøvik 1996: 175f.). Året etter, sommeren 1944, deltok Kristvik sammen med elever og lærerkollegaer, på et liknende møte i Alldalen i Volda.

3. juli 1943 går et brev fra Andreas Lorentz Skar, som var blitt ny skoledirektør i Møre og Romsdal i juni 1942 etter at Markhus var avsatt, til «Herr ekspedisjonssjef Norvik i departementet». Overskrifta er bare «Ad rektor Kristvik»:

Då eg den 19. mai d.å. var i departementet og hadde ei konferanse med Dykk, bad De meg røkja etter litt om rektor Kristvik. Eg skreiv straks til Volda skulestyre og har motteke svar som ein legg med. Eg har skrive til Sikkerhetspolitiet i Ålesund, men svar derfra er enno ikkje motteke. Etter det som ligg fore, har ein ikkje noko imot at rektor Kristvik fær bu heime i Volda eller eventuelt hjå skyldfolket sitt i Bremsnes i Nordmøre, men ein vil ikkje råda til at han tek til som rektor ved Lærarskulen att.

Heil og Sæl
A.L. Skar

Skrivet fra Volda skulestyre som det refereres til, er undertegna av formannen, Anders Folkestad, og datert 15. juni 1943:

Det ser ut som at denne landskjende skulemannen er komen på «livets skuggeside». Men så er vel ikkje torturen heilt ufortent. Både han sjølv og hans underordna lærarpersonale har innteke eit aggresivt standpunkt mot den nye tid. Hans stridbare og bramfulle natur kunne lite med å bøya seg. Han tok til motmæle også mot politiet, som heldt meir og meir auga med personalet ved lærarskulen. Så bar det til avsetjing og bortvising frå Volda. Han tok fyrst bustad på Sandane i Gloppen, Nordfjord. Sidan flytte han til Eid i Nordfjord. Under høgtidene har han vore heime i Volda, såleis også no i pinshelga. – Rektor Kristvik har vore og er framleis veikhelsa. Han må jamt halda dièt. Dette er plagsamt for han, serleg når han skal vera borte frå heimen. I dyrtida som var bygde han eige hus. Det førde han bort i stor gjeld som han enno dregst med. Han har kone og visstnok 4 born å forsyta. Korleis han greier utgiftene, kjenner eg ikkje til. Det kan med full

grunn seiast at han ikkje har det godt som det no er. Det vil difor vera å vona at han har teke lærdom av det opplevde så mykje at han vil setja pris på frigjeving, som ein må gå ut i frå han vil vere takksam for. Kor vidt nokon har meldt han, kjenner eg ikkje til. Det er truleg statspolitiet som er aktør ut frå det kjensskap det har til leidarane i Volda.

Nederst på brevet har ordfører Maurits Aarflot med hand føyd til: «Eg kan heilt slutte meg til det som er sagt ovanfor. Volda kommune, den 23.6. -43».

Kirkedepartementet etterkom disse åpningene for at Kristvik kunne komme hjem. I brev til Politidepartementet datert 27. august 1943 blei det vist til det faktum at Kristvik var avsatt «av politiske grunner», og at skolen «ble nedlagt pr. 1.1 1942», vidare at Kristvik «lider av et maveonde, så han til stadighet må holde diet. Dette gjør at det føles enda hardere for ham å bu borte fra sin familie». Forfatterskapet hans omtales på en positiv måte. Det blir pekt på at «rektor Kristvik ikke bare har vært en interessert skolemann, men at han har ofret meget arbeid på utgivelse av lærebøker for lærerskolen. Han hemmes selvsagt også i sitt forfatterskap i og med at han ikke har adgang til sitt bibliotek». Alle disse forholda gjør at en vil «anmode det ærede departement om å foranledige at dette pålegg [om å flytte fra Møre og Romsdal fylke] tas opp til ny overveielse, så det om mulig kan oppheves. I alle fall bør han få høve til å busette seg andre steder i Møre og Romsdal, dersom han ikke kan få ta bustad i Volda igjen».

Kristvik kom tilbake til Volda i slutten av oktober 1943. Han blei arrestert på ny våren 1945. I den store razziaen 1. februar hadde Olav Gautestad og Bergli Solstad blitt arresterte. 23. mars blei både Kristvik og gymnasrektor Olav Riste arresterte og sendt til Falstad, der de begge satt til krigen var slutt. De vendte tilbake til Volda 10. mai, og Kristvik gikk straks inn i rektorstillinga. Allerede 26. mai sendte han brev til Kyrkje- og Undervisningsdepartementet. Overskrifta var «Om Volda lærarskule»: «Med dette vil eg få melde at Volda lærarskule atter er komen under norsk styring og står ferdig til å bli sett inn att i arbeidet med lærarutdanninga». Han går gjennom personalsituasjonen, og går særlig inn på «lektor S.H. Geitvik [som] våren 1942 og seinare [vart] ståande i lærarsambandet. Og da eg vart avsett som rektor, tok han friviljug på seg å tena nazistane med å føra administrasjonen av skulen heilt til krigen slutta». Han sier at Geitvik «ikkje må venta å bli innkalla til skulerådsmøte no utover», og ber

departementet om råd om hva han bør gjøre. Bergem (1995:146f.) mener at Geitvik fikk urimelig hard behandling etter krigen. Det er i alle fall tydelig at Kristvik ved krigsslutt ikke var forberedt på at noen kunne mene at det også kunne «hefte» noe ved han sjøl.

Etterspillet begynner

Allerede 13. juli 1945 blei det vedtatt å opprette en undersøkelseskomisjon for å se nærmere på sivile og militære handlinger under krigen. Undersøkelseskomisjonen av 1945 blei satt ned 3. august og ga ei rekke innstillinger med i alt ni store bilagsbind i 1946–1947. Totalt blei det i rettsoppjøret etter krigen etterforska 92805 saker og 37150 av dem ble henlagt «etter bevisets stilling». Frekvensen av henleggelse økte etter hvert som tida gikk etter 1945 (Dahl og Sørensen 2004: 27 og 226).²⁴ Departementa gjennomgikk all administrativ korrespondanse. 6. april 1946 tok det som nå igjen var Det *kongelege* kyrkje- og undervisningsdepartement, tak i det som på overskriftsnivå het «Volda lærarskule – rektor Kristvik si stode til N.S.styresmaktene i okkupasjonstida». Brevet gikk tjenesteveien til den nå gjeninnsatte skoledirektør Markhus i Bergen, som blei bedt om å «sende saka» til Kristvik og «be om ei nærare forklaring serleg om grunnane til at han under dei tilhøve som då rådde tok opp eit brevkifte med dei ulovlege styresmaktene og der kom med positive framlegg og tilbod om å stille seg sjølv og skulen i deira teneste». Brevet var undertegna av Arbeiderpartiets statsråd Kaare Fostervoll og ekspedisjonssjefen, Einar Boyesen, henholdsvis Kristviks tidlige elev og hans tidlige rektor-kollega.²⁵

Brevet begynner med å vise til i alt 19 skriv, som alle var vedlagt. Dette er «skriv vedkomande den strid skulen og lærarane ved Volda lærarskule kom opp i vinteren 1941/42. Skriva er funne i arkivet av eit særskilt utval

24 «[R]ettsoppjøret i Norge hadde en sterk ekspressiv side. Det skulle *vis* at norske myndigheter gikk sterkt ut. Men i praksis ble det hurtig mildnet. Med andre ord: et normalt forløp for en politisk prosess» (Dahl og Sørensen 2004: 27f.). Ingerid Hagens *Oppgjørets time. Om landsvikoppjørets skyggesider* (2009) er en kritisk drøfting av rettsoppjøret etter krigen.

25 Departementet utba seg «forklaringer» fra mange. Skolemannen Asbjørn Øverås, som bl.a. var redaktør av *Norsk pedagogisk tidsskrift* i tida 1941–1945, blei allerede høsten 1945 bedt om å gjøre greie for rolla si under krigen. «Grundige arkivstudier viser i dag kor meiningslaust dette brevet var» (Rolf Grankvist (NTNU) i *Norsk biografisk leksikon*).

og lagt fram for departementet». Det vises spesielt til de tre breva til departementet, datert 15.11.41, 1.12.41 og 20.1.42, som her er sitert og referert.

Departementet anfører i fem punkt sitat fra breva, som det finner særlig kritikkverdig. Det første punktet gjelder det departementet tydeligvis ser som et parolebrudd, noe som potensielt kunne være alvorlig nok. I februar 1943 ga London-regjeringa en «anordning», som åpna for at «tjenestemenn kunne avskjediges viss de hadde vist seg «uverdige» til si stilling, hva enten de hadde vært partimedlemmer eller ikke». Anordninga ble lov – den såkalte «Opprenskningsloven» – gjennom vedtak i Stortinget i 1946 (Dahl 2018: 75).

De fem punkta var:

1. at rektoren ikkje sende same fråsegn som dei hine lærarane om lojalitet mot dei rettkomne styresmaktene,
2. at han i same skrivet seier: «I dette ligg i fullaste meining ei positiv innstilling til den nye situasjonen i landet»,
3. at han like eins i same skriv seier at han «med heil overtiding» kan vera med på å arbeida for mange av dei praktiske reformer som Nasjonal Samlings program set opp, og bed departementet om ei form på lojalitetsfråsegna som han kan godkjenna,
4. at han som konklusjon på brev 20.1.1942 seier: «Ut frå tilslutning til *sentrale nasjonal-sosialistiske mål* [utheva av departementet] må eg seia meg heilt ute av stand til å godta sermerkte middel i nasjonal-sosialistisk politikk. Her er det som tvingar meg til å møte dei nye krava med dei sterkaste reservasjonar»,
5. at han i skriv av 15. november 1941 seier: «For mitt eige vedkomande ynskjer eg å peike på at eg i mange måtar har kjent meg i motsetnad til det gamle sosiale og politiske system og derfor med stor samhug har merka meg ei rekke sosiale og kulturelle oppgåver i det nye programmet ----

---Mitt mål har vore å nå fram til eit organisk, nasjonalt samfunnssyn. Og her har eg etter kvart fått jamt sterkare samhug med visse straumdrag i tysk sosialvitskap.»

Og vidare: «Ut frå denne innstilling som er mykje eldre enn det programmet som i dag er aktuelt her i landet, ser eg fleire oppgåver som skulle finne sin sjølvfylgjelege plass i oppbygginga av eit nytt Norge. Eg nemner her berre dei som Volda lærarskule har serlege gode vilkår for å medverka i, og som på omfram måte kunne vera utgangspunkt for ei grundig omlegging av lærarutdanninga».

Rektor nemner dei serlege føresetnader Volda lærarskule har for å gå i brodden for ei omlegging av lærarutdanninga med ei sentralisering kring husstell og jordbruk, og sluttar med fylgjande tilbod:

«Tilslutning til det statspolitiske grunnsyn som ber Nasjonal samlings program kan eg ikkje forplikta meg til. Men den sosiale og nasjonale orientering bort frå det gamle system har min fulle samhug. Og her trur eg å kunna gjera nytte for meg i eit sakleg samarbeid. Vilkåret for det er da at Volda lærarskule blir halden oppe som verkstad for dei tankane og oppgåvene eg ovanfor har gjevi ei stutt utgreiing om».

Departementet skal be herr skuledirektøren om å senda saka til rektor Kristvik og be om ei nærare forklaring serleg om grunnane til at han under dei tilhøve som då rådde tok opp eit brevkifte med dei ulovlege styresmaktene og der kom med positive framlegg og tilbod om å stille sjølv og skulen i deira teneste.

Kristviks forsvar

Kristviks svar er et brev på seks sider datert 22. april 1946. Brevet blei sendt tjenestevei via Markhus i Bergen. Kristvik er ikke overraska:

Saka er ikkje komen heilt som lyn frå klår himmel. Etter som det læt, med fyrste-hands kjelde i sjølve departementet, har det spreidd seg med gysjer²⁶ her i Volda om at det skal vera noko «mudder» med rektor Kristvik og hans stode under okkupasjonen. Da eg lenge ikkje høyrde noko beinveges, tok eg til å bli ottefull for at eitkvart berre skulle bli liggjande og lukta. Eg er derfor sers takksam for at eg no får høve til å koma med nokre opplysningar og merknader.

Etter denne beiske og ironiske innledninga går han gjennom saka fra begynnelsen: om de to studentene som agiterte for nazismen, om bråket rundt opptaksprøva sommeren 1941, om «utladinga», som han kaller det, i form av departementets telegram 3. oktober med varsel om at skolen «i nær fremtid vil bli nedlagt». Han viser til at lærerskolene som statsinstitusjoner «kanskje var det mest verjelause skuleslaget under nazi-styret», og han viser direkte til «kollega rektor Almar Næss» i Levanger. Han «var verksam bak kulissane. Han hadde alt før krisa lufta sin intense illvilje mot meg personleg. Og no fekk han sin store sjanse, og den nytta han m.a. òg til det å slå ned på den skulen eg hadde mi gjerning ved».²⁷

²⁶ «Gysja (f.): Dynd, Mudder, Søle» (Ivar Aasen: *Norsk Ordbog* (2003))

²⁷ Næss og Kristvik hadde flere konfrontasjoner. Næss var bl.a. motmann i debatten om elever med examen artium skulle tas opp på de ordinære seminarer eller på Norges Lærerskole (Kristvik 1932: 135f.). Kristvik ville ei stund ikke at artianere skulle inn på de ordinære seminarer. Før Næss i 1943 etterfulgte Norvik som ekspedisjonssjef med ansvar for lærerutdanningsfeltet, var han organisasjonsleder i Lærersambandet.

Kristvik framhever at han i denne situasjonen valgte «å ta støytten saman med lærarane og elevane», sjøl om han «kunne vel ha funne ein veg til å koma [seg] unna». Han minner om sitt besøk hos «minister» Skancke (Kristviks hermetegn), der denne hadde tatt opp motstanden i Volda, Gautestads stilling, og elevbrevet til støtte for Gautestad. Skancke tok også opp Kristviks «fylgjeskriv og fråsegner». Dette møtet endte etter Kristviks syn etter måten åpent. Skancke mente nå at «skulen har utspelet». Underforstått: Det var til en viss grad opp til Kristvik hvordan dette skulle gå.

Kristvik framhever at han i denne situasjonen stod på sitt, dvs. å gjøre «vårt ytste til å vera saklege og politisk nøytrale i all opplæring. Og nokon ny tone når det galdt lærarskulen og nazi-styret fall det oss heller ikkje inn å tenkja på». Den «instruksen» Kristvik lagde, og som blei enstemmig vedtatt i lærerråd, og vidareformidla til departementet 15. november, kaller han en «fasade». Bak denne «heldt skulen fram i si tidlegare holdning», dvs. i sin motstand mot NS-myndighetene. Alt dette er rett, og stadfestes også av andre kilder. Kristvik skriver at det kan se ut som departementet i sitt brev av 6. april 1946 mener at denne videreføringa av «tidlegare holdning», dvs. motstand mot NS-pålegg, ikke skjedde på grunn av, men snarere «trass i «veikskap» frå mi side». Kristvik viser her til «skriv frå statspolitibetjent Skjerve og 'lagfører' Fridtjov Bakke.», som hadde brukt skriv fra Per Heltne som vedlegg.²⁸ Kristvik mener at dette viser at NS-uviljen mot Volda først og fremst var på grunn av han og ikke trass i han. Brev til departementet var ikke uttrykk for at han trodde det gikk an «å avvenda stormen i lengda», men mer et forsøk på «å dra krisa ut, så ein fekk halda fram skuleåret ut i det minste. Det galdt å berga mest råd for dei to avgangsklassane». Dette var, sier Kristvik, bakteppet for hans brev til departementet 15.11.41, som var blitt lest opp for skolerådet før det blei sendt. Og så kommer han til det som nok var hovedproblemet:

Eg måtte veifta med slikt som eg kunne tenkja meg fall i nazistane sin smak. Det beste utgangspunktet fann eg i dei glosene dei sjølve nytta i sitt *program* og i sine proklamasjonar. Rett nok visste eg at dei berre bruka dette som lokkemat, dei brydde seg ikkje det slag om orda. Men eg fann det var ein freistnad verdt å få dei til å lukta på eit framlegg frå mi side og derfor setja ut med å slå til for alvor. Meir ligg ikkje i det eg har skrive om «tilslutning til sentrale nasjonal-sosialistiske

28 «Alt tyder på at Bakke var den farlegaste av NS-medlemmene» i Volda (Nerbøvik 1996: 129).

mål». Eg bruka her alltid runde ord, utflytande vendingar som ikkje forplikta til noko konkret. «Den nye situasjon i landet» er da ei romsleg vending. Til det høyrde da m.a. òg at vi hadde vårt lovlege styre i London.

Samstundes tok eg jamt utvetydig atterhald når det galdt den aktuelle *politikken*. Og eg sa greitt frå om grunnen til dette er at politikken deira var *totalitær* (...)

Når Kristvik hadde sagt at han ville ha «samarbeid» med motparten, så understreker han at han hadde ment at dette «måtte vera innanfor gjeldande lærarutdanning og innanfor rammene av vår kristne kultur, alt saman godkjent av mitt kristne samvit»:

Altså: «samarbeid» var eg viljug til, men *på mitt eige program*. Og dei oppgåvene eg nemnde, skulle halda seg på eit heilt nøytralt felt: spørsmål om å gje breiare plass for husmoropplæring og for jordbruksinteresser i lærarutdanninga. Her møtte ein krav som eg etter lang ettertanke og røynsle hadde vorte overttydd om vekta av.

Etter dette defensoratet legger han så retorisk til:

Når eg etterpå atter tenkjer igjennom denne saka, må eg spørja meg sjølv om det å kome med tankar og framlegg i denne leia kan vera meir mistenkjeleg enn faktisk å ha samarbeidt med nazi-styret i den reelle omstøypinga av den 4-årige til 5-årig lærarskule og av den 2-årige til 1-årig.

Kristvik refererer her til endringer i lærarutdanninga som blei sett på som forsøk på nazifisering. Tysk kom som fag i 4-årig lærarutdanning i 1941. I 1942 blei det ikke tatt opp en eneste klasse på 4-årig i hele landet. I stedet kom ei 5-årig lærarutdanning som skulle føre fram til både examen artium og lærerprøva. I 1943 blei det tilsvarende satt i gang ettårig lærarutdanning for elever med artium. Paroler sa klart fra om at «tilgangen til lærerskolene er (...) blokkert», og at de som søkte disse utdanningene ikke ville få post etter krigen. Parolen minte også om at det nå var NS-rektorer i Notodden, Stord og Levanger.

Kristvik forklarar også hvorfor han ikke undertegna den samme erklæringa som de andre lærerne, da departementet seinhøstes 1941 avkrevde lojalitetsløfte:

Medan no alle lærarar svara etter den formelen som kom frå Heimefronten, fann eg grunn til å vera omfram varsam her, av omsyn til det vi ottast gjekk for seg i løynd. Eg gav derfor ei heilt sjølvstendig fråsegn, nett i samsvar med den forma eg elles valde: tilslutning til visse ålmenne idear, utvetydig atterhald når det galdt realitetar. Eg ville halde vegen open til meir parlamentering.

Igjen har han et godt forsvar. Han kommenterer også reisa si til Oslo på nyåret etter at stengingstelegrammet var mottatt. Kristvik var først hos ekspedisjonssjef Norvik, som «let meg vita at hans ord ingen ting vog lenger», deretter hos byråsjef Solberg, som «vart meg sagt var halsen som dreide hovudet i den politiske deilda i Kyrkjedepartementet».

Kristvik opplyser vidare at han ble utspurt om si stilling til bolsjevismen. Han skriver at han da sa at det «etter mi overtyding var ein djup ein-skap mellom den og nasjonal-sosialismen: dei bygde baa på makta». Han skriver vidare at han straks etter at han var kommet hjem igjen, hadde fått «eit personleg brev frå Norvik, der han fortalte at vonene for lærarskulen var minimale, skulle det vera ein aldri så liten sjanse, måtte eg modifisera mine ord om nasjonal-sosialismen. I det høve sende eg mitt skriv dagsett 20.1.1942».

Ifølge Kristvik var Solbergs tale til Asker og Bærum lærerlag – gjengitt i *Fritt Folk* 2.2.42 – en direkte reaksjon på dette brevet. «Utover vinteren og våren var det stendig nye politi-forhøyr. Til slutt kom ein serleg skolekunnig utsending frå Trondheim, Schulrat Döhring. Han skulle røkja etter om det fanst grunnlag for ei ny løysing, som han sa». Döhring ville undersøke om *Folkelagnad* kunne være et slikt grunnlag:

men korkje i boka eller i orda mine under samtalen fekk han ut noko som kunne vera tilfredsstillande frå tysk synspunkt, er det likt til. Eg fekk elles full visse for at rektor Næss [Levanger lærerskole] spela med i dramaet om Volda lærarskule. Han hadde statistisk ført prov for at denne lærarskulen var uturvande, sa herr Döhring.

I juni fall så neste slaget. Med brev frå Skancke 9.6.42 vart eg avsett frå rektorstillinga, «med øyeblikkelig virkning og utan friløn» Same lagnaden fekk lektorane Eiken, Gautestad og Kvalheim. I september vart eg utvist frå fylket fordi eg «med skjellig grunn mistenkes for fortsatt å ha virket i de oppløste politiske organisasjoners ånd». Det eg seinare opplevde, er ikkje noko å snakka om.

Med skam må eg altså sanna at eg ikkje har vore flink til å maskera meg og derfor ikkje dugde som skodespelar (jmf. brev frå Heltne). No blir det spanande å sjå om eg til slutt likevel skal bli teken alvorleg.

Henvisninga til elev Heltne går på at han 22.11.1941 skreiv et brev til Kristvik, der han, som tidligere referert, fortalte at han hadde fått vite at «rektor hadde framstilt seg nesten som ein gamal NS-mann nå siste turen i Oslo».

Kollegiets brev til departementet

I en lokal Volda-kontekst framstår kollegiet ved lærerskolen som et eksempel på sivilsamfunnets – her lærerprofesjonens – ideologiske motstand mot nazifisering. Her spilte Kristvik en viktig rolle, og kollegiet slutta rekkene rundt sin rektor. Bare tre dager etter at han hadde sendt forsvarsbrevet sitt til departementet, sendte kollegiet 25. april 1946 et brev på sju sider til Kyrkjedepartementet.

Brevet var undertegna av Kjellaug Tjensvoll, Martin Strømnes, Lovise Heggen, Olav Gautestad, Bergli Solstad, Marta R. Eidseth, Torvald Kvamme og Peter Eiken. Overskrifta var «Rektor Kristviks stode under okkupasjonen»:

Då det er blitt kjent av vanleg folk her i Volda at rektor Kristvik er komen i søkjelyset fordi han har synt for stor vilje til samarbeid med nazistytret i okkupasjonstida, vil lærarkollegiet ved Volda off. lærarskule få lov til å gripe inn på hans vegner for å få denne saka klårlagd og skrinlagd snarast. Det kan elles vere fare for at rektor Kristviks gode namn og rykte kan bli skjemd på ein måte som seint kan gjerast god att.

Lærerne kan forstå at «sume av dei skriva som rektor Kristvik sende til departementet hausten 1941 er blitt objekt for gransking», men her er det viktig å vite at disse breva bare kan «kome i sitt rette lys» når de blir sett i «intim samanheng med den stoda Volda lærarskule reint ålment tok under okkupasjonen». Brevet er deretter en gjennomgang av denne sammenheng for å «rydje alle mistydingar av vegen».

Noen sitat viser argumentasjonen: Kristvik var under hele okkupasjonen «ein førar i den norske åndsfronten her på våre kantar». Han «kalla saman alle skulefolk her i Volda og fekk organisert lærarfronten (...) alt ved nyttår 1941, på eit tidspunkt då svært få endå hadde teke liknande steg». Han var tidlig aktiv «med å mangfalde og spreie illegale skriv, han formidla kurerteneste, og han vart kjend som ein farleg og fanatisk motstandar

av N.S. og framandstyret». Elevene fikk i 1940 og 1941 «ein nasjonal dåp som han har den største æra for». Da Quisling-styret avløste Administrasjonsrådet høsten 1940, hadde Kristvik sagt at nå måtte kampen føres med «åndelege våpen». Nå «galdt det å vere kloke som slangar og einfaldige som duer, men at striden sjølv måtte vere kompromisslaus». Det Kristvik av og til glemte – fordi det var «hans natur» – var «det slangekloke alternativet». Han var med andre ord ikke alltid slø nok, ikke taktisk nok. Her viser lærerne til diverse utfall mot styresmaktene som gjorde at Kristvik «fall i unåde og jamvel hadde grunn til å kjenne seg i livsfare». Hans «uredde tale» førte til at han «vart sett øvst på gissellistene på Sunnmøre», mista stillinga si, ble utvist fra fylket i over ett år, seinere arrestert og sendt til Falstad fra 23. mars 1945 til kapitulasjonen.

I det heile må ein seie at den norske lina hans er utan brest. Og når gestapo under avhøyring av Volda-fangane i Ålesund og på Falstad, kunne fortelje at alle trådane her i distriktet førde til Volda og at Volda lærarskule var det verste motstandsreiret i landet, så er det ein attest som ikkje minst kjem rektor Kristvik til gode.

Etter denne oppsummeringa av Kristviks «stode reint ålment» går lærerne nærmere inn på det som hendte høsten 1941. De tar først for seg opptaksprøva 1941. Kristviks motstand blir dokumentert gjennom vedlegg, som skal vise hvordan Kristvik tok kontakt med Stord og Nesna og «sende kurer til å instruere Elverum, Kristiansand og Levanger», alt for å organisere «ein sams lærarskulefront under prøva». Denne motstanden førte til at skolen kom «under observasjon av nazistane som aldri før», men det utløste også «eit rikt nasjonalt liv ved lærarskulen. Det vart ei inderleg sameining mellom lærarar og elevar i det norske synet». Ulykka var «at vi hadde to aggressive nazielevar i studentklassa». Politiet «kom på dørene», og det gikk særlig ut over Gautestad, som de hadde god grunn til å frykte ville bli avsatt. Brev blei derfor sendt til Skancke med bønn om at dette ikke måtte skje, noe som igjen «fortørna 'ministeren' over all måte avdi det for han var vitnemål om eit ubryteleg samhald i den ånd som var nazismens dødsfiende». Da varselet om nedlegging kom 3. oktober 1941, så skjønte ikke bare Kristvik, men hele kollegiet at de nå måtte «bruke all [sin] diplomatiske kunst for å berge skulen igjennom. Vi hadde ansvaret for 120 elevar som ville få si yrkesutdanning spilt, og lærarskulen var dessutan

eit strategisk punkt i den åndelege motstandsrørsla på Vestlandet, og det ville berre vere til skade for folket og landet om skulen fall».

Kristviks brev til departementet den 15.11.1941 ses i dette perspektivet som uttrykk for «ekte kompromisslaus slangelist». Det vises her til at han gjør framlegg om – med et retorisk godt begrep – «ein utvida lojalitet» knytta til å gjøre «undervisningskjøkkenet og småbruket til sentralfag ved skulen». Dette var ifølge kollegiet «kamuflasjevegen» for å hindre stenging. Samtidig vil en «få minne om» at det «var ein ålmenn taktikk under okkupasjonstida å setje fram 'skuebrød' som skulle stille hemnhungeren hos dei som ville oss til livs. Det var ikkje noko anna rektor Kristvik gjorde her». Dessuten: Når en ville «prøve seg med kamuflasjetaktikk i desse åra», så var en «nøydd til å gjere det ut frå sine eigne føresetnader», og Kristviks utgangspunkt var da «omfatande lesing og hans gamle og allsidige sosio-logiske interesse». Dette er grunnen til at han siterer

bøker og bokmeldingar og tyske verk og peikar på at han lenge har arbeidd med sosiale reformidéar. I det nye programmet har han funne formuleringar om sosiale og kulturelle oppgåver som han har sett på med stor samhug o.s.b. (...) Men i realiteten har han ikkje bunde seg på noko vis. Hans overtyding er kompromisslaus: han kan ikkje gjeve si tilslutning til det statspolitiske grunnsynet, og dermed er hans reservasjonar i orden, endå om dei på diplomatisk vis er varsame.

Også Kristviks svar 1.12.1941 på lojalitetskravet fra departementet ser skriverne som et eksempel på at «det kompromisslause standpunktet [er] kamufisert på diplomatisk måte». Kristviks samarbeidsinvitasjon er der fortsatt, men han kan ikke bruke «den oppgjevne formularen som forpliktar langt utover det kristne samvitet». Samarbeidet må gjelde «etter dei gamle linene i lærarutdanninga» og «innafor ramma av den kristne kulturen. Han kan arbeide for mange av dei praktiske reformene i N.S.-programmet – men ikkje i samsvar med den totalitære ånd som gav programmet sitt ideologiske innhald».

Viss en leser Kristviks brev nøye, vil en se at han «overalt tek att med den høgre handa det han har gjeve med den vinstre». Som enda et eksempel på hvordan Kristvik «prøvde å kamufilere sin sanne natur andsynes statsmaktene», refererer de til «nazieleven», som i departementet hadde fått vite at rektor omtrent hadde «framstella seg som ein gamal N.S.-mann».

De aktuelle breva fra Kristvik ses i sum som «uttrykk for diplomatisk vinkelspel og krigslist i den månaden krise var på høgdepunktet, og ingenting anna. Og motivet var berre ein ting: Å berge Volda lærarskule for åndsfronten».

På slutten av brevet brukes Skanckes og Solbergs reaksjoner som bevis på at de nettopp *ikke* lot seg lure. De kjente «den gamle stridskjempa for godt til å gå på limpinnen», og var «gløgge nok til å sjå at desse skriva faktisk inneheldt svære skuldningar mellom linene». Nazistene var flinke til å «kamouflere sin ulvehått i kvit og vakker sauepels»: «Dei dekte sin sanne natur bak dei venaste ordfellingar i språket: fritt folk – fellesnytte framfor egennytte – kristendomens grunnverdier vernes – samfunnsrettferdighet – o.s.b. Og når Kristvik peika på at han kunne vere samd med mange ting i programmet, så var det nettopp desse vakre orda det galdt. Han ville halde på dei, men han ville fylle dei med sitt rette og sanne innhald». Til slutt «kasta Kristvik maska». Kollegiet ser hans siste besøk i departementet på nyåret 1942 som uttrykk for «kven han retteleg var». Da gav han «ei breiside som førde til det farlege åttaket Solberg kom med i Asker og Bærum lærerlag og i Fritt Folk».

Brevet ender så med ei oppfordring til departementet:

Vi tykkjer det er overlag leitt for rektor Kristvik at denne saka no er komen på folkemunne på ein måte som berre kan skade hans gode namn og rykte. Og vi vil med dette be det vyrde departementet, så snart som råd, sende ut ei melding som kan hjelpe han til den oppreising han har krav på.

Helt til slutt legges det til at Kristvik ikke har hatt noe med kollegiets skriv å gjøre. «Det er underskrive av alle dei lektorar og lærarar som var tilsette ved Volda lærarskule i okkupasjonstida og som framleis har arbeidet sitt her».

Markhus sitt forsvar for Kristvik

Departementets brev av 6. april med krav om at Kristvik skulle «forklare seg», var som nevnt sendt via skoledirektør Markhus i Bergen. Kristviks svar gikk tilsvarende vei tilbake, via Markhus til departementet. Da Markhus videresendte svaret, tilføyde han si egen «fråsegn» datert 26.4.1946.

Han viser innledningsvis til at Kristvik «seier at det som no er komi, ikkje kom heilt uventa på han, men eg kan i alle høve seia at det kom uventa på meg». Så følger en tekst som så å si i alt er et sterkt forsvar for og forklaring på Kristviks handlinger og ordlegginger. Markhus sier han kjenner Kristvik godt, han har vært «ein flittig gjest» i Volda, også «eit par gonger i den for skulen så kritiske tid 1941/42».²⁹ Han roser Kristvik for innsatsen hans; han har gjort

som ei mor vil gjera når borna er i fåre: Kasta seg inn i kampen for dei utan omsyn til eller tanke på seg sjøl og si eiga stode – og utan kanskje å tenkja så nøye over vegar og midlar i kampen. Når me les – og venteleg også om me då hadde lese – det han skriv og nytta som kampfremiddel, vil me seia at det ikkje var korkje høvelegt eller klokt, ja me vil vel helst seia at det nærast var «utilbørleg». Men det må sjåast ut frå den stoda han og skulen var i nett då (...) Kanskje må ein også leggja til at han er ein i serleg grad sjølstendig karakter, som ikkje har lett for å gå opptrakka vegar i det heile, og i sume høve kan hevda meiningar som andre ikkje har så lett for å skyna eller fylgja.

Elles meiner eg at det var ålmenn meining at Volda lærarskule i den tida var eit «Jøssingreir» av dei sterkaste, og at det ikkje var utan grunn at nasistane ut frå *sitt* syn stengde skulen.

Etter dette sterke forsvaret for Kristvik konkluderer Markhus med at han ikke kan se at det

skulle vera turvande med noko serskilde rådgjerder mot rektor Kristvik for dette – utanom kanskje det at departementet ved munnleg konferanse, eller skriftleg, vil gjeva til kjenne at det ikkje – eg finn det svenske ordet best – kan «gilla» dei midlar han nytta den gongen i kampen for den skulen han styrer.

Støtte i departementet

Da saka kom tilbake til departementet, fikk Kristvik intern støtte også der. Nils Faaberg var i departementet både før og etter krigen.³⁰ Som en del av den interne saksbehandlingen skreiv han et internt notat, «Til avgjerd»,

29 Markhus var bl.a. i Volda for å få på plass en skolestyreformann etter at denne funksjonen hadde vært ubesatt i lengre tid. Han klarte å overtale Anders Folkestad til å ta på seg vervet (Nerbøvik 1996: 146).

30 Faaberg blei etter krigen byråsjef i departementet. Han bidrog med en artikkel i *Aktuelle problem i folkeskolen* (1954). Mange har sett dette metodeverket som uttrykk for «Volda-synet». Ei rekke Volda-pedagoger bidrog, bl.a. Kristvik og Todal.

datert 7.5.1946. Notatet er handskrevet og i eg-form og på fire sider. Faaberg viser først til at en nå har fått skriv både fra Kristvik, skoledirektør Markhus og fra kollegiet i Volda:

Dei nye skriva styrkjer meg endå meir i det synet eg før var komen til i denne saka og som førde meg til at eg gjorde framlegg om at ho vart lagd bort. Eg var klar over at Kristvik før krigen sterkt hadde innlevt seg i mykje av den tyske sosiologien, og at mange av dei nasjonal-sosialistiske tankane ikkje var framande for han, [men dette betyr ikke at han] ville gå inn for dei nazistiske ideane etter at landet vart overfalle.

Faaberg har med andre ord hele tida gått inn for at saka mot Kristvik burde legges vekk. Han kan bare bekrefte det både Kristvik sjøl, Markhus og kollegiet sier. Han var en motstandsmann. Det kan se ut som Faaberg også før stenginga har gjort forsøk på å hjelpe Kristvik. Han skriver at han høsten 1941, det vil si før stenginga, sjøl snakka med Kristvik,

og eg fekk då det faste inntrykk at han ville gjera alt for å berga skulen. Eg lovde da etter evne å gjera det eg kunne for å berga den. Eg var då i «Politideptet» personleg og tala med «byråsjef» Elstad. Den gongen gjekk fåren over. Men det vart ikkje lenge før stoda vart brennande att. Eg har ei mistanke om at Almar Næss hadde fingane med i spelet.

Faaberg har forsøkt å hjelpe Kristvik, men det er tydelig at Kristvik ikke har vært noen lett mann å gi råd til. Han karakteriserer Kristvik som «ein mann med ein merkeleg eigenrådig natur. Det ville vera synd å seia at han ligg under for flokkmentalitet. Han var den einaste lærarskule-rektoren eg før krigen hadde skarp samanstøyt med». Faaberg ser denne egenrådigheiten som en viktig forklaring på den situasjon som er oppstått. Hans konklusjon er at «Kristvik må verta trudd når han seier han ville freista å narra nazistane for å berga skulen». Likevel «kan det vera på sin plass» at departementet sier at det «finn det ille» – et ekko av Markhus sitt «ikkje [...] 'gilla'» – at Kristvik brukte den «framgangsmåten» han brukte. Det står fast at Kristvik brukte «uttrykk som kunne tolkast slik at han ville vera viljug til å gå på akkord med nazistane».

Stort sett faller Faabergs, kollegaenes og Markhus sitt forsvar for Kristvik sammen. Kristviks handlinger og formuleringer forklares ut fra den konteksten Kristvik og skolen stod i der og da. Til dette kommer en

psykologisk forklaring: Slik *er* Kristvik; det er i hans natur å være egenrådig og sjølstendig.

Departementets dom

Svaret fra departementet viser at forsvarsskriva hadde virkning. Brevet er signert av statsråd Fostervoll og ekspedisjonssjef Boyesen og datert 5. juni 1946. NF, dvs. Nils Faaberg, har vært saksbehandler. Brevet er kort og i tråd med Markhus sitt syn, og særlig, helt ned på ordnivå, Faabergs formuleringer i det handskrevne notatet:

Dykkar stode til N.S.-styresmaktene i okkupasjonstida.

Svarbrev frå Dykk dagsett 22. april 1946.

Med tilføre av denne saka og dei breva og fråsegnene De sende departementet den 15/11 og 1/12 1941 og 20/1 1942, skal departementet melda:

Departementet finn grunn til å påtala at De i dei nemnde breva nytta ein framgangsmåte som De gjorde. Likeeins finn ein det ille at De nytta ordelag som kunne gjeva N.S.-styresmaktene grunn til å tru at De i ein viss mon var viljug til å samarbeida med dei etter deira syn. Slike utsegn frå ein høg embetsmann kunne dei lett ha nytta ut i propagandaen på ein annan måte enn dei gjorde. Det same gjeld tilsegna om samarbeid om ei omlegging av lærarutdanninga.

Departementet vil likevel godkjenna Dykkar fråsegn om at det frå Dykkar side ikkje var alvorleg meint å gå inn i noko slikt samarbeid for å hjelpa N.S. og tyskarane. Ein har då lagt serleg vekt på at De om sumaren 1941 ved opptakinga freista å skipa ein lærarskulefront mot nazifisering av lærarskulane, og at De etter 1942 og synte klår nasjonal framferd. Ein har òg lagt vekt på at De samrårde med lærarpersonalet, jamvel om dei nemnde skriva lyt stå for Dykkar eiga rekning.

Ein finn difor å kunna leggja saka bort med dette. Gjennomslag av dette brevet er sendt skuledirektøren i Bjørgvin.

Altså: en viss «påtale» – hans «ordelag» var «ille» – men ut fra et større perspektiv «finn [ein] difor å kunna leggja saka bort med dette».

Professor i Trondheim

Men saka var ikke lagt bort, eller rettere: Den ble nesten samtidig videreført ved å bli kopla til ei ny sak: Kristviks – tilsynelatende – sjølvalgte avskjed som rektor i Volda og hans tiltredelse som «bestyrer» av professoratet

etter Nordeide i Trondheim. Verken Strømnes (1970) eller Myklebust (1982) går inn på dette. Det er først når tidsavstanden blir stor nok, at dette blir omtalt. Både Bergem (1995a), Melle (2001) og Kvam (2009) drøfter ganske inngående hva som skjedde og ikke minst hva som *kan* ha skjedd i løpet av juni 1946. Per Myklebust tar det til slutt opp i noe av det siste han skreiv. I artikkelen «Erling Kristvik – liv og lære» i *Voldaminne 2000* knytter han omtalen sin til Erling Lars Dales framstilling av Kristvik i *De strategiske pedagoger. Pedagogikkens vitenskapshistorie i Norge* (1999), som igjen kan ses som en stort anlagt kommentar til Rune Slagstads Kristvik-portrett i *De nasjonale strateger* (1998).

Myklebust tar tak i Nils Faabergs syn, at Kristvik forsøkte «å narra nazistane for å berga skulen». Myklebust finner det vanskelig å knytte «narring» til Kristvik. Hans «tilleggstanke» er denne:

På enkelte spørsmål i samfunnet hadde Nasjonal Samling eit syn som kan minna om Kristviks. At Kristvik med dette synet var «på farlege avveier», som Erling Lars Dale skriv, kan eg ikkje godt sjå. Det må i så fall også svært mange andre (bl. a. i den grundtvigske folkehøgskulen) ha vore! Men visse fellestrekk er der: vilje til å styrkje jordbruket og bondesamfunnet, kamp mot «bolsjevisme og liberalistisk partipolitikk», den trua at «folket, nasjonen» er den «høgste samfunnsform historia viser oss» (...) Den tilleggstanken eg nemnde, er med andre ord at mykje av det som Kristvik i sin kamp for skulen «vifta med», det kan han også ha meint. (2000: 48f.)

Kristvik «narra» ikke, og Myklebust mener at rektor hadde gode grunner til å skrive det han gjorde på det tidspunktet:

Den eine er at motstanden mot styremaktene vinteren 1942 enno ikkje hadde den styrken han seinare fekk. Ja, mot denne bakgrunnen må ein vel òg sjå og forstå at Kristvik og lærarrådet gjekk så hardt inn for få skulen i gang att. Eit halvår seinare ville dei vel ikkje ha gjort det. Og motstandsmannen Kristvik ville vel då heller ikkje ha skrive det han skreiv. Jau, forresten – kanskje ville han ha gjort det då også. For Kristvik var ingen fleirtalstilhengar. Å gje opp retten sin til å ha og seia si mening, det låg ikkje for han! Og lenger enn dei fleste trudde nok også Kristvik at dei nye maktthavarane var folk ein kunne snakka med, som anna folk!

Myklebust forstår og aksepterer uten videre at det Kristvik skreiv «ikkje kunne godtakast», men det var «ærleg, beint fram, og, sett med vår tids auge, [...] uklokt». Og han legger så til – med et godt kontrafaktisk argument:

Men same kva han skreiv og meinte med det han skreiv: Å få skulen i gang att greidde i alle fall ikkje Kristvik. Og glad kan han vera for *det!* Ja, tenk kor vanskelig han då ville fått det! Og tenk kor styremaktene då kunne ha brukt det han «i kampens hete» hadde skrive!

Melles artikkel i *Voldaminne 2001*, «Femkant med forviklingar: Riste, Rønnestad, Kristvik, Bergsgård og Fostervoll. Or Volda si skulesoge – med nogo attåt», tar ikke for seg Kristviks ideologi eller samfunnssyn, men er mer en til dels inngående gjennomgang av forholdet mellom de viktigste aktørene på den lokale arenaen. Melles hovedanliggende er forholdet mellom den «utkropne» brevskriveren Riste og Fostervoll, der Riste framstår som Fostervolls lyttepost inn mot Volda-samfunnet, og ikke minst mot Kristvik. Melle tegner et bilde der Riste og Kristvik framstår som to haner i samme kurv: Den ene er en stirrig akademiker og cand. phil., den andre en like stirrig autodidakt, som formelt bare hadde forberedende prøve å vise til. I tillegg representerte de hvert sitt skoleslag med ulik symbolsk kapital.

Melle gjennomgår relativt detaljert forholdet mellom disse aktørene. Med Ristes nærmest private brev til Fostervoll som kilde framstår Riste tidlig med et ambivalent forhold til Kristvik. Ofte er han raljerende eller tydelig fiendtlig innstilt, og nesten alltid med en grunnleggende konspiratorisk agenda.³¹ Det viktige for Melle er å sannsynliggjøre informasjonskanalen mellom Riste og Fostervoll, og det gjør han på en overbevisende måte. Når Fostervoll så i 1946 skulle sette seg til doms over sin gamle lærers ord og handlinger under krigen, så var det bl.a. med et bakteppe delvis tegna av Riste.

Tolv dager etter at departementet fant å kunne «leggja bort saka», sendte professor Arne Bergsgård – handskrevet på papiret til Noregs lærarhøgskule – et brev til statsråd Fostervoll. Det inneholdt to brev: et fra han og et fra Kristvik. Begge var datert 17. juni 1946. Bergsgård viser først til at

31 Et lite, men kanskje ikke helt utypisk eksempel: Rett etter krigen, 1. juli 1945, ba Riste departementet om at gymnaselevene fortsatt måtte få middagsservering fra lærerskolens kjøkken – slik de hadde fått det fra skoleåret 1942–1943 – og at de også fortsatt hadde behov for å leie klasse-rom på lærerskolen. Kristvik avviste bryskt Ristes ønske – «styrarinna, vaktmeistaren og eg [er] samde om at vi ikkje under noko omstende vil ha noko å gjera med elevane på den høgre skulen som middagsgjester» – og Riste ser ut til å ha blitt sint. Det mulig dårlige forholdet mellom Kristvik og Riste skal heller ikke overdrives. I et eksemplar av *Sjelaevare* (1947) i HVO-biblioteket har Kristvik skrevet en dedikasjon: «Rektor Riste med helsing i venskap frå E.K.».

han har mottatt departementets brev av 12.6 «med samtykke til å oppmode rektor Kristvik om å ta på seg å styra det ledige professorembettet i pedagogikk frå 1. sept. 1946 og inntil vidare». Formuleringa viser at Bergsgård først har sondert denne muligheten med departementet, som nå har gitt si tilslutning. I så fall må brevet om å «leggja bort saka», og Bergsgårds forsøk på å få Kristvik til Trondheim, ha gått parallelt; det første var nesten en forutsetning for det andre. Melle antyder at den foreslåtte løsinga var «ei personalmessig rokering som aktørar både i Oslo (Fostervoll), Volda (Riste) og Trondheim (Bergsgård) såg seg tente med (...) Bergsgård synest ha vore den dynamiske organisatoren av det heile» (2001: 138).

Kvam (2009) tegner et litt anna bilde, men også han med Bergsgård som sentral organisator. Han viser først til Bergem (1995), som mener Kristvik ble pressa, eller i hvert fall følte seg pressa, til å ta stillinga i Trondheim. Kvam mener på si side at «det var trolig andre forhold som var utslagsgivende». Hans bakteppe er dette (Kvam 2009: 226ff.): Bergsgård hadde allerede i mai 1945 i sitt budsjettforslag for Noregs lærarhøgskule studieåret 1945–1946 bedt om at professoratet i pedagogikk ikke blei utlyst, men at Kristvik blei kalt til stillinga. Dette var ikke noe nytt initiativ. Allerede høsten 1937, etter at professor Søren Nordeide hadde fratrukk sitt professorat, hadde Bergsgård spurt om ikke Kristvik kunne vikariere i stillinga, og det gjorde han i høstsemestret 1937.

Bergsgård gjentok framlegget om å kalle Kristvik i mars 1940. Han blei da innstilt som nummer to etter Charlotte Bühler, som også fikk vikariatet. Et tredje framlegg om å tilsette Kristvik kom i september 1941, men førte naturlig nok ikke fram. I 1946 var det fjerde gangen. Det hadde med andre ord lenge vært et ønske fra Bergsgårds side å få Kristvik til Trondheim. Men departementet nølte. Det lengste de kunne strekke seg, var å la Kristvik utføre de arbeidsoppgavene som lå til et professorat. Departementet mente at han ikke hadde de tilstrekkelige formelle akademiske kvalifikasjoner til å inneha et professorat, men det ble åpna for at han kunne «bestyre» det.

Kristvik var klar over holdninga i departementet. Dette var nok sårende, og han nekta å søke på et slikt grunnlag. Han ville være ønska. Når han til slutt likevel takker ja til å bli kalt til stillinga – ikke som professor, men som midlertidig bestyrer av et professorat – så mener Kvam det dels var

fordi han opplevde at «hans gode navn og rykte i Volda og i det pedagogiske fagmiljøet var skadelidende», dels også fordi han trolig følte et visst ansvar for Lærerhøgskolen, som han sjøl og Høverstad i si tid hadde hjulpet fram til etablering. Kvam ser departementets skepsis mot Kristvik mer som et hinder enn en pådriver i prosessen som førte til at han reiste til Trondheim. Viss forholdet til NS under krigen spilte noen rolle, så var det i så fall bare indirekte gjennom den fornedrelsen Kristvik opplevde lå i granskings-saka mot han. Kvams konklusjon er at Kristviks stilling i Trondheim derfor ikke kan ses som en indirekte form for avskjed fra rektorstillinga i Volda (2009: 226).

Som nok et uttrykk for at Kristvik bør frikjennes for mistanke om medløperi, kan en også vise til at Bergsgård var med i Undersøkelseskomitéen av 1945. Statsarkivar Anders Todal skriver i festskriftet til Bergsgård at denne nå var «hjarte- og nyregranskar, nedgraven i «landssvikpapir» (1946: 60). Ut fra dette kunne en hevde at det virker usannsynlig at Bergsgård ville kalle Kristvik som professor til sin egen institusjon, viss det kunne «hefte» noe ved han.³²

Det som faktisk skjedde i juni 1946, var dette: Etter at departementets klarsignal var gitt, skriver Bergsgård 17.6 at han «har i dag teki mot brev frå Departementet av 12. juni med samtykke til å oppmode rektor Kristvik om å ta på seg å styra det ledige professorembettet i pedagogikk frå 1. sept. 1946 og inntil vidare». Han tok «straks» kontakt med Kristvik, som «har sagt seg viljug til å ta på seg dette arbeidet». Betingelsen er at lærerskolen ikke «skal lide nokon skade ved å bli utan rektor». Derfor søker Kristvik «samstundes avskil frå rektoratet ved Volda lærarskule. Avskilssøknaden fylgjer vedlagt». Det var med andre ord to brev i samme konvolutt: Kristviks oppsigelsesbrev og Bergsgårds redegjøring. Kristvik var altså i Oslo samtidig med Bergsgård. Trolig har de skrevet breva sammen og samtidig. På Kristviks brev – også handskrevet – står det «p.t. Oslo 17. juni 1946»: «Til Kongen. Underskrivne Erling Kristvik, rektor ved Volda offentlege

32 Bergsgård var på dette tidspunkt i 1946 ikke lenger medlem av Undersøkelseskommissjonen av 1945. Ifølge *Aschehougs konversasjonsleksikon* (1961) blei han oppnevnt til kommissjonen i august 1945, men allerede før det var gått to måneder løst fra vervet. Dette endrer likevel ikke det grunnleggende her: Bergsgård mente at Kristvik var «rein». Bergsgård var ellers ikke kjent for å være spesielt hensynsfull i si granskning av mulige svik. Det fikk bl.a. Halvdan Koht merke, da Bergsgård etter krigen fikk i oppgave å granske sin gamle venn og kollega (Svendsen 2015: 371).

lærarskule, søker med dette avskil frå rektorembettet frå 1. juli d. å. for å overta mellombels stilling ved Noregs Lærarhøgskule. Med høgvyrdnad», og så signatur.

Svaret fra departementet kom en måned seinere, og er datert 16. juli, og viser til at søknaden blei behandla i statsråd 5. juli og «samtykt». Samtidig ber departementet rektor om å «koma med framlegg til vikarskipnad ved skulen til ny rektor kan bli tilsett. Ein skal be om svar så snart som mogleg». Den 29. juli går det brev til «Lektor Eiken», kollegiets eldste, som blir bedt om å «fungere som rektor» til ny rektor kan utnevnes. Da stillinga seinere blei utlyst, søkte Olav Kårstad, sønn av gamlerektor Henrik Kaarstad, og Kristviks nære samarbeidspartner på 1930-tallet, nå rektor ved Nesna lærerskole. Han blei tilsatt i oktober 1946.

Et situasjonsbilde: En av elevene til Kristvik skriver i klassens brevbok i november 1946:

Voldingane fekk seg ei litt ekstra oppvaking den grytidlege morgonstunda han reiste. Lærerskolekoret stod nemleg oppstelt på torget kring rutebilen og song «Tytebæret oppå tuva». Ein liten detalj som syner hjartelaget hans: Midt i ståket i flokken på torget fekk han auga på ein stri kar som han hadde mått tala alvorleg til i si rektortid, og denne eleven hadde synt at han ikkje sette pris på det. «Tenk at *han* verkeleg ville stå opp no og koma å seia farvel til *meg!*», sa Kristvik til kona si, strålende glad. Ja, slik har visst hjartelaget hans vunne oss alle saman for han, trur eg. Det var korkje lett eller gildt for han å seia Volda lærarskule farvel, det såg me ved mange høve.³³

Et lite mellomspill: «Folk og skule»

Et uttrykk for at Kristvik ikke følte seg ferdig med Volda da han reiste til Trondheim i 1946, er et skriv eller opprop han sendte ut datert Volda, 10. september 1946. Overskrifta er «Volda-vener!». Han knytter an til lærerskolens 50-årsjubileum sommeren 1945. Der blei det kasta fram «tanken om eit tidsskrift eller eit meldingsblad», slik at «dei tidlegare elevane» kunne «fylgje med i arbeidet ved lærarskulen frå tid til tid». Han viser

33 Anne Kristin Brattås i brevboka til 2-årig klasse, 1940–1942. Fordi skolen ble stengt julaften 1941, fikk ikke denne klassen fullført utdanninga si. Klassen var sterkt involvert i de hendingene som førte fram til stenginga, og støtta rektor og lærere i deres konflikt med NS-myndighetene (Madsen 2020).

særleg til «livet og verksemda i barneklassene», dvs. i øvingsskolen, som «noko særleg verdfullt».

Tidsskriftet skal «tolka det ein førebels kunne kalla 'Volda-synet' på skule og skuleansvar». Her må det til «ei saumfaring og gransking av den sosiale og moralske krisesituasjon i notida». Det gjelder – som før – «å koma ut av virvar og kaos». Et slikt tiltak må ha «økonomisk trygd». Viss eldre og yngre elever vil støtte tiltaket, så «vil det alt frå 1947 bli gjeve ut eit kvartalsskrift med hefte på om lag 48 sider». Tittelen skal være «Folk og skule: problem – prinsipp – program». Folket er fortsatt med. Det samme er allitterasjonene.

Skrivet slutter med ei oppfordring om å forplikte seg til å betale ti kroner årlig i fem år. «Berre med ei årleg innkome på om lag kr. 5000 er det rådeleg å leggja i veg». Oppropet er interessant ved å vise en offensiv og Volda-retta Kristvik. Dette er ikke et opprop fra en mann som er ferdig med Volda og «sin» skole og «Volda-synet». Responsen ser likevel ut til å ha vært svak. Så vidt vites kom det aldri ut noe skrift.

Kristvik var heller ikke helt ferdig med elevene sine i Volda. Knut Olav Iversen, som gikk i den 4-årige klassen som fikk utdanninga si delt mellom 1940–1942 og 1945–1947, kom til å stå Kristvik nær både i Trondheim og i Volda. Han forteller i et notat at Kristvik skoleåret 1946/1947 kom «bolkesvis til Volda og heldt fram med ped.opplæringa for den 4-årige avgangsklassen, gav klassen oppgaver i skriftleg ped. Skulen sende svara til Kristvik. Vi fekk det att med kommentarar og karakterar. Vi opplevde dette som takk og ekstra omsorg fordi vi sto imot nazitilbodet i 3 ½ år» (Iversen 1996).

Siste brevet

Kristvik blei aldri ferdig med departementets avgjørelse. Frifinnelsen blei opplevd som en fullstendig urimelig og krenkende reprimande, som kom til å prege han, og var noe han aldri blei ferdig med (Støve 1996). Han forsøkte å ta saka si opp på nytt to år seinere. 27. oktober 1948 skreiv han et brev til departementet med overskrifta «Mi stode til okkupasjonsmakta i krigsåra». Det var nå gått over tre år etter krigen. Krigsoppgjøret var stort sett over. 24. august 1948 – bare to måneder før Kristvik sendte brevet – ble

Ragnar Skancke som den siste med dødsdom stilt foran eksekusjonspeletongen. Når Kristvik i brevet viser til at han har fått «svikar-merket», så var det derfor med en svært alvorlig og aktuell bakgrunn.

Han viser først til departementets brev 5.6.1946, der saka ble lagt bort, og sitt svar på dette 2.10 samme år, et brev han aldri fikk svar på. Kristviks svar av 2.10.1946 fins ikke i dette materialet, men av brevet av 27.10.1948 framgår det at han her har markert sin misnøye. «Saka er at eg ikkje ynskjer å slå meg til tols med ein offisiell dom som kanskje blir den endelege frå den kanten, og som set svikar-merket på meg». Han går så inn på «det uklære i brevet av 5.6.1946», der hans «framgangsmåte» blei påtalt, og han forklarar igjen hvordan ordlegginga hans under krigen bør forstås: Med uttrykket «det gamle systemet» – det vil si tilstanden før krigen – har han ment å referere til «to drag: det kapitalistisk-liberalistiske og det kommunistisk-bolsjevistiske». Den gamle polemiske tonen er fortsatt sterk og tydelig. Han kan ikke skjønne at Arbeiderparti-regjeringa kan klandre han for å ha kritisert kapital-liberalismen siden «den nyaste politikken hos oss sanneleg ikkje [set] det systemet høgt», og når det gjelder kritikken hans av kommunismen, «så står kanskje den saka òg i eit anna lys i dag enn i 1946?». Det siste må leses i lys av den aktuelle kald krig-situasjonen. I februar 1948 holdt Gerhardsen sin såkalte Kråkerøy-tale. Oppgjøret med kommunistene var i gang, og Norge var på rask vei inn i NATO. Kristvik gjentar deretter sin tidligere begrunnelse for ordlegginga si overfor NS-styret. Han gjorde det ikke for å «hytta mitt eige skinn», men

for om mogleg å halda den skulen eg hadde ansvar for, gåande i det lengste. Utan omsyn til meg sjølv bruka eg ord som likeså lett vekte mistanke som tillit hos dei daverande makthavarane og som byd seg fram til nedsetjande tolking frå etterpå-klokskapen. Ein ting kan eg visseleg klandrast for: at eg i det heile brydde meg. Men kvifor skal det ein gjer, vera lastord verdt av di dei berre endar på Falstad og ikkje på Kirkenes eller Grini?

De ulike interneringsleirene for politiske fanger har tydeligvis ulik symbolsk kapital.

Han kommer deretter inn på sitt tilbod om «samarbeid»: «Det galdt formalia, ikkje realia», det var «fakter» og ikkje «verkelege gjerningar», og som eksempel legger han ved avskrift av brevet Per Heltne skreiv 22.11.1941. Rett avskrift av brevet er bevitna av Arne Bergsgård, som igjen hjelper

Kristvik i forhold til departementet. Kristvik avslutter brevet med tydelig kritisk adresse til departementet:

I dag sit det vyrde folk i dei høgste administrative stillingar som i gjerning gjekk langt lenger enn eg baud meg til å gjera, når det galdt å samarbeida med nazistane «etter deira syn». Ved dette høve skal eg la vera å nemna døme. Spørsmålet om kva samarbeid ein skulle gå med på, stod uklårt for dei fleste til langt utpå vinteren 1941–42.

Å bli meir eller mindre openbert sjikanert frå offentleg hald, slik eg har vore sidan eg i 1946 – utan eige ynske – tok på meg å gjera arbeid ved Noregs Lærarhøgskule, det har eg råd til å finna meg i. Men borna og elevane mine har krav på at eg gjer det sanninga gjev meg rett til å gjera, med å få vaska av den flekken som eit offentleg dokument [departementets brev av 5.6.1946] set på mi ære.

Bergem (1995: 150) refererer til dette såre brevet og bruker det som bevis på at Kristvik blei pressa bort fra rektorstillinga i Volda; han dro til Trondheim «utan eige ynske». Sluttstrek blei satt 9. februar 1949 i form av et brev fra statsråden. Det var ikke kommet frem nye opplysninger (Kvam 2009: 224).

Kristvik blei pensjonist i 1952. Åra i Trondheim var ikke bare gode. Forsøksarbeidet hans ved Lærerhøgskolen var utfordrende. Kvam (2009: 229f.) har dokumentert hvor vanskelige arbeidsforholda hans var. Såvel tittel som lønn blei diskutert både administrativt på Lærerhøgskolen og i departementet, og det blei satt spørsmålsteget ved om det i det hele tatt lå til hans stilling å utføre vitenskapelig arbeid. I november 1948 ba han om å få gå over i dosentstilling «i stedet for å bestyre et professorat uten professorlønn og uten tillit» (sst.). Til dette kom at Kirke- og undervisningsdepartementet – mot Bergsgårds innstilling – avviste Kristvik som lærerhøgskolens representant i Norges almenvitenskapelige forskningsråd (NAVF).

Sin polemiske tone holdt han fast ved. I 1951 går han i en stor artikkel over tre nummer i *Norsk Skuleblad* til angrep på det han kaller «stormaktene» (Kristvik 1951a). Det er tre av dem: Kirke- og undervisningsdepartementet, Universitetet og lærerorganisasjonene. Til sammen utgjør de et «trehoda troll». Angrepet skyldes dels at Universitetet i Oslo ikke vil godkjenne det grunnfaget han ønsker å utvikle, dels det han ser som forsøk på å stoppe forskningsfinansieringa hans i Trondheim.

Kristviks tid som «bestyrer» av professoratet varte fra 1946 til 1952. Kort etter tiltredelse begynte han å arbeide for ei videreføring av ideene

som Øvingsskolen i Volda bygde på. Noen egen øvingsskole fikk han ikke til, men det ble etablert «demonstrasjonsundervisning» ved en byskole og en landsfolkeskole. I 1948 fikk Kristvik tilsatt Martin Strømnes som metodikklektor med særlig ansvar for «demonstrasjonsklassene». Dette blei et «Volda-opplegg». Såkalte demonstrasjonslærere blei handplukka og tilsatt: Maisen Meyer i 1948, Knut Olav Iversen i 1949, og tidlig på 1950-tallet, Ivar Moe og Harald Flø. Alle hadde tatt lærerprøva i Volda, og alle var slik sett «kristvikianere», eventuelt «strømnesianere». Til disse kom også Oline Sukkestad, som i hele Kristviks tid i Trondheim både foreleste og tok del i ulike prosjekt. Øvingsopplæringa i denne tida var i høy grad prega av «Volda-pedagogikken». Kort etter at Kristvik hadde slutta, skreiv Sukkestad en rosende oppsummering av hans pedagogikk, «Erling Kristvik og programmet hans» i *Prismet*. «Dette programmet er først og fremst basert på biologi og kristen tru» (Sukkestad 1952: 209).

Da Kristvik slutta i 1952, etterfulgte Strømnes han i 1953 som leder for øvingsopplæringsfeltet. I 1954 ville han ta i bruk noe som blei kalt «observasjonsplaner» i øvingsopplæringa. Dette var kartleggingsspørsmål til elevene i folkeskolen. Spørsmåla blei opplevd som nærgående, intime og krenkende. Det ble avisdebatt og sak av det, og det hele endte med at skolestyret i Trondheim sa nei til observasjonsplanene.

Denne saka blei omtrent samtidig knytta til ei ny sak, en strid som nærmest kom til å dreie seg om opphavsretten til «demonstrasjonsplanene», et uklart begrep som gikk på eiendomsretten til dels ord og begrep, dels de praktisk-metodiske arbeidsmåtene i øvingsopplæringa. Utgangspunktet var noen artikler som Maisen Meyer skreiv i *Prismet* på oppfordring av redaktøren Bjarne Hareide. Artikkene tok for seg «heilskapsopplæring» og var basert på hennes arbeid i demonstrasjonsklassene.³⁴ Strømnes reagerte på Meyers framstilling, og anklaget henne for plagiat og trua med rettslige skritt. Kristvik, Sukkestad, Iversen og Flø slutta rekkene rundt Meyer. Strømnes sitt syn på saka kom i form av et rundt 200 siders dokument,

34 Per Myklebust begynte det hele med «Kva er heilskapsopplæring?» i *Prismet*, nr. 5, 1953. Meyer fulgte opp med artiklene «Heilskapsopplæring i praksis», *Prismet*, nr. 9, 1954, «Heilskapsopplæring når det gjelder fag», *Prismet*, nr. 10, 1954 og «Heilskapsopplæring når det gjelder stoff og plan», *Prismet*, nr. 4, 1955. *Prismet* var i disse åra en publiseringskanal som blei brukt av mange Volda-pedagoger. I tillegg til Myklebust og Meyer skreiv Åge Holter, Gunnar Husabø og Oline Sukkestad i bladet.

«Aktstykke om norsk skulesoge. Saka om metodikkstudiane ved Norges Lærarhøgskole 1954–55». Dette ble sendt til Lærarhøgskolen, departementet og til pedagogiske bibliotek. I dokumentet angriper han både sine egne øvingslærere og rektor Nørstebø. Den dels private, dels offisielle brevvekslinga mellom partene, Kristvik, Maisen Meyer, Knut Olav Iversen, Oline Sukkestad, Sigurd Nørstebø (rektor ved Lærarhøgskolen) og Trondheim skolestyre i perioden 1953–1957, har høy temperatur, og viser at forholdet mellom Kristvik og Strømnes ikke var det beste på denne tida (Iversen 1996).³⁵ Knut Olav Iversen dro til Volda i 1954 og blei tilsatt på Statsøvings-skolen. Seinere blei han rektor der. Han var gjennom hele sitt lærerliv en ihuga tilhenger av Kristviks pedagogikk. Iversen fikk følge av Harald Flø i 1957 og av Maisen Meyer i 1958.

Noe av det siste Kristvik offentliggjorde var en kronikk i Aftenposten 31. januar 1958. «På terskelen til robotalderen» er bl. a. et angrep på NAVFs vitenskapssyn og en form for positivisme, som han knytter til *homo faber*, «verktøymenneske» som han kaller det, og som han gjenfinner som en skrekkevisjon i Aldous Huxleys *Brave New World* (1932).³⁶ Hans eget ideal er *homo sapiens*, visdomsmennesket, men dette idealet har dårlige vilkår i Norge. Eksemplet han anfører, er sitt eget gamle skoleforskningsprosjekt ved Noregs Lærarhøgskule, som NAVF ikke ville gi bevilgning.

Samme år, i desember 1958, kom hans siste større artikkel på trykk i *Prismet*, «Vendepunkt i skolepolitikken». Dette er et angrep på den nye Lov om folkeskolen (1958), som åpna for en 9-årig og linjedelt folkeskole. Angrepspunktene er vel kjente: et «bymønster» blir lagt til grunn og skole avløser heim som «oppsetnings- og opplæringsfaktor». Bak ligger «marxistiske og kollektivistiske krefter» (s. 289). Hele loven ses som uttrykk for

35 Kristvik var bl. a. forarga over at Strømnes, slik han så det, ville ha eiendomsrett til begrepet «relasjon/relasjonisme». «Grunntanken» i dette begrepet, sier han i et brev, har han fra en av sine sosiologi-helter, Frédéric le Play, som han først hadde lært å kjenne gjennom ei bok av Victor Branford og Patrick Geddes, *The Coming Polity. A Study of Reconstruction* (1917), og som han hadde henvist til i artikkelen sin «Heimstadiære» i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* i 1921. Stridighetene på 1950-tallet var likevel ikke til hinder for at Strømnes i 75-årsjubileumsskriftet til Volda lærarskule (1970) og i *Kristvik-skolen. Reformpedagogikk og praktisk problemløysing* (1982) framstiller Kristvik nærmest som en helt uten plett og lyte.

36 Uttrykket *homo faber* blei kjent gjennom *Homo faber* (1957), en roman av den sveitsiske forfatteren Max Frisch. Boka kom ut i 1957, på norsk i 1961, og det er nok usikkert om Kristvik tidlig i 1958 kjente til boka.

«marxistisk uvilje mot bondestand, bygdementalitet og jordbrukshushald» (s. 306).

Mange av de som kjente Kristvik, mener at han blei «desillusjonert og bitter» (Døssland og Vaage 2001:32). En av grunnene til dette kan ligge i de utfordringene han fikk i løpet av Trondheims-tida. Dette går også fram av brevbøkene til hans gamle elever når de forteller om gjenmøter med Kristvik på hans gamle dager (Madssen 2020). Men noen lyse øyeblikk må det også ha vært. I 1963 ble han – «for pedagogiske fortjenester» – som den første utnevnt til æresmedlem i Norsk Lærerskolelag. I 1964, 82 år gammel, fikk han kongens fortjenestemedalje i gull. Han døde 9.1.1969, vel 86 år gammel.

1920–1940: Veien fram til *Folkelære og Norsk folkeprogram*

De synspunkt Kristvik anfører i sin brevkommunikasjon med NS-myndighetene under krigen, har en svært aktuell og dramatisk der-og-da-kontekst skapt gjennom den situasjonen han og Volda lærerskole stod i. Tekstene fra, til og om Kristvik er offisiell kommunikasjon, en del av embetsførselen, ofte med arkivreferanser og saksnummer. Hans synspunkt, karakteristikk og argumentasjon i disse embetstekstene er samtidig forankra i og delvis foregrepet i bøker og artikler gjennom hele mellomkrigstida. Disse sammenhengene vil være emne for den videre framstillinga. Det som her er kalt Kristviks filosofisk-sosiologiske forfatterskap, vil bli gjennomgått, og perspektivet vil være en lesning der sammenhengene med «embetstekstene» blir påvist og diskutert.³⁷

Framstillinga vil bli delt i to: først tekster fra perioden 1920–1940, deretter tekster skrevet mellom 1940 og 1955. Sentralt i den siste delen vil være gjennomgangen av to manus som nå er blitt gjenfunnet: *Norsk folkeprogram* og *Folkelære. Pedagogisk sosiologi*. Begge er skrevet under krigen og samtidig med brevskrivinga med NS-myndighetene. Lærebøkene vil bare i mindre grad bli trukket inn.³⁸ Disse hviler nok på det mer filosofisk-sosiologiske forfatterskapet, og har dette som «overbygning», men sjølve «Kristvik-pedagogikken», slik den framstår i læreboktrilogien, vil ikke bli gjennomgått her.

Det går ei tydelig linje fra *Folkelagnad*, gjennom ei rekke artikler i mellomkrigstida, fram til manusa til *Norsk folkeprogram* og *Folkelære*,

---

37 En god kilde til Kristviks artikler og polemikker er bibliografien i Eide (1978).

38 Hans pensum-trilogi var *Læreryrket* (1925, med nye utgaver i 1941, 1946 og 1953), *Sjælelære* (1937, 1940, 1947 og 1952) og *Elevkunne* (1939, 1945 og 1951).

og videre til det som blei den siste boka hans, *Livsopplysning. Ideologisk nyorientering* (1954). Tekstene spenner over 35 år, mellomkrigstid, krigstid og etterkrigstid, og har slik sett ulike politiske og idéhistoriske eller ideologiske rammer. Fordi krigen skaper en helt ny skrivekontekst, vil gjennomgangen derfor bli delt i to: før og etter 1940. Lest i sammenheng framstår mye i *Folkelagnad* og artiklene fra 1920- og 1930-tallet som forarbeid til *Folkelære*, og *Livsopplysning* som et etterarbeid.

Folkelagnad. Tankar om samfund og kultur (1920)

Kristvik begynte sitt forfatterskap i psykologien. *Sjælelæra til skulebruk* (1913) har naturlig nok mindre av det sosiologiske perspektivet. Framstillingas biologiske grunnlag er derimot tydelig. I *Folkelagnad*, to år etter at første verdenskrig var over, videreføres det biologiske perspektivet, men i tillegg kommer et sosiologisk. Det er en merkelig tekst – av og til forsøksvis vitenskapelig i anslaget, av og til sterkt polemisk, av og til drøftende og argumenterende, av og til eskatologisk og profetisk; særlig mot slutten er endetidstegna mange. Ambisjonsnivået er høyt. Det er «grunnkrefte», ikke minst i biologisk forstand, i menneskets og kulturens utvikling han vil vise. Han begynner med «eincelleliv (...) amøbene (...) nakne protoplasmadråpar» (s. 3), og ender opp med en beisk og pessimistisk sivilisasjonskritikk.

Han gjennomgår livets, menneskets og samfunnets utvikling, både ut fra fylogenetiske (artens utvikling) og ontogenetiske (individets utvikling) perspektiv, men uten å bruke disse begrepa. Han drøfter også raseteorier. Liksom i *Sjælelæra* tar han utgangspunkt i det han ser som livets to grunnleggende krefter: drift og instinkt. Dette er sentrale begrep for Kristvik. De «strevar etter å gjeve livet kvar sin grunnfarge. Sjeldan eller aldri blir denne fargen rein. Letene blandar seg». Det avgjørende er om «hovudtonen» kommer fra «den eine eller den andre av dei to livsinstillingar», dvs. fra drift eller instinkt. Instinkt-basert utvikling er god, driftsbasert er dårlig. Da bli en «driftstræl (...) Lekamslivet dreg alltid mot driftsvelde», og skaper mennesker med «for lite sjel». De blir «sovemenneske», «muskelmenneske», «kjønns menneske» (s. 130). Her kommer så «rasemotsetningene»

inn. «Ein skil mellom indo-europearar, semitar, mongolar, negrar og enda fleire rasar». Dette er ei inndeling ut fra hudfarge og kroppsform. Ulik naturarv skaper «ulikt samspel millom dei djupaste sjelskrefter. Driftsliv og instinktliv artar seg kvar for seg annarleis hos ein japanar enn hos ein nordmann». Men også mellom folk som tilhører samme rase kan det være store motsetninger. Han peker på ulikheter i kroppsbygning, som fører til at en europeer og en kineser har «heilt ulike krav til næringsmengda». Det samme gjelder kjønnsdrifta: «Soga fortel om den uvyrdne sedløysa som høyrde med til sjølve gudstenesta hos ymse semitiske folk. Denne drift måtte være serleg sterk hos dei. Jødane skil seg ut i så måte. Dei har alltid stått sedeleg høgt». Han legger her vekt på «nerveverket og hjernebygningen. Her ligger «hovudreiskapen for sjelelivet». Forskjellene mellom drifts-, instinkt- og intelligensmenneske «kviler visseleg i stor monn på medfødd ulikskap i hjernebygningen»:

Og her skil rasane seg sterkt frå kvarandre. Det er ingen grunn til å tvile på at indo-europearane alt i alt står øvst i rekkja. Og hovudvekta må leggjast på at eit ledig og utviklingsført nerveverk gjev fri veg for instinktvoksteren. Hjernen organiserar nye høgder som frigjer seg frå kroppsomsynet og byd verkty for ånd. Intellektuelt står derimot fleire rasar meir jamt. (s. 130–131)

Han går til historia for å vise at det er slik:

Dei driftsbundne naturfolk går til grunne der kulturmenneske trengjer fram. Eller dei tyner kvarandre. Serleg dersom stridsinstinktet lite blir tøynt av samfundsinstinktet. Dei sanselege semitiske kulturfolk låg under for dei instinkt-friske, sedeleg høgtstående persarar. Det gjennom-intellektualiserte romarsamfund vart reve over ende av germanarane, som romarane sjølve rosar for deira fagre heimeliv og sedelege reinleik. (s. 131)

Det er en «avsilingstilgang i kulturutviklinga. Det mindreverdige blir slengt bort og trakka ned». Dette viser seg ikke bare gjennom rasestrid, men også gjennom raseblanding:

Når ulike rasar blandar blod, blir ofte det harmoniske samspel millom sjelskrefte skipla. Og utfallet blir ei mindre livsdugande ætt. Serleg lid instinktet. Driftene høyrer til det lægre livssteg og tek jamt sin rett. (...) Slike blandingsfolk står seg ikkje i tevlinga. Annarleis går det stundom ved kryssing millom meir nærstående folk. Her er det likt til at instinktet får ei ny oppgåve som det maktar, og som derfor kan verke kraftutløysande. Det gjeld å ta det framande livstilskottet op i sjølve folkeorganismen. Dersom denne organismen i seg sjølv er frisk,

skaper blodblandinga nye vegar for livet. Det er såleis få av vårt lands hovdingar i nyare tid som er av ublanda norsk ætt. Wergeland, Ibsen, Sverdrup og mange fleire hadde framandt blod i årane (s. 131).

Han skisserer hele menneskehetens «voksterveg» med Kristus som omdreingspunktet: «da var tida fullkomen» (s. 79). Veien vidare går gjennom «sjølvovervinninga», et sentralt begrep hos Kristvik, og ofte innfallsvinkel til tidskritikken hans. Vår tid lider av en skadelig individualisme. «Forstandshovmodet» er ei skyteskive. Eksemplet er at bondens erfaringsbaserte kunnskap er blitt ødelagt av moderne industrielt jordbruk, som stiller krav om en ny type teoretisk kunnskap. Livet er strid og framfor alt «sjølvbergingsstrid», som igjen vil si «slektsbergning». I et slikt perspektiv er individet mindre viktig, det er bare «gjenomgangsled for livet, berar av slektsarven, reiskap for ætta. Derfor må det einskilde individ døy, nettop av di det berre er gjenomgangsled, det er ikkje livsens mål» (s. 14). Dette er nå trua gjennom sjuk individualisme, «den driftsbundne intelligensen (...) nyttingshunger frå Nivlheim» (s. 170/172). Alt dette kan igjen knyttes til byene og bylivet, hvor «slektsinstinkt har veikna». I stedet har vi fått «nytesykje, driftsvelde, drukkenskap og sedløyse». I dette perspektivet blir moderne feminisme en farlig motstander. I utgangspunktet er nok «full jamstilling med mannen eit rettferdskrav», men i dag er moderne feminisme blitt «ei utarting av det sociale sjelelivet», som fører til at kvinnene «let vogga stå og fylgjer hordeinstinkt ut i sveimen» (s. 190).

Økonomisk og kulturelt framsteg er ikke uten vidare i seg sjøl noe godt. Både i antikken og i samtida gir han eksempel på at «kulturframsteget tærde på livsevna» (s. 78). Og: «Folkehugen (...) er sottefengd. (...) det trengst hugvending. Ikkje hos fleirtalet med det same. Men hos eit utvalt mindretal. Ein liten flokk som ikkje nøgjer seg med å være organ for folkeviljen» (s. 219). Dette er en sentral tanke hos han. Redninga ligger hos et elitesjikt av sanne ledere, som tør gå mot massen. Han håper at «[l]ivsinstinkt frå kristendomen, livskunnskap frå vetskapen og social vilje frå socialismen og georgismen og all sår lengting etter samfundslukke må flyte saman til eld i hugen» (s. 220).³⁹ Dette er ett av de få stedene han sier

39 Etter Henry George (1839–1897). Jordas ressurser tilhører fellesskapet. Vanlig skatt skulle erstattes av en grunnrente som omfatta all eiendom og ressursuthenting. Kristvik lærte Henry George å kjenne gjennom Arne Garborg.

noe positivt om sosialismen. Redninga kan ikke komme fra «den lettlynde, likesæle og kaldhjarta overklassa (...) Borgarskapet har nok i sjølberginga. Kanskje kan det samle seg ein førarflokk av dei beste frå borgar-, bonde- og arbeidarstand. Kunne bonden være millomleden? Han eig den frie manns byrgskap og ansvar, med dagleg øving i produktiv verksemd» (s. 220).

Den egentlige redninga ligger likevel i kristendommen, men i «kva for ein»? Han avviser «statskyrkjekristendomen». Han vil heller ha en brennende og radikal vekkelsesvariant, som kan sette varige spor. Han er redd for at kristendommen skal bli «feminin». Han vil heller ha «skakande» forkynning, gjerne med både «helvetes redsle og svåvellukt». Det gjør ikke så mye når det bare er «god, traust botn i folket». Da vil «veldig bryting» også skape «varig siger» (s. 214). Her er det vekkelseskristendommens representant som taler.

Kultur- og sivilisasjonskritikken blir mot slutten svært beisk. Her henter han tilfang fra en tidstypisk norrøn metaforikk (Frøland 2017). Her er Helheim, Nivlheim og Loke. På de siste sidene forsøker han å vise at det kanskje fortsatt likevel kan være et håp. Dette knytter han til de tre nornene, Urd, Verdandi og Skuld, som skal hjelpe redningsmennene, føreliten, som han nå kaller «byggmeisterane». Urd – «fortids norne» – symboliserer «reaktivitetslivet», som skal «knyte deira [dvs. «byggmeisterane» sine] hjarterøter til vår nasjonale kultur».40 Vi må «kjenne dei historiske røter for livet i dag, så dei ikkje riv folket laus frå den livsnerven som bivar gjennom hundreåra» (s. 220). Verdandi er «notids norne». Hun skal sørge for «spontanitetslivet», som skaper «frigjering av evner og givnad for høgre og høgre livsdugleik». Dette dreier seg om «ideell dragnad» og «sjelevokster», og å skape «den individuelle nådegåve». Skuld er «framtid norne». Hun skal ta «bygningssmannen ved handa» og vise «vårt ansvar mot dei evige verdiar, våre plikter mot den nye ætt og våre oppgåver i heim og skule, der skapinga av nye vegar for livsvoksteren går for seg» (s. 220).41 Denne egenarta blandinga av Edda og kristendom utgjør en nordisk miks,

40 Dette gjenfinnes i Torstein Høverstads drøm om en norrøn renessanse. Særlig i 1920/1921 hadde Kristvik et nært samarbeide med Høverstad på hans private «lærarhøgskule» på Bondi i Asker. Høverstad ga ei svært rosende melding av Kristviks bok (Kvam 2009:44).

41 Nornene satt ved verdenstreet Yggdrasils røtter, som hadde Urds brønn som kilde. De var skjebnegudinner, som vevde menneskenes livstråder, korte eller lange, jf. Voluspå, strofe 19 og 20.

som nok kan framstå som retorisk tåkeprat, men også som et uttrykk for Grundtvigs påvirkning på Kristvik.

Denne norrøne metaforikken toner ut i en kristelig-pedagogisk visjon:

Alle gode makter må samle seg om opsedings- og folkedaningsarbeidet. Opplysning kan gjere skade, og religiøs og folkeleg vekking er ikkje nok. Det må eine seg til kristeleg og nasjonal livsbyggjing, den sociale livsdugleik som er frå Gud. Da kjem eit nytt mål til å lyse høgt og fagert over vår politikk og vår samfundsstrid:

NORIG, EIN FOLKEDANINGSHEIM. (s. 221)

Rune Slagstad brukte de siste orda med store bokstaver som overskrift og innfallsvinkel til sitt Kristvik-portrett i *De nasjonale strateger* (Slagstad 1998: 93). Her finner han i slagords form Venstrestatens pedagogiske program, som samtidig er kjernebegrep hos Kristvik: folk, danning, heim – alt innramma av «Norig».

Boka ble godt mottatt av Kristviks nærmeste meningsfeller, først og fremst Søren Nordeide, Arne Bergsgård og Torstein Høverstad. Bergsgård satte den inn i en vitalistisk samanheng med Henri Bergson som inspirator (Eide 1978:43). Tidligere styrer (sammen med Olav Riste) av Volda private millomskule og gymnas, Johan Fredrik Voss, meldte boka i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 1921.⁴² Her fant han «heile livet i ei bok» (s. 186). Ellers fikk boka «ikke særlig oppmerksomhet blant skolefolk og vitenskapsmenn i Kristviks samtid» (Kvam 2009:268). Eide mener at *Folkelagnad* klart er «den minst kjente og minst lesne av Kristviks bøker» (1987:43). Som vi skal se, kom Kristvik i grunntrekka til å holde fast ved dette verdensbildet med dets politiske, sosiologiske og pedagogiske premisser gjennom hele livet. Det sentrale her er et grunnleggende biologisk perspektiv der det han søker en syntese mellom dette og sosiologiske, religiøse og pedagogiske ideer.

Det er en interessant dobbelhet i forestillinga om folkedanningsheimen. Sverige har sin parallell i «folkhemmet». Dette begrepet ble først brukt av Teodor Holmberg (1853–1935) i 1906. Holmberg var en Grundtvig-påvirka

42 Voss (1883–1966) og Olav Riste var begge med i Pønkarlaget i studietida i Kristiania. I 1910 kjøpte de Stabells *Volda private millomskule og gymnas*, som i 1914 blei *Volda landsgymnas*. Voss var en sentral skolemann i mellomkrigstida. Han var rektor ved Eidsvoll landsgymnas, omstridt målmann og redaktør for *Norsk pedagogisk tidsskrift* 1917–1926. Tidsskriftet var en viktig publiseringskanal for Kristvik. Voss meldte seg inn i Nasjonal Samling i 1940, og blei etter krigen dømt for landssvik.

folkehøgskolemann, som etter hvert ble en sosialkonservativ ideolog. I dag ser partiet Sverigedemokraterna han som en av sine ideologiske forfedre. Det var likevel Socialdemokraterna som kom til å eie begrepet. Per Albin Hansson gjorde det til et sentralt sosialdemokratisk begrep gjennom en tale i 1928, og bygginga av «folkhemmet» er bl.a. knytta til hans statsministertid fra 1932 til 1946.

Som nevnt tidligere kom Schulrat Döhring vinteren og våren 1942 flere ganger til Volda for å «eksaminere» Kristvik.⁴³ Kristvik skriver i sitt forsvarsbrev av 22. april 1946 at Döhring skulle «røykja etter om det fanst grunnlag for ei ny løysing», og brukte ifølge Kristvik *Folkelagnad* som et utgangspunkt her. Med sin norrøne retorikk, sin elite- og folk-tankegang er Kristvik i denne boka på mange måter en tidstypisk røst. Samtidig er det ikke vanskelig å se hvorfor Döhring valgte akkurat denne boka som utgangspunkt for samtale med Kristvik, som sjøl hadde vist til *Folkelagnad*, da han i brevet til NS-myndighetene 15.11.1941 ville dokumentere at han var en fiende av «bolsjevisme og liberalistisk partipolitikk i alle leier».

Det er noe «spenglersk» over *Folkelære*. Historiefilosofen Oswald Spengler (1880–1936) var en sensasjon i Europa og Amerika på 1920-tallet, og det er uvisst når Kristvik leste han.⁴⁴ Første bind av *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte* kom i 1918, andre bind i 1922. Det er ingen henvisninger til Spengler i Kristviks bok, men de har tidsånden – og ikke minst kriseforståelsen – felles. I Kristviks seinere forfatterskap er det flere tilvisninger til Spengler, første gang i 1923, siste gang i *Livsopplysning* (1954). Begge er elite-orienterte, begge er anti-kommunistiske, begge demokratikritiske. Spenglers kultur morfologiske perspektiv gjenfinnes i Kristviks artikler i mellomkrigstida og i manuset til *Folkelære*. Hos begge er organisme-metaforikken sentral. Kulturformer er levende organismer. De har ofte tilnærma parallelle grep: begge er opptatt av forholdet mellom makro og mikro, det «kosmiske» (Spengler) speiler seg i det mikrokosmiske. Hos Kristvik er protoplasma og celler og menneskesamfunn underlagt samme «organiske» og sykliske utvikling: fra barndom/ungdom, via blomstring og modning til forfall, aldring og

43 Martin Strømnes sitt uttrykk (Strømnes 1970:116).

44 https://de.wikipedia.org/wiki/Der_Untergang_des_Abendlandes, 11.9.2019, Eivind Heldaas Seland: «Hundre års undergang», Morgenbladet, 19.10.2018

endelig død. Under det hele ligger – med Spenglers begrep – en «Lebensenergie (Vitalität)», et biologisk grunnsyn, som også Kristvik deler. Det vitalistiske, det organiske har sin motpol i maskinen, som er en av modernitetens sentrale metaforer. En hensynsløs kapitalisme er et kjennetegn ved *die Zivilization*, som er siste stadium i Vesterlandets kultursyklus før det dør. De politiske konsekvensene begge trekker, er ganske like. «Die Heraufkunft des Cäsarismus bricht die Diktatur des Geldes und ihrer politischen Waffe, der Demokratie» (Spengler 1922: 634).⁴⁵ Særlig på ett punkt var de to ulike: Spengler hadde ikke et biologisk rasebegrep, men var samtidig klart jødefientlig. Det var ikke Kristvik. I etterkant av første verdenskrig blei Spengler lest og forstått på en djupt pessimistisk måte (Lund m.fl. 1994: 318f.). Det var «der Untergang» som foresto, et synspunkt som har gjenklang i Kristviks seinere referanser til et mulig nært forestående Ragnarok i *Folkelære*.

Artikler på 1920- og 1930-tallet

«Handverk og kunst i læreryrket»

I løpet av 1920-åra publiserte Kristvik flere artikler som dels videreutvikla, dels gjentok tematikken fra *Folkelagnad*. I «Handverk og kunst i læreryrket» i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* i 1920 går han imot et handverkssyn på lærerens arbeid (Kristvik 1920b). Han angriper det han kaller psykoteknikken, og slutter seg til Benjamin Kidds *The Science of Power* (1918).⁴⁶ Kidd brukte ofte analogier mellom biologi og samfunnsutvikling. I *The Science of Power* var han – som Kristvik – pessimistisk og sivilisasjonskritisk. Framtidshåpet lå først og fremst hos kvinnene, igjen en Kristvik-parallell. Kidd har tydeligvis tatt avstand fra Francis Galtons eugenikk, som Kristvik utlegger som «å syte for at høgverdige menneske blir åleine om å drive barneavl» (s. 250). Dette er tanker «det står den fælaste kaldgufsen frå». Han oppsummerer synet sitt slik: «Moralske

45 «Cæsarisens oppkomst fører til pengenes diktatur og dens politiske våpen, demokratiet».

46 Benjamin Kidd (1858–1916) blei internasjonalt kjent gjennom *Social Evolution* (1894). Han tilla her religiøs tru større evolusjonær betydning enn vitenskapen. Boka var også et voldsomt angrep på sosialismen. Han trakk, som Kristvik, gjerne paralleller mellom samfunnsutvikling og biologiske organismer. *The Science of Power* blei utgitt etter at Kidd var død.

eigenskapar er det vonlaust å mæle med psyko-tekniske reidskapar» (sst.). Herfra går det linjer fram mot Kristviks seinere kritikk av opp-taksprøvene til lærerutdanninga som reine kunnskapsprøver (Kristvik 1936a). For Kristvik er læreryrket «meir enn handverk», og han kritiserer bl.a. O.A. Eftestøl.⁴⁷ Denne sentrale pedagogen og utdanningspolitikeren hadde etter Kristviks syn nettopp et handverkssyn på lærerarbeid. Det er «barnesjela som sjølvstendig livsverdi» som må ligge til grunn for den pedagogiske vitenskapen, og «ein pedagogikk utan livssyn er ein uting» (s. 255).

«Heimstadlære»

Dette er en stort anlagt artikkel over tre nummer av *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* i 1921 og 1922. Her lovpriser «heimen, der dei einande krefter samlar seg i blodsbandet» (1921: 259f.). Det siste ordet her, blodsbandet, er for Kristvik en suggestiv og verditung metafor. Her møtes det biologiske, blodet, og alt det som binder individet til over-individuelle størrelser, slekt, ætt, folk. Med tydelige ekko fra Tönnies heter det:

Og dess lenger bort frå heimen det ber, dess meir får den sociale eining karakter av *selskap*, ikkje samfund. Selskapsånda fører til oppløysing av samfundet når ho fangar menneska inn med sine lokkande nytingstilbod. Heimen derimot kan halde menneska friske ved å krevje livsålvor av dei. (s. 268)

Heimstadlære, eller «heimelivslære», som han også kaller det, står i sentrum for Kristviks fådelte skoleideal. En to- eller tredelt skole var mer «livslig», som i et hushold, en familie. I en todelt skole var det aldersblanda undervisning for årskull en, to og tre («grunnsteget»), og tilsvarende for stega fire, fem, seks og sju («øverstesteget»). Tredelt skole hadde et grunnsteg med de to første årskulla, et mellomsteg med det tredje, fjerde og femte, og et «øverstesteg» med sjette og sjuende årssteg (Strømnes 1982: 35). Heimstadlæra skulle være samlivs- og husholdslære og skolens sentrale

47 O.A.Eftestøl (1863–1930) etablerte Elverum friseinar i 1892 og var dets bestyrer fram til 1907. Han var skoledirektør i Hamar stift fra 1907, og stortingsmann for Arbeiderdemokratene fra 1906 til 1915. Eftestøl gjorde Arbeiderdemokratene til et skoleparti med enhetsskolen som si fremste sak.

allmenndannende fag (Kvam 2009: 131). Bak lå en tysk-østerriksk *Lebensgemeinschaft*-idé (Wien-/Jena-pedagogikken), som hvilte på tre pillarer: arbeidsskole- eller aktivitetsskole-prinsipp, *Gesamtunterricht*/«heilskapsopplæring» og heimstadiære. Til grunn for dette fådelte skoleidealet lå aldersblanda «stamgrupper», hvor det verken blei skilt mellom svake og sterke elever eller mellom gutter og jenter.

Kristvik knyter på 1920-tallet sin pedagogikk til det han kaller «arbeidsskulen», der det bærende sentralfaget er heimstadiære, jf. f. eks. artikkelrekka «Arbeidsskulen sett i samband med undervisninga i heimstadiære (Kristvik 1924). Motstykke til dette er «bokskolen», som framstilles som en gammeldags, autoritær og kateterstyrt pedagogikk (Madssen 2013). Han skriver i 1924 en liten artikkel i Skolebladet, «Lærarutdanninga. Pølsefabrikk-idealet». Her går han til felts mot «repetisjon, oppgaveterping og anna steinpukking». Dette er «pølsestapping», en pedagogikk han tillegger Den parlamentariske skolekommisjon og særlig ett av dens medlemmer, rektor Henrik Kaarstad i Volda. Han skal ha gått inn for «meir realt pugg i lærarskulen». Kaarstad oppfordrer, mener han, til at elevene skal bli «pølseskinn»: «vi skal stappe kunnskaps-hakkematen inn etter alle kunstens reglar» (Kristvik 1924b: 767). Pølsestappings-metaforen dukker også opp i brevbøkene til klassene som tok lærerprøva på 1930-tallet. De har lært å ta avstand fra pølsestapping. Ordet sto tydeligvis for en gammeldags kateter-pedagogikk. Samtidig innrømmer de at de nok ikke var helt fremmede for sjøl å ty til dette av og til (Madssen 2020).

«Livssoga og opsedinga»

«Livssoga og opsedinga» er en stor tekst fordelt på seks artikler i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*, 1923 og 1924.⁴⁸ Høsten 1921 hadde han stipend fra departementet for å gjøre en studiereise til Leipzig. Artikkelrekka er nok langt på vei et resultat av inntrykk herfra. Igjen slår han opp det store lerretet. Han er takknemlig for at Darwin og Spencer ga biologien «ein veldig framstøyt», men de hadde i for høy grad et «mekaniseringssyn» på livet, og dette ble derfor vanskelig å anvende på samfunnslæra. Som dårlige

48 Martin Strømnes kaller artikkelen en «avhandling» (1982: 18).

eksempler viser han til begrepet «the survival of the fittest» og til Nietzches livssyn. Han setter likevel sin lit til at sosiologien og pedagogikken kan få til et nært samarbeid med biologien.

Biologien har gjennom begrep som «evolusjon, organ, arv, tilpassing o.s.b. [...] kome i staden for gamle mekanistiske omgrep». Det er bra at biologien har vunnet fram i samfunnsforskninga. Problemet er at dette perspektivet ikke åpner godt nok for det etisk-moralske. Evolusjon blir da «blind, hjartelaus kraft». For Kristvik innebærer det biologiske perspektivet noe langt mer enn «kjemiske og fysiske granskingsmåtar på det organiske området». Etter hans syn har det nå vist seg at «det organiske (og det sjelelege) liv fylgjer vegar som korkje matematikk eller fysikk og kjemi kan kartleggje» (s. 66). Dette ble Kristviks ofte gjentatte hovedinnvending mot en darwinistisk evolusjonstenking; den var mekanistisk og hadde ingen etisk overbygning.⁴⁹ Samtidig er det i hans organisme-tenking noe vitalistisk, nesten mystisk.

Pedagogikken må med i et samarbeid med biologien fordi den «står beinveges i livet si teneste. Og livslæra må då ikkje vere ein framand vetskap for han» (1923: 67). Biologien kan lære oss om «oppseudingsarbeidet sin plass i livshushaldet». Han vil vise at videreføring av livet, «økslingskravet, skapinga av ny gror er den centrale grunnleggjande ovring i livssoga» (s. 70). Han kritiserer bl.a. Ernst Haeckel for ikke å legge nok vekt på forplantninga, noe som gjør «livsvoksteren [...] meiningslaus» (sst.). Artikkelserien følger utviklinga fra protoplasma til menneskesamfunnets hushold. Han er på leiting etter «ei biologisk morallære», og finner den hos «engelskmannen Henry Drummond».⁵⁰ Han er den som har nådd «lengst fram mot den rette tolking av livssoga». I *The Ascent of Man* (1894) «let han naturutviklinga nå sitt mål med skapinga av ei mor og ein far i høgste meining» (s. 71). Hos Drummond finner han en etisk høyverdig overbygning til «livsvoksteren».

49 Kristvik viderefører – til dels med samme argumentasjon – tidligere forsøk på å forene moderne naturvitenskap og religion. Han er her på linje med professor i teologi, Fredrik Petersen, som rundt 1880 tok opp problema knytta til at darwinismen i altfor høy grad framstod med den «uundgåelige Nødvendigheds Herredømme» (Bliksrud, Hestmark, Rasmussen 2001: 296).

50 Henry Drummond (1851–1897) var skotte, og var særlig kjent som evangelist. *The Ascent of Man* ble oversatt til norsk, *Menneskets skabelse* i 1910. Kristvik viser også til Drummond i *Livsopplysning. Ideologisk nyorientering* (1954).

Kristvik ser seksualiteten som «ei veldig kraftkjelde i vårt sjelelige liv» (1924: 47). Han refererer til psykoanalysen og Sigmund Freud, men er tydelig ambivalent og usikker på hva han skal mene. «Ein treng vel ikkje være samd i alle lærdomane» (s. 47). Han knytter psykoanalysen til byliv og bysivilisasjon, som «forkvakler» menneskene. Han holder likevel fast på at Freud har rett i at seksualiteten er et «organisk grunnkrav [som] styrer menneskeleg fantasi og åtferd» (s. 47). Marxismen kritiseres for sin «historie-materialisme», som vil «overføre forretningssynet på dei mest vitale tilgangar i menneskelivet, og overser dei djupaste biologiske faktorar» (s. 52).

Han finner igjen støtte for sitt eget kvinnesyn hos Benjamin Kidds *The Science of Power* (1918). Det er bare kvinna som «med instinktiv støleik [kan] velje reidskapar for samvoksteren». Og han finner støtte for det samme synet i Lester Frank Wards *Pure Sociology* (2. utg. 1914). Kvinna er «det primære i livssoga», hankjønnet er «ein etterpåtanke», som «treng serleg forklåring», et Ward-sitat som han fullt ut bifaller.

Han innfører også begrepet «involusjon», som er «attvending til eit ungdomlegare, meir primitivt, livsfriskt steg». En slik involusjon skjer bare «i særers fårefulle tider, når nauda er skrikande og undergangen trugar» (s. 57). Når Ragnarok truer, er det eneste mulige framtidshåpet knytt til en form for involusjon. Kreftene til dette finner han i «bondestandet og bondelivet». Her ligger den generative kraft, som i nødens stund både kan være reaktiv og reaksjonær, men som likevel står i livets tjeneste. Dette er tankegoods som har likheter med nazistisk ideologi (Frøland 2017).

«Ein kulturorganisme er undergjeven same lovbundenskap som organismar elles», og nå er kultursituasjonen «gjennomdifferensiert». Det betyr at helheten er ødelagt, delene lever sitt eget liv, og dette betyr «dauden». Vi må derfor håpe på en «historisk involusjon». Dette betyr å vende tilbake til en yngre og friskere tilstand Han refererer til både Oswald Spenglers *Untergang des Abendlandes* og Franz Oppenheimers *System der Soziologie*, men mener begge delvis tar feil. Spengler er for pessimistisk, og åpner ikke for noen form for involusjon. Oppenheimer er for optimistisk. Et hovedpoeng for Kristvik er at kultur og utvikling ikke *bare* kan ses som «organisk lovbundenskap». Kultur er også «sjeleverksemd». «Den sermenneskelege spesialisering er ikkje organisk, men kulturell (s. 60), og her må en sette sin lit til «den genealogiske involusjon», det vil si «den forynging som dei

skiftande ættleder gjev høve til». Det er her pedagogikken kommer inn; den skal berge og forme «ungdomshåtten» (s. 63).

Kristvik strir gjennom store deler av sitt forfatterskap med å finne en balanse mellom biologien og dens overbygning i form av sjel, ånd og moral og religion. Samtidig som han henter argument og perspektiv fra biologien, advarer han mot en for sterk sammenblanding mellom sosiologi og biologi. Men med en gang dette lille forbeholdet er gjort, fortsetter han – med Herbert Spencer som vitenskapelig alibi – i sitt biologiske spor med «skaparkraft, fræving, celleparing».⁵¹ Veien går fra «elementærorganismen» til «fleircelleliv»; her er kopulasjon, seksualitet, «bræding» (rugging) og «foreldredugleik», «individet er berre reiskap, tenar for slekta (s. 104). Her er «sædsekkar», innvollssormer, tusenføtinger, biller og fluer. Han slår om seg med et vell av referanser og navn. Han slutter seg til paleontologene; her er ingen forsøk på kreasjonistiske argument ut fra fundamentalistiske posisjoner. Han ser livets og artens utvikling i bildet av barndom, ungdom, manndom og alderdom. Dette er en grunnleggende organisk metafor som kan følges gjennom hele 1800-tallet og langt inn på 1900-tallet, fra Herder og Grundtvig til Oswald Spengler.

Han gjør seg til talsmann for et vitalistisk syn. «Det høvelegaste ord for eit heilskapsbilete på organisk grunnlag er *vitalismen*, dvs «livs- og samfundsorientering med utgangspunkt i livet som naturovring» (1924: 45). Gjennom en «vitalistisk synsinnstilling» faller «alle spørsmål om menneskeliv, samfund og kultur i to hovudslag: spørsmål om *rota* og spørsmål om *krona*». Rota er «dei biologiske råmer kring menneske og samfund»; gjennom «rothåtten» er «vi bundne til ein organisk livsgrunn». Krona er «det åndelege livsvidd, den kulturelle samanheng i menneskeliv og samfund» (s. 46) Seksualiteten er vår «plikt mot livsfornyinga», og dette underslår ofte psykologien. Her viser han til Sigmund Freud, men med forsiktighet. Han er tydelig ambivalent i forhold til Freud.

Han går mot både «historie-evolusjonismen og historie-materialismen». Det første er å se historia som en jevn og hele tida framoverskridende bevegelse, en evolusjon mot noe stadig mer utvikla og dermed bedre, og er

51 Kristvik er ambivalent både til Spencer og Darwin. Av og til er de hans vitenskapelige alibi, av og til tar han tydelig avstand fra dem.

igjen et synspunkt han deler med Spengler. Historie-materialismen, på si side, overser biologien, og gjør historia altfor «einfeld og derfor usann og falsk» (s. 52). Trua på en «ustanseleg sigersgang i kultursoga» er «grunnfalsk» (s. 53). Mennesket kan bare vinne fram ved å «frivilleg bøygje seg for den biologiske lovbundenskapen i sin natur». I forlengelsen av dette synet tegner han «eit lyst bilete av det primitive menneskeliv (...) hos lågtstående naturfolk». Kulturutviklinga er ikke en lineær utvikling mot stadig høyere stadium. «Ein kulturorganisme er undergjeven same lovbundenskap som organismer elles» (s. 59).

Helt til slutt, i artikkelens siste setninger, og ganske så uforberedt, kommer Gud og Jesus inn. Barnet er «Guds gåve til menneskja (...) Alt det de gjer mot ein av desse minste, det har de gjort mot meg (...) Utan at de omvender dykk og blir som barn, kan de ikkje kome inn i Guds rike» (s. 67) Dette Matteus-sitatet er artikkelseriens siste setning.

«Drift og instinkt»

I løpet av 1920-åra framstår Kristvik som nærmest en reindyrka biologist, og slik blir han også vurdert i samtida. Når pedagogkollega Håkon Wergeland melder *Læreryrket* i *Norsk pedagogisk tidsskrift* i 1925, slår han straks fast at «[f]orfattaren er biologist; heile hans grunnsyn på oppsedingi er skapt av den biologiske utviklingsvitskap» (s. 153).⁵² Dette er også tydelig i «Drift og instinkt» i *Norsk Pedagogisk Årbok* (1926). Kristvik titulerer seg nå «skoledirektør». Han var skoledirektør for Nordland og Troms fra 1925 til 1930.

Kristvik vender i artikkelen tilbake til et begrepspar som også var sentralt i den første boka hans i 1913, som også tar for seg det viktige skillet mellom drift og instinkt. Første setning i 1925 er: «Grunnsanninga om menneskenaturen er den at mennesket er ein organisme» (s. 77). Her er ikke organisme noen metafor. Som vanlig har han vitenskapelig dekning. Han refererer til James Drevers *Instinct of Man* (1917), som han mener er den eneste som konsekvent har skilt mellom drift og instinkt. Han viser

52 Håkon Wergeland (1878–1971) var rektor for Notodden lærarskule fra 1911 til 1936, og for Kristiansand lærerskole fra 1938 til 1948.

også til William McDougalls *Introduction to Social Psychology* (1908) og *An Outline of Psychology* (1923), og han innrømmer å ha lært av Freud. Han aksepterer at barnet har seksualitet. Men «ulukka» ligger i at barnet opplever «det tidlege frambrutt av den reint kroppsbundne drift» på et tidspunkt da det ennå ikke har modningsnivå «for dei tilsvarande høgrest instinktrørsler. Sjelelivet eig enda ikkje styrke nok til å tvinga kjønnskravet inn i dei far der det blir drivkraft for verkeleg livsteneste» (s. 89). Sublimering er derfor nødvendig. Skoledirektøren ender resonnementet med å omtale onani slik: Barnet «vaknar for den hugnaden som hudsansingar frå kjønnsorgana gjev. Slike opplevingar grunnlegg så lyst og krav og kan gje ophav til leie og låke vanar».

I siste halvdel av 1920-åra har Kristvik ei sterk stilling i store deler av det pedagogiske fagmiljøet i Norge. Han publiserer flere store artikler, og i 1925 gir han ut *Læreryrket*, som var første bind i det som etter hvert blei en pensumtrilogi for lærerutdanninga. Helga Eng oppsummerer pedagogikkfagets stilling i en artikkel i *Norsk Pedagogisk Årbok* i 1926, «Norsk opdragelsesvidenskap 1900–1925». Hun begynner med å slå fast at «[n]orsk pedagogikk er mer praktisk enn teoretisk og videnskapelig» (s. 97). Blant de få eksempler på forfattere som har skrevet mer «dyperegående teoretisk-systematisk grunnleggende verker», nevner hun fire: Otto Anderssen, Søren Nordeide, Torstein Høverstad og Erling Kristvik.⁵³ Kristviks *Læreryrket. Innføring i pedagogikk* (1925) griper «videre og dypere» enn både Anderssen og Nordeide, men hun legger så til: «Bokens hensikt er ikke å gi kunnskapsstoff, men å lede til åndelig innstilling, til pedagogisk vurdering» (s. 97). I denne formuleringa ligger kanskje et frampek om det som skulle bli et angrepsmål 25 år seinere: Kristviks normative, og derfor, som det ble hevda, uvitenskapelige forsøk på å skape «åndelig innstilling».

«Striden mellom gamal og ny skule»

Denne artikkelen stod i *Den nye barneskole. Festskrift til overlærer Anna Sethne i anledning av hennes 65-årsdag 25. september 1937* (Kristvik 1937).

53 Om Høverstad skriver hun at han tar «sikte på å gi opdragelsen et sociologisk og biologisk grundlag», en formulering som med like stor rett kunne brukes om Kristviks forfatterskap.

Anslaget er, som så ofte, en kaos-diagnose: Vår tid er kaotisk på grunn av «motstridande idéar og ideal», som ikke klarer å skape syntese, helhet og sammenheng, og dette er skadelig. Verdenskrigen skapte «det verste kaos», og siden har en gått fra anarki til despoti, til nytt anarki; fra reaksjon til revolusjon og så ny reaksjon. Pedagogikk er blitt ei motesak. «Ei so viktig gjerning som oppsedinga skal ikkje styrast av skiftande vinddrag, av reklame og propaganda, av massesuggestionen sine tilfellelege utslag». Han tegner en utviklingsgang: «Bokskule – arbeidsskule – ny bokskule; tvangsskule – fridomsskule – ny tvangsskule, individualoppseding – sosialoppseding – ny individualoppseding. O.s.b.» (s. 50). Kristvik tyr ofte til denne type dialektikk.

Politisk er han nå langt tydeligere. Han viser til «den reaksjonære båra i tysk, austerrisk, italiensk, russisk pedagogikk», men tar like klart avstand fra «reformagentane», som «jamt [var] på pilgrimsferd frå det eine pedagogiske Mekka til det andre: Dalton – Winnetka – Wien – Jena». Ironien rammer hans egne inspirasjonskilder.⁵⁴ De pedagogiske pendelsvingingene har likevel vært mindre sterke hos oss, og den politiske reaksjonen svakere. Han går til kraftig angrep på en unevnt forfatter, en tilhenger av «den militære skuletradisjon (...) autoritets-pedagogikk». Men hva er alternativet? Det ligger ikke i en generell frihet, fordi «fridom utan eit visst mål av fridoms-avgrensing, 'tvang', er anarki, lovløyse, ulveflokk-mentalitet» (s. 54). Denne frihetsavgrensinga skal skje med feste i barnepsykologien. Særlig veit vi for lite om driftslivet, og her viser han igjen til Sigmund Freud, men som vanlig med forbehold. Freud er tross alt «uklår».

Han skiller mellom to pedagogiske retninger. En vil ha «full fridom» og «full tillit til naturen og til livet si sjølregulerande evne». Den andre retninga mener det fins både «endefram livstenelege og blinde, under visse omstende fårlege, krefter i naturgrunnlaget». Disse to posisjonene kaller han henholdsvis «den frie skulen» og «den nye skulen (i motsetnad til den gamle autoritets-bundne skulen)». Frihet må ha motstand, «sjøltøyming»,

54 I første kapittel av *Kristvik-skolen* (1982) framhever Martin Strømnes nettopp disse pedagogiske mekkaene som sentrale inspirasjonskilder for Kristvik, og – trolig – for han sjøl. Kristvik har likevel ofte et mer balansert – og, som her, ironisk – forhold til reformpedagogikken.

«tvang» og arbeidsdisiplin.⁵⁵ Dette er et syn han ofte framhever; «frihet» er nesten alltid et begrep han problematiserer og ofte knyter til noe negativt. Den motstanden friheten trenger, kaller han god realisme. Den frie skolen representerer en naturalisme og er mindre bra. Her koples Freud inn, men som motstander. Kristvik har en annen løsning. I hans realistiske posisjon ligger at barnets seksualitet blir til «verksemddrift». Da blir heller ikke seksualiteten «noko plagsamt (...) Den frie aktiviteten, det sjølvverksame arbeidslivet, tek opp i seg det naturlege forråd av kraft, so kynslivet får mognast i fred. Barnealderen kan då gå fri desse brytningane» (s. 57). Denne insisteringa på hvor viktig det er å avgrense frihet gjennom «tvang» (Kristviks hermetegn), «sjøltøyning» og arbeid, er en tanke han flere ganger vender tilbake til i forfatterskapet sitt. Her ligger nok også en av årsakene til at han er kritisk til reformpedagogikkens slagord «vom Kinde aus».

Til slutt i artikkelen tegner han opp forskjellene mellom gammel og ny skole; det som skal være «framtidsprogrammet». «Gamal skule» knyttes til «tilpassing, tilleigning, etteraping». «Lærdom gis en negativ kontekst og knyttes til «repetisjon, reseptivitet, tvang og passivitet». Resultatet er «reproduksjon, mekanisk attgjeving, kopierende produksjon», som munnar ut i «tradisjonskunnskap, et ord som her gis en entydig negativ valør. Opp mot dette stiller han «ny skule» med stikkorda «frigjering, utløysing, sjølvopenbering». I stedet for lærdom settes «vokster gjennom aktivitet, spontanitet, fridom og initiativ». Dette gir ikke reproduksjon, men «produksjon» gjennom «personleg verkyting, fri verdiskaping», i sum «framstegsevne».

Artikkelen viser at Kristvik har et sjølstendig reformpedagogisk perspektiv, som både har front mot «den reaksjonære båra» i Tyskland, Østerrike, Italia og Russland og mot en mer kulturradikal «fri» skole.

55 «Selbsterziehung» var også en sentral idé i mellomkrigstidas tyske pedagogikk. Tittelen på Theodor Litts mye diskuterte *Führen oder Wachsenlassen* (1927) fanger opp mye av denne diskusjonen (Stafseng 1996).

«Sosiologi i lærarskulen»

Gjennom sitt forfatterskap etterlyser Kristvik ofte en sosiologisk forankring av pedagogikken. Dette blir særlig tydelig utover på 1930-tallet. Særlig tar han til orde for å gi den pedagogiske sosiologien en langt mer sentral plass i lærerutdanninga. I 1936 publiserer han artikkelen «Pedagogikken si stilling i lærerutdanninga» i *Vår skole* (Kristvik 1936b). Den er et langt argument for pedagogisk sosiologi. Året etter, i 1937, kommer det klareste forarbeidet til de tekstene han skreiv under krigen. «Sosiologi i lærarskulen» er en stor artikkel i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* (Kristvik 1937a). Den foregriper sentrale ideer både i *Norsk folkeprogram* og *Folkelære*. Artikkelen har front mot «liberalistiske syn» og en individualisme der «eigenbaten får fritt spel» (s. 210). Liberalisme er for Kristvik nesten alltid noe han tar avstand fra. Hans samtidsdiagnose omfatter ikke bare en kulturkritikk, men også en tydelig politisk kritikk: «Politisk vanmakt (...) er komen over dei fleste folkestyrte statar. Partikløyvinga er driven so vidt at dei sosiale funksjonar går i stå mange stader. Og mest i alle land er samfundsviljen ustød, svingande med valvind og politiske alliansar». Da ser en at «makthækne einskildmenn [tek] roret og driv eit heilt folk inn i politisk og åndeleg formyndarskap, ein trelldom med jarnhard disiplin for alle og med undergang for kvar fri ånd». Noe av skylda for slike diktatur legger han på presse, kino og radio, som alle representerer «dei folkeforpøblende kreftene», som ødelegger det grunnleggende i «folkestyrte» (Kristviks anførselstegn) land. I krisetider øker mulighetene for diktatur. For å hindre dette må det sterk styring til: «Alt samfundsliv krev ei overvekt av vilje og evne til ordna og effektiv samverknad med andre, frå dei mindre krinsar og til folkesamfundet som samla heilskap» (s. 211). Dette vender han ofte tilbake til: Vi lever i kaos-tider; for å overleve må en ha «vilje og evne» til sterk styring.

Igjen ser han samfunnet som en sosial organisme. Denne er nå trua, og derfor har «livet liksom i krampe [valgt] seg ut sine brutale reidskapar» i form av diktatur, og Kristvik refererer igjen direkte til Russland, Tyskland og Italia. Også diktaturer gis en biologisk, nærmest darwinistisk, forklaring, og er slik sett «naturlige». Det er slik livet «på primitiv måte [set] historiske tvangskrefter til å vinna over anarkiet og tukta dei blinde eigenviljar inn under staten sitt jarnharde grep». Kristvik ser diktaturet

som en kortvarig nødutvei; det kan aldri bli «nokor varig berging» fordi «ein sosial organisme» forutsetter «fri, mogne og myndige individ. (...) Men diktaturet gjev i det minste ei utsetjing, med von um uppattnying, medan anarkiet rett snart kan føra ut i tilinkjes-gjeringa» (s. 211). Diktaturet kan i krisetider være en kortvarig, men nødvendig, løsning.

Kristvik knytter ofte «anarki» til en langtdrevet form for individualisme, som dels kommer til uttrykk som «nytingar», særlig i form av romaner, kino og «radio-dill», og dels som «ei utilitaristisk vending» mot «sjølhevding», der «eigenbaten» er det viktigste. Og her får tidskritikken tydelig pedagogisk adresse. Han vender seg mot tendenser i den retninga han sjøl ofte blei sett som en del av. 1800-tallets individualisme er på 1900-tallet blitt til «psykologisme» med slagord som «vom Kinde aus» og «child centered schools». Disse reformpedagogiske kjernebegrepa representerer nok et stykke på vei noe bra og verdifullt, men «lysta, hugen, interessa, evnene kan ikkje vera sin eigen lovgjever». Samfunnet, «dei objektivt gjevne umstende», må også bestemme noe, og Kristvik viser til Dewey og hans advarsel til «the progressive schools» – «framstegsskulane» hos Kristvik – om at barn også må forberedes på «dei sosiale realitetane». Den pedagogiske konsekvensen blir å ta avstand fra all form for «ensyklopedisme» og «fagkløyving». Tida krever nå konstruktive, dvs. nytenkende, læreplaner – ikke rekonstruktive «av noko alt vunne». Og da er han kommet til det som er målet hans: «ei samfundslære som verkeleg svarar til namnet» (s. 215).

Etter slik å ha legitimert sitt eget samfunnslære-/sosiologi-prosjekt går han gjennom «kva vegar andre land har valt», og finner at det er «diktaturstatane» Russland, Tyskland og Italia som mest konsekvent har gjennomført «det sosiale synspunkt» i skolen, og det «på ein serskilt hardhendt måte». I disse landa er «den organiske maktviljen samla i den eine, diktatoren, si hand» (s. 216), men han kan likevel «skyna at denne fortvilte utvegen vart vald», fordi disse landa holdt på «å gå under». Diktaturet var eneste alternativ til anarki og undergang, og derfor nødvendig. Felles for diktatura er førerdyrking og dyrking av «alt sitt eige – rase, mål, kultur, teknikk». I slike system er lærerutdanninga spesielt utsatt. I Tyskland er målet nå «å grunnleggja den nasjonalsosialistiske livsåskodinga», og middelet er «Volkslehre». Det kan altså se ut som ordet *Volkslehre*, og den noe seinere

manustittelen *Folkelære*, har tysk nasjonalsosialistisk skoletenking i siste del av 1930-tallet som et utgangspunkt, men da som noe han i 1936 problematiserer og tar avstand fra. Det er et merkelig valg. Ordet *Volkslehre/Folkelære* har på denne tida forlenget fått en særegen tysk kontekst. Han tar avstand fra den tyske konteksten, men ikke sjølve saka. Lærerutdanninga trenger mer enn før ei folkelære, men denne må aldri bli statens redskap. Han tar avstand fra all ensretting, og nevner særskilt den systematiske *Gleichschaltung*, den statlige ensrettinga, i tysk lærerutdanning.

I denne sammenhengen tar han også avstand fra organisme-begrepet, et begrep han sjøl tidligere nesten hadde overforbrukt. Med referanse til tysk *Volkslehre* og den *Gleichschaltung* han finner der, anfører han at

[f]olket er ein levande organisme med ein reint mystisk livsvilje, som den einskilde har å vera ein oppglødd reidskap for um hans liv skal få verd og meining. Dyrkinga av 'folket' hentar ogso eit verksamt idégrunnlag frå eit sentralt rasesyn. Og ei politisk farga raselære høyrer då med til den sentrale parten av fagkrinsen. (s. 217)

Dette er en av de få gangene Kristvik tar tydelig avstand fra organisme-begrepet. Litt seinere i artikkelen kommer han tilbake til det. Han vil ha en syntesekapende sosiologi, ikke «daude, meiningslause kunnskapsbrotstykke». Et slikt syntesekapende forsøk knytter han til organismesyntet på samfunnet:

Samfunnet eller folket hadde si «sjel», det vart tala om «folkeånda», og ein tenkte då på ein vilje og ei kraft utanum og over det einskilde individ. Sume påviste samfundet sine organ i alle detaljar, og skilde millom sosiale strukturar og funksjonar i likskap med beinbyggnad, muskelsystem, blodumlauf, matmelting, nerveverk, hjernearbeid o.s.b. Alt dette var avvegar. Samfundet er ingen «organisme» i biologisk tyding. Og utvidinga av umgrepet til å gjelda sosiale samlivsformer valdar forvirring.

Men så legger han sjølmotsiende til:

Ei anna sak er det at det sentrale i samfundslivet er lagt inn under organiske lover og er umspunne av ein organisk kraftsamanheng. Nyare sosiologi har heilt late att augo for dette, av otte for å hamna i falske organisme-analogiar. Menneskesamfunnet er no eingong bygt upp av skapningar med kropp og sjel, alto av organismar. (s. 228f.)

Slagstad bruker denne teksten til å slå fast at Kristvik distanserte seg «fra den biologiske samfunnslære som ekspanderte i 1930-tallets Tyskland» (Slagstad 2003: 81). Ja, kanskje akkurat her, men som sitatet viser, er han også her – på typisk Kristvik-maner – tvetydig. Han tar avstand fra det han oppfatter som et nazistisk organisme-, folke- og rasesyn, og det fysiologiske eksemplet hans med bein, muskler, blod og fordøyelse ser ut til å være valgt fordi det er både latterlig, litt vulgært og «dumt». Leseren blir jo ikke særlig klokere heller ved at neste avsnitt begynner med slå fast at samfunnet har «organiske lover og er umspunne av ein organisk kraft-samanheng». Da er en nærmest tilbake i det mystiske. Kristvik tok avstand fra vulgær nazistisk biologisme, men begrepslig holdt han fast på et biologiske grunnsyn hele livet, og han fortsetter å bruke organisme-begrepet gjennom hele sitt forfatterskap, og ofte på en måte der leseren er usikker på om det er en metafor eller et biologisk begrep.

Kristviks avvising av en politisk bruk av raselæra er interessant. Samme år som artikkelen stod i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*, utgav han *Sjelelære* (1937). Der er det et avsnitt om «raseteoriar». Han viderefører her tankene i *Folkelagnad*, og slår fast at «[d]et kann ikkje vera tvil om at sjelelege serdrag og eigenskapar hos eit menneske i stor mun heng saman med sjølve den lekamlege bygnaden og livsverksemda» (s. 217):

Om den *nordiske* rasen gjeld desse lekamlege drag: høgvaksen, langskalla, smalt andlet med markert hoke, smal nase, mjukt, rett (eller bylgjande) ljust hår, djupt liggjande blå (eller grå) augo, raudleitt. Og no kjem det viktigaste: denne rasen skal også vera utrusta med omfram høge og serskilt skapande evner, serleg kunstnarleg og vetskapleg. Desse menneske er tiltaksame og høgtstemnande, gjerne leiar-naturar, dei er førarar i politikk og praktisk liv. Dei eig ogso framifrå eigenskapar i moralsk lei. Dei er nok individualistiske, men er ordhaldande og pliktmedvetne. (s. 218)

De alpine, mediterane, dinariske og øst-baltiske rasene blir også omtalt og karakterisert, men de blir tilskrevet andre attributter: stumpnese, kortskalle, stridt hår, trangsynte, «barnleg pratsame», «vert avhogge bakhovud», «bråkande natur», «tunge og gruvlande». Formelt sett er dette Kristviks oppsummering av tidas raseteorier, og kan ikke uten videre leses som uttrykk for hans egen posisjon. Hans egen konklusjon er da også langt mer forsiktig:

At det er ein samanheng millom dei nemnde fysiske rasemerke og visse sjelelege karakterdrag, kann det vel ikkje vera tvil om. Men spørsmålet er ikkje fullnøgjande utgreidd. For det fyrste finst det so lite av reine rasemenneske, ein finn mest berre raseblandingar. Og dernæst grip so lett uvedkommande omsyn inn i synsmåtane. Granskarane av «nordisk» rase vil gjerne visa kor høgt over alle andre deira eigen rase står. Endeleg veit ein lite om djupare årsaker til raseskilnaden. Kanskje skriv han seg meir frå livsvilkåra sine verknader gjennom tidene (klima, næringsemne, kulturvilkår o.s.b.) enn frå opphavleg organisk differensiering. (s. 219)

Tysk lærerutdannings variant av pedagogiske sosiologi er en politisk ensretta *Volkslehre*. Alternativet til denne er ikke å overlate alt til «slumpe-lukka». Han vil ikke ha «fri kappestrid» mellom meninger og synsmåter. Han advarer mot liberalistisk fordomsfrihet. En må stå for det en tror på. Og igjen vender han seg mot «den ensidige agitasjon og parti- eller sektfarga propaganda som serleg pressa er reiskap for». Han etterspør i stedet «evna til sosial forståing, sosiologisk tenkjing», og henter eksempel fra amerikansk «educational sociology», et begrep han henter fra Henry Suzzallo. Han nevner også John Dewey og John Gillette.⁵⁶ Franskmenene Émile Durkheim og Gabriel Tarde blir også nevnt. Felles for alle disse, slik Kristvik ser det, er at de har kopla sosiologien sterkt til pedagogikken. Kristvik gjengir så planene for sosiologiundervisninga i franske lærerskoler.

Han kritiserer sosiologien for å være for opptatt av deler på bekostning av helhet. Dette skaper «virvarr». Noen legger vekt på «indre faktorar eller krefter (idear, interesser, instinkt, raseeigenskapar o.s.b.), medan andre finn at det helst er ytre omstende og tilhøve som er serleg utslagsgjevande (geografiske, klimatiske, økonomiske o.s.b.)» (s. 227f.). Sjølv vil han gå inn for en tredje vei, som er «å fylgja *utviklinga* av dei sosiale hopehavsformene». Dette kan skje ved å vektlegge antropologiske og kultursosiologiske perspektiv, men det må skje gjennom «samling og einskap», ellers vil det hele «løyse seg upp i eit virvarr av detaljgranskingar». Det er de store linjene han vil ha, og det er dette han setter seg fore å gjøre gjennom *Folkelære*-prosjektet noen år seinere.

56 Henry Suzzallo (1875–1933) blir sett som en av grunnleggerne av utdanningssosiologien. John Gillette (1866–1949) er særlig kjent for å ha utvikla en «rural sociology» med vekt på bondens og gårdens betydning.

Han ser tilløp til en ny syntese i moderne psykologi, etnologi og antropologi, og viser til og siterer fra amerikanerne Sumner og Kellers *Science of Society* (1927). Her finner han en samfunnsforståelse som er lik hans egen. Han har tydeligvis glemt at han nettopp har tatt avstand fra organisme-begrepet. Kristvik kaller denne måten å se samfunnet på for «ei organisk lov», og han bruker ord og begrep som ligger nær et biologisk perspektiv: «samfundet er ei menneskeleg samlivsform i tenesta for den komande ætt». Han finner ytterligere støtte hos tyskeren Paul Barth, og han blir begeistra over å finne denne poetiske formuleringa hos Barth: «Die Erziehung ist die Fortpflanzung der Gesellschaft», oppdragelse er samfunnets forplantning.⁵⁷ Gjennom slike synspunkt har en – «mest på sensasjonell måte – nådd til eit skjeringspunkt millom sosiologi og pedagogikk» (s. 229). Pedagogikken ses som en vitalistisk forplantning. Sosiologien blir pedagogisk sosiologi med barnet og «huslydane» som den sentrale «selle», men legger så straks til – med tanke på at han nettopp har tatt avstand fra organisme-tanken – at «ordet selle er berre nytt som bilete».

Kristvik mener han med dette har gjort skolen og «uppsedinga» til det naturlige sentrum for en slik vitenskap, og denne må være «suveren» når det gjelder målsetting, slik at den aldri blir en «viljelaus reiskap for statskravet, og at han blindt svingar med frå konservatisme til liberalisme og frå liberalisme til nazisme» (s. 231). Folkelære-prosjektet har front både mot statlig ensretting gjennom en autorisert *Volkslehre* og mot en modernitet som han – nær sagt som alltid – knytter til individualisme, «nytingar», «personlegdomskultur», «sjølvhevding», «snyltarinnstilling». Dette fører til at «samfunnsviljen visnar». Folkelære-prosjektet – som sosiologi i lærerutdanninga – skal bøte på dette.

Til slutt skisserer han under overskrifta «Sosiologi og lærarutdanning» en konkret «Plan for opplæringa i samfundslære i lærarskolen». Planen har åtte avsnitt som tar for seg hvert sitt «del-samfunn», som er det biologiske, primitive, økonomiske, politiske, nasjonale, kulturelle, internasjonale og psykologiske samfunn. Dette nye faget er så viktig at han vil bruke «heile 1. halvåret av det 4. skuleåret» til det. Allerede her i 1937 ligger mye av

57 Kristvik refererer flere steder til Paul Barth (1858–1922). Barth hadde mange av de samme synteseskapende ambisjonene som Kristvik: å forene sosiologi, biologi og pedagogikk i ett stort system.

manus til *Folkelære. Pedagogisk sosiologi* i kim. Det kan ses som et forsøk på å realisere den syntese-ambisjonen som artikkelen munner ut i.

«Utfalding og innplanting»

Høsten 1940, etter krigsutbruddet, men mens undervisningssituasjonen ved lærerskolen ennå var tilnærma normal, publiserte Kristvik denne artikkelen i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* (hefte 9/10). Krisestemninga er nå sterk. Vi «lever i ei av dei verste *brytingstider* som menneske nokosinne har opplevd. Mange tykkjer det er det siste store Ragnarok som har brote laus. Sume ser med apokalyptisk syn på hendingane og ventar med angst og redsle på den store domens dag». Men kanskje kan det også være «ei nyfodingstid vi lever i. Kanskje må verda i åndeleg og kulturell meining atter bli kaos for at eit nytt kosmos skal stiga fram» (s. 294). Som vanlig knyttes kaos og undergang til et håp om ei nyfodingstid.

Kristvik setter to ulike syn opp mot hverandre. «Gamal oppseding» knyttes til det autoritære og dogmatiske med jesuittisk og pietistisk (August Hermann Francke) oppdragelse som eksempel. Stikkorda han gir om Francke er fordømmelse av lek, innprenting, pugg, arbeid som plikt og fysisk straff. Mot dette setter han Rousseau og naturalismen: Barnet er godt, det må bare ha «fridom og næring». Rousseau var en «drøymar og utopist», men det er likevel denne pedagogikken vi kaller moderne. Via Dewey og tysk «vom Kinde aus»-pedagogikk bygger moderne pedagogikk på «*utfaldinga* av naturgivnader og naturdragingar» (s. 299). Resultatet er psykologismen og et tilhørende «fridomskrav i oppsedinga», der «fri sjølvverksemd» er løsinga. Dette betyr at «naturvitskap og psykologi» har gjort «seksualiteten, paringsdrifta, til grunnkrafta i livet» (s. 299).

Likevel er det «voner for framtida» ved at «den naturalistiske forfusking av menneskebiletet» er i ferd med å bli avslørt. Det same gjelder humanismen; også den er blitt «avkledd». Den grunnleggende feilen er at en har sett «all kultur [som] frukt av menneskeleg sjølvutfalding». En kan ikke «berre [lite] på det gode i naturgrunnen (...) vår livsrot [er] i dyrehug og dyredrift» og den dukker stadig fram. Derfor er ikke «sjølvhevdning og sjølvutfalding (...) vegen til nytt og høgre liv. (...) Framsteget frigjer seg gjennom ei

sjølvgeving og sjølvovervinning som gjev plass og vokstergrunn når eit verkeleg høgre og verdfullare liv *plantar seg inn i det gamle*» (s. 310).

Med innplantings-metaforen er Kristvik tilbake i sin biologiske horisont. Innplanting forstås som uttrykk for en biologisk, ja, seksuell, «livslov» i det at «alt høgre liv (...) blir til i samansmelting av to sjølvstendige livseiningar, eggcella og sædcella» (s. 310). «Innplanting» blir at «ein utanfrå komande, meir eller mindre framand livsvilje» er en føresetnad for at «kimen, frøet, egget skal løyse ut sine rikaste voner. All *fræving* er eit vitnesbyrd om dette».⁵⁸

Han henter eksempel fra både planteverden (poding) og dyreverden (husdyravl). På et menneskelig plan ser han her to ulike kulturprinsipp: utfaldingsprinsippet og innplantingsprinsippet. Et menneskes «ånds-vokster» følger i hovedsak «utfaldingsvegen», men dette er ikke nok. Det må balanseres av en innplanting utenfra, fra mor og far, fra heimen. Da vil veien gå fra «autoerotisme og egosentrisitet til godhug for andre og solidaritet med ein flokk» (s. 310). Denne balansen innebærer en «spaningstilstand med uendelege brytingar mellom eit fridomsprinsipp og eit bindingsprinsipp». Psykologiens individualiserende utfaldingsperspektiv settes opp mot «historiske og kulturelle tilhøve». Her ligger innplantings-kreftene. Dette betyr igjen at «samfunns- og kulturvitskapane» blir viktige, ikke minst i pedagogikken.

Her gjør han igjen en visitt til sin maskulinitetskritikk og den tilhørende vektlegginga av moderskapet. «Nomadefolka» med sine «makthavarar og tyrannar», den maskuline parasittiske livsform, settes opp mot «hjarotelag, tenarhug, offervilje, sjølvgløymande kjærleik (...) i moderviljen» (s. 313).

Mot slutten reises det – noe overraskende fordi det også denne gangen er lite forberedt i teksten – en forkynnende himmel over det hele gjennom innføring av «det kristne livsplan». Den biologiske metaforikken fastholdes. Kristus er «ein gåtefull potens», en «potekvist frå ævelivet». Og han ender med å gi Francke rett framfor Rousseau, men vel å merke bare viss en først tar et oppgjør med den «ubotelege skade» pietismen skapte gjennom sin «mistillit til desse Gud-gjevne krefter i barnet». Kristendommen må

58 Unnfangelse, befruktning

ikke bli ei privatsak, heller ikke ei programsak for organisasjoner; den må komme til uttrykk som «nasjonal kulturvilje» (s. 315).

Helt til slutt slår han med typisk kristviksk retorikk over i det nesten profetiske:

Enn om det er slik at berre menneske med uslitande røter i ein folkeleg lagnadsbundenskap byd den vokstergrunnen som det evige liv må plantast inn i om det skal sigra i kampen mellom lys og mørker i verda. I så fall er både kristendom og oppseding fåfengt gjerning hos oss om ikkje folkevekkjarar alltid på nytt gjer døyparen Johannes sitt verk mellom oss (...) så han kan vinna Herren *eit vel førebudd folk*. (s. 315)

Utfordringa ligger nå i et «framhald av oppgjerda med restane av autoritær dogmepedagogikk», og særlig gjelder det å komme i gang med «den store opprydning på dei område der marxistisk og Freud-iansk pedagogikk lenge har ført det store ordet». Det må skje gjennom «vern og vakthald om alt som enda lever av organisk-nasjonal livsvilje i landet vårt» (s. 315). Den siste setninga er en god oppsummering av noen kjernebegrep og ord hos Kristvik: organisk, nasjonal, livsvilje og samtidig med front både mot Freud og Marx.

I alle disse artiklene forsøker han å gi et biologisk og sosiologisk, realvitenskapelig, forankra menneske- og kultursyn. Utfordringa hans er å forene både det vitenskapelige og det livssynsbaserte. Han slutter seg delvis til evolusjonismen, men vegrer seg mot dens for «mekanistiske» preg. Han leiter etter en høyere normativ og moralsk, åndelig himmel, der han kan forankre det hele, helst uten å gå på akkord med vitenskapeligheten. Denne forankringa finner han i religionen, som etter 1936 lå i Oxford-bevegelsen, seinere MRA/Moralsk Opprustning.

Situasjonen ved krigsutbruddet

Ved krigsutbruddet er Kristvik på nasjonalt nivå en sentral pedagog. Han er rektor for en av landets fremste lærerutdanningsinstitusjoner. *Læraryrket* (1925), *Sjelelære* (1937) og *Elevkunne* (1939) var blitt en pensumstrilogi i pedagogikk ved mange lærerutdanningsinstitusjoner. Det som nå gjensto å skrive, var den pedagogiske sosiologien. Forordet til den nye utgava av *Læraryrket* (1941) endte med å slå fast at «lærargjeringa heng i lufta med

det eine hyrna til ho blir bygd på kjennskap også til pedadagogisk sosiologi. Ein får lita på framtida».

Samtidig holder han foredrag, skriver artikler. I løpet av 1930-åra har han innflytelse på utdanningsprogram, opptaksprøvene og eksamen. Strømnes (1970: 106f.) gir Kristvik mye av æra for at den nye undervisningsplanen for lærerutdanninga slår fast at «arbeidet i lærarskulen blir drivi på ein slik måte at det i størst mogleg mon krev sjølvverksemd av eleven» (*Lærarskulen. Lov, reglement og undervisningsplaner* (1939: 60)). Mye av Kristviks innflytelse var nok indirekte; han satt sjelden sjøl i de råd, komiteer og utval som gjorde framlegg til endringer og kom med innstillinger. Mange så han kanskje etter hvert som litt for «kvistrik» til å passe i slike sammenhenger. Hans nære medarbeider Olav Kårstad kom med i Lærerskolerådet i 1934, og kunne være Kristviks «kanal» her. I 1935 blei Bernhof Ribsskog formann i rådet, og i 1936 kom Anna Sethne, leder av Norges Lærerinneforbund, og Erik Eide, leder av Norges lærerlag, inn. Alle var «nyorienterte pedagogar». Strømnes framhever, kanskje noe overdrevent, at denne sammensetninga «forklarar den medgang som Volda-synet kom til å få». Om en ser stort på det, er dette delvis rett, men om en tar for seg de mange konkrete reformframlegga Kristvik kom med på 1930-tallet, så er nederlaga like mange som seirene. Han tapte kampen mot å legge 2-årig studentlinje til de ordinære seminara. Han tapte kampen mot at engelsk blei obligatorisk fag i lærerutdanninga. I 1933 la han fram en «organisk gjennomtenkt plan» med framlegg til nye former for opptak, evaluering og fagorganisering. Særlig ivra han for endra opptaksvilkår (Kristvik 1936b). Mange av framlegga hans fikk støtte i Lærerskolelaget, men «dei fleste [framlegga] kom ikkje med i reglementet av 1936 (Eide 1978: 208). I kampen sin for å innføre fagstil til eksamen i pedagogikk vant han derimot fram, men tapte når det gjaldt den nye fagplanen i pedagogikk i 1938. Denne blei «mykje annleis» enn den Kristvik ville ha (Eide 1978: 208). Men fagplanen i samfunnslære/sosiologi blei en seier. Her fikk han gjennomslag for å «gjera sosiologien til ein sentral hjelpevitenskap for pedagogikken og eit allmenndannande fag i lærarskulen» (Eide 1978: 209). Kristvik er på mange måter på topp rundt 1940. Via foredrag og artikler har han innflytelse; han blir hørt, og han er blitt pensum. Lærebøkene hans blir godt mottatt og skaper få eller ingen kontroverser, om en ser bort fra

enkelte klager over tungt språk. Helga Eng roser *Læreryrket* i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* i 1926, Ribsskog roser *Sjelelære* i *Norsk Skoleblad* i 1938, og *Elevkunne* samme sted våren 1940. Han er brukt som foredragsholder, stevnetaler, han blir referert i skoleblada, som også gir han spalteplass for til dels lange artikler, gjerne over flere nummer.

Den første faglige artikkelen etter krigen var «Professor Helga Eng i hennar pedagogisk-psykologiske forfatterskap» i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 1945 (Kristvik 1945). Denne rosende artikkelen slutter med at han nærmest rydder plass til seg sjøl. Han knytter Eng til utviklingspsykologien, «den subjektive» sida av faget. Men det betyr, dessverre, at det blir lett å se «kor veikt det objektive står». Han anfører så et typisk kjønns-sensialistisk argument. Dette «objektive» fagfeltet «fell mindre naturleg for ei kvinne». Nå må «den pedagogiske sosiologien [bli] ei likeså viktig grein av det pedagogiske studium som barnepsykologien». Den siste setninga spår at den pedagogiske sosiologiens «midtpunkt» vil bli «folket, folkesamfunnet, folkepersonlegdomen» (Kristvik 1945: 61). Det må en mann til her. Da han skreiv dette ved krigens slutt, hadde han så å si ferdig et manusutkast til et slikt «midtpunkt», en pedagogisk sosiologi om «folkepersonlegdomen».

Teksthistoria til *Norsk folkeprogram og Folkelære.* *Pedagogisk sosiologi*

Erling Kristvik har et omfattende forfatterskap. Litteraturlista i Vegard Kvams doktorarbeid om Kristviks pedagogikk har 121 referanser til bøker, artikler og avisinnlegg, uten å gjøre krav på å være noen fullstendig bibliografi (Kvam 2009: 399f.). Den mest utfyllende bibliografien har Eide (1978). Den omfatter også meldinger av Kristviks bøker. Én tittel har mangla i forfatterskapet. Det var vel kjent at han under krigen holdt på med et større pedagogisk-sosiologisk prosjekt. Det ble aldri publisert, og det var lenge ukjent hvordan det gikk med det, og om manus i det hele tatt fantes. Dette er nå funnet. Det har tittelen *Folkelære. Pedagogisk sosiologi*, og består av tre deler: *Folkelivsteori* er «innleiingsbolken». Deretter kommer hoveddelen med samme tittel som hele prosjektet, *Folkelære. Pedagogisk sosiologi*, og til slutt en «avslutningsbolke», *Folkelivslover*.

Et anna manus, *Norsk folkeprogram*, er også funnet. Mens *Folkelære* er et stort manus på 498 halvsider (halv A4-side), er *Norsk folkeprogram* kort, bare 13 halvsider. Denne teksten inngår dessuten, i tillegg til å være en sjølstendig tekst, også som en del av *Folkelære*-manuset.

Norsk folkeprogram

Den første som viser til dette manuset, er Ola Stafseng. I litteraturlista til hans doktorarbeid er «Norsk folkeprogram» oppført som «upublisert manus. (Funnet i 1993 i hans etterlatte bibliotek ved Volda Lærerhøgskole, innenfor permene på Oppenheimer, F.: System der Soziologie. Bd. I, 1923)» (Stafseng 1996: 477). I avhandlinga hans omtales ikke denne teksten i det

hele tatt, men han refererer til den i en fotnote, men da på en uklar måte.⁵⁹ Vegard Kvam viser også til manuset i sitt doktorgradsarbeid, og oppgir samme funnsted som Stafseng (Kvam 2009: 420).⁶⁰ Kvam siterer litt fra manus, men drøfter lite dets karakter av å være nærmest et politisk manifest. Kvam ser teksten som «et utkast og forsøk på drøfting», og sier at «informasjonen i manuset vil bli lest og forstått i lys av publiserte tekster» (Kvam 2009: 18).

Manuset er seinere dukket opp i flere versjoner. På slutten av 1990-tallet fikk Høgskulen i Volda fra Kristvik-familien to esker med etterlatte papir etter Kristvik. Det var forarbeid til bøker, særtrykk av publiserte artikler, noen upubliserte artikler og kronikker, notathefter i forbindelse med bøker han leste, og ulike typer «fragment».

Sveinung Vaage arbeidet fram til han døde i 2007 med Kristviks pedagogikk. Han lagde en oversikt over innholdet i eskene. Under overskrifta «Fragment» har han anført «Norsk folkeprogram (paginerte halvsider/stensil 1–13)». Manus er skrevet på bokmål, og foreligger i tre – nesten identiske – versjoner. Én versjon inngår, men uten overskrifta *Norsk folkeprogram*, som de siste sidene (s. 79–91) i «Folkelivsteori», som skulle være «innleiingsbolken» til *Folkelære*. Manuset har med andre ord to hovedformer: (1) som sjølstendig manus med overskrift *Norsk folkeprogram*, paginert side 1–13, og (2) som siste del av «Folkelivsteori», som igjen skulle inngå som første del av *Folkelære*-boka. Teksten utgjør her hoveddelen av det sjette og siste kapitlet, som har overskrifta «Folkeprogrammet», altså nesten identisk med overskrifta i det sjølstendige manuset.

Folkelære. Pedagogisk sosiologi

Sveinung Vaage viser til og siterer fra manuset med denne tittelen i artiklene «Allmenndanning og folkedanning i Erling Kristviks reformpedagogikk»

59 Det er vanskelig å forstå at denne teksten kan leses som «det upubliserte og nokså beskjedne manuset til en sosiologi for folkeskolen, altså et begrepsverk for 'heimstadlære' (sst.: 112).

60 Franz Oppenheimer (1864–1943) var en tysk-jødisk sosiolog. Hans *Der Staat* (1908) kom i flere utgaver, og blei mye diskutert på 1920-tallet. Oppenheimer var liberal, han er også blitt kalt liberal sosialist, og hadde bl.a. innflytelse på samtidig kommunitaristisk teori. Verka hans blei forbudt av nazistene i 1933.

(Vaage 2001) og i «Erling Kristvik. Pedagogikk som kulturell modernisering og folkedanning» (Vaage 2004). Han registrerte også to andre store tekster, «Folkelivsteori» og «Folkelivslover», men kunne trulig ikke på det tidspunkt se at begge disse også skulle inngå i prosjektet. Det blei først klart da Vegard Kvam la fram Kristviks disposisjon til *Folkelære* i et brev til Eiliv Skard, datert 3.6.1942 (Kvam 2009, vedlegg 7). Her legger Kristvik fram planen for boka, og det framgår klart at både «Folkelivsteori» og «Folkelivslover» var en del av prosjektet. Når Kvam i avhandlinga si kaller *Folkelære*-manuset for «ukjent» (s. 23), så er det ikke helt rett. Vaage siterer fra det, bl.a. for å vise hvilke kilder Kristvik bruker, og i Døssland og Vaage (2001) legges også noe av manushistoria fram, men ingenting fra sjølve manuset.

Folkelære er et relativt stort manus. I eskene med Kristvik-papirer var ikke manusedelene samla, og det var på ingen måte klart at delene – lagt i rett rekkefølge – utgjorde et hele. Av Kristviks brev til Eiliv Skard i 1942 går det fram at den påtenkte boka først skulle ha en «innleiingsbolck», «Folkelivsteori», som i 1942 ennå ikke var skrevet, men som nå foreligger som et sammenstifta manus på 91 sider, halvt A4-format. Deretter kom den store midtdelen på 317 sider, halvt A4-format, med samme tittel som hele prosjektet. Denne delen forelå trolig i utkastform i 1942, men det er ikke mulig å si med sikkerhet om 1942-utkastet er identisk med det manuset som er overlevert. Til slutt skulle det komme en «avslutningsbolck», «Folkelivslover», som heller ikke var skrevet i 1942, men som også foreligger nå som et sammenstifta manus på 90 sider. Totalt omfang på hele manuset er 498 halvsider.

Kristviks bokprosjekt var aldri noen hemmelighet. Artikkene hans på 1930-tallet peker, som vi har sett, framover mot det. Første gangen han direkte refererer til det, er i brevet han skreiv til NS-myndighetene 15.11.1941. Målet med brevet var å hindre at Volda lærarskule skulle bli stengt. Som ett av flere argument mot stenging anfører Kristvik sitt Folkelære-prosjekt, som skulle ha front mot kapitalisme, liberalisme og «individualistisk og klassemerkt interessepolitikk».

Prosjektet var også kjent blant elevene hans. I et brev i klasseboka til den studentklassen som fikk utdanninga si avbrutt da lærerskolen blei stengt julaften 1941, skriver en elev med god lokalkunnskap i november 1942 at Kristvik nå «arbeider for full fres med den store sosiologien sin». Samme året holdt han foredrag i Volda pedagoglag med tittelen «Pedagogisk sosiologi». Han var bortvist fra fylket fra august 1942 til august 1943, og kom først tilbake til Volda i oktober 1943. Han reiste ikke langt, men bodde stort sett i Nordfjord, på Sandane og Nordfjordeid. Deler av manus, særlig «innleiings- og avslutningsbolck», er sannsyneligvis skrevet sist og mens han var utvist fra fylket.

Kristvik brevveksla med en av sine tidligere elever, Leiv Døssland, under krigen. Døssland (1914–1996) var elev ved Volda lærarskule 1938–1940, og kom ei stund til å stå Kristvik nær. Han avslutta yrkeslivet sitt som rektor ved Kvinnherad videregående skole. Kristviks brev til Døssland er offentliggjort i Døssland og Vaage (red.): *Kristvik-skrifter, nr. 1* (2001). Her går omtalen av arbeidet med «samfunnslæra» stadig igjen. Det er tydelig at ideen om ei slik bok er gammel. I et brev til Døssland i oktober 1941 – da konflikten med NS-myndighetene var i ferd med å toppe seg – forteller Kristvik:

Og etter i 10–20 år å ha vore borte frå samfunnslæra har eg no vendt attende til «min første kjærleghet». Blir det høve til det, får eg bruka resten av mi kraft og tid her. Driv no og «prentar» manuskript til ei pedagogisk sosiologi som eg vil kalla «Folkelære». Ja, dette er meir prosaisk og meir ufarleg enn slik dåd som vår tid kallar på. (s. 36)

Ambisjonsnivået er høyt: «Mi folkelære er tenkt å vere ei moderne utgåve av «Folkelige grundtanker» – formasteleg kva?» (s. 44).⁶¹ I utgangspunktet hadde han tenkt seg «ei lærebok for lærarskulen», men ambisjonen øker, og i brevet til Eiliv Skard i 1942 er han kommet til at teksten kan ha noe å si «alle vakne menneske».

61 «Norskdom og kristendom» var sentrale begrep for både Christopher Bruun (1839–1920) og Kristvik. Bruuns *Folkelige Grundtanker* (1878) stod i gjeld til Grundtvig. Bruun og Kristvik ser ut til å ha delt interessa for det norrøne og ei kristelig fornying. Liknende tanker stod også sentralt hos Torstein Høverstad, som Kristvik samarbeida med i planlegginga av en norsk lærerhøgskole rundt 1920.

Folkelære inngår mer som en del av Kristviks filosofisk-sosiologiske forfatterskap enn som del av hans lære- og pensumbøker for lærerutdanninga. I begynnelsen kan det se ut som han har tenkt seg ei lærebok, en utvidelse av trilogien *Læreryrket*, *Elevkunne* og *Sjelelære* med et fjerde bind. I brevet til Eiliv Skard heter det at manus var tenkt som «eit nytt slag samfunns-lære, sosiologi» for lærerskolene, men «[e]tter kvart har ein meir teke sikte på eit nokolunde populært verk til bruk alle vaksne menneske som ynskjer å orientera seg i dei sosiale og kulturelle problem» (Kvam 2009, vedlegg 7). Slik manus foreligger, har det lite lærebokpreg. Innholdsmessig ligger manus som et midtpunkt på ei linje som går fra *Folkelagnad. Tankar om samfund og kultur* (1920), via ei rekke artikler fra mellomkrigstida, og som ender med *Livsopplysning. Ideologisk nyorientering* (1954).

En kan langt på vei følge utviklinga av manuset under krigen. I brevet til Eiliv Skard i juni 1942 ber han om råd og synspunkt på sin «folkelære, demologi». Han var glad i slike nyord. Han skisserer innholdet og bokas sentrale tema og begrep. Han legger også ved kopi av manuskriptets første side, som er en oversikt over titlene på de fem hovedkapitlene. Kvam sammenlikner begrepsbruk, innhold og språkføring i *Norsk folkeprogram*, *Folkelagnad* og *Livsopplysning* og konkluderer – korrekt må en nå kunne si – med at manuset til både *Norsk folkeprogram* og *Folkelære* må være skrevet i første halvdel av 1940-tallet, det vil si samtidig med at han nærmest lå i brevkrig med departementet.

Henvendelsen til Eiliv Skard var nok fra Kristviks side basert på dels et antatt faglig fellesskap i åndshistorie og dels i deres Oxford-tilknytning. Skards respons kjenner vi ikke. Ett år etter brevet til Skard, i juni 1943, sender Kristvik manuset til Leiv Døssland. Han «tror det er noko nytt, nyplygd land, får eg kalla det», men samtidig sier han at det ennå er langt fram «før eg kan gå til den endelege utforminga». Han skriver at han «enno ikkje har gjort noko med» innledningskapitlet. I begynnelsen av september 1943 får han manus i retur fra Døssland, trolig med noen kritiske merknader. Han forsikrer i hvert fall Døssland om at han kan «vera stø på at verket ikkje kjem på prent utan etter ei grundig kjølhaling. Fyrste utkastet var da berre tenkt som ei skisse» (Døssland og Vaage 2001: 41). I november 1943 er han igjen tilbake i Volda etter bortvisinga, og har «freista finne arbeidet mitt fram att». Nå skal han «svinga slegga alt eg vinn over halvkalde jarn.

(...) Av og til livnar det jamvel ei farleg tru i meg, at eg skulle kunne gjeva mitt tilskot til eit program for framtida (...) alt eg no i 10 år har skrive, er grunnsteinen for eit slikt arbeid, tykkjer eg. Og denne 'folkelæra' skal eg få til, om helsa ikkje sviktar» (s. 43f.).

Manuset som ligger igjen etter Kristvik, er ikke datert, men enkelte formuleringer og kommentarer knytta til hendinger i samtida, kan tyde på at det er blitt ferdigstilt mot slutten av krigen, enten i 1944 eller i 1945. Hoveddelen på 317 halvsider er skrevet på nynorsk. Både «innleiingsbolken» og «avslutningsbolken» er skrevet på bokmål. Det foreligger også påbegynte bokmålsversjoner av hoveddelen, og Kristvik har begynt å lese korrektur. Boka var nok tenkt utgitt på bokmål. Kristvik var klar over at mange strevde med nynorsken hans. Manuset har ei rekke rettinger. Av «Folkelivsteori» foreligger det kun ett fullstendig eksemplar. «Folkelivslover» foreligger i tre fullstendige eksemplar. *Folkelære* er det også tre eksemplar av.

Teksten har en høy grad av symmetri: Både «Folkelivsteori» og «Folkelivslover» har seks kapitler, hvert kapittel har fire delkapitler, alle omtrent like lange. Hoved- eller midtdelen på 317 sider har fem kapitler, hvert kapittel har fem delkapitler. Det er ei lang rekke referanser i manus, særlig i form av navn, sjeldnere i form av titler, men det er ingen litteraturliste.

Sjøl om manus aldri blei utgitt i den form det foreligger, så blei likevel prosjektet delvis fullført. En sterkt omarbeida versjon kom i *Livsopplysning. Ideologisk nyorientering* (1954) på Olaf Norlis forlag – på bokmål. Dette må regnes som et nytt manus; ingenting er henta direkte fra *Folkelære*-manuset. *Livsopplysning* har 59 referanser i litteraturlista, av disse er om lag halvparten fra tida etter krigen. *Livsopplysning* må derfor være nyskrevet, men lest i forlengelsen av *Folkelære* er det lett å se kontinuiteten i det som er «saka». Mange av de grunnleggende idéene og problemstillingene er de samme. Det er en høy grad av sammenheng i Kristviks forfatterskap.

Erling Vårdal, som hadde Kristvik som morfar, opplyser at det var kjent i familien på 1950- og 1960-tallet at «morfar var i gang med et større arbeid (...) For å få fremdrift i arbeidet utga han i 1954 boken *Livsopplysning*, som var å se som en populærvitenskapelig fremstilling av det han holdt på med. Arbeidet ble lagt på hyllen når min mormor ble syk i 1956» (epost av 19.11.2016). Dette stemmer godt overens med Kristviks forord i

Livsopplysning, der han sier at det seinere er hans tanke «å gi dokumentasjonen en breiere plass enn det er høve til i dette tilfelle». Han hadde i 1954 ennå ikke oppgitt tanken på ei «breiere» framstilling. Han var likevel ikke særlig optimistisk. Til slutt i forordet sier han at «[d]ersom problemstillingen her ikke viser seg å være av interesse for dem som etter sin stilling til ungdommen og skolen burde kjenne et visst ansvar, vil det selvsagt bare være spilt umak å gjøre mer med saka» (Kristvik 1954: 7).

Han gjør likevel «mer med saka» én gang til. Den siste gangen Kristvik tar opp idéer fra *Folkelære* og *Livsopplysning*, er i artikkelen «Heimesentrert skuleprogram» i *Norsk Pedagogisk Årbok 1954–55*. Det sentrale her er å vise «kjærleiksvegen i evolusjonen» fram mot det store målet i parentalismen. Han har fanga opp et sentralt begrep i tida: Han kaller her skuleprogrammet sitt for «pedagogisk eksistensialisme».

Norsk folkeprogram – et politisk manifest

Denne teksten er det nærmeste Kristvik kommer det direkte politiske i sitt faglige forfatterskap. Sjøl framstilte han seg som upolitisk i partipolitisk forstand. I teksten heter det da også at «partiorganisasjoner er ikke tillatt» (s. 11). Denne teksten er unik i forfatterskapet hans gjennom eksplisitt å formulere et politisk program – ikke knytta til et parti, men til *folket*. Teksten er ikke typisk for tidas partipolitiske program-sjanger. Deler av den har manifest-karakter, andre deler er nærmest statsfilosofiske betraktninger. Teksten gir på 13 halvsider, delt i tre med overskrifter, et program for en samfunnsorganisering i Norge fra et overordna nasjonalt plan og ned til et lokalt skolestyreplan, fra kongemakt til kjønns sammensetninga i skolestyret. Teksten er trolig skrevet i begynnelsen av 1940-åra, og kan leses som en oppsummering av Kristviks samfunnssyn og samfunnsteorier på dette tidspunkt. Teksten er på bokmål, men med de sedvanlige nynorsk-/samnorsk-innslag.

Folkehusholdet

Programmet har tre deloverskrifter. Den første er – med en typisk kristviksk ordsammensetning – «Folkehusholdet». Begrepet «hushold» er svært sentralt hos Kristvik. Også dette ordet «lå i tida». Både folkeheim-/folkehushold-metaforen hos Kristvik og det svenske «folkhemmet» hadde siste halvdel av 1800-tallet som et ideologisk utgangspunkt. I England er det en parallell i Victoria-tidas «cult of domesticity». Det er et sterkt positivt lada ord, som oftest brukt om samfunnets minste enheter: familie, heim og grend. Men han kan også, som her, knytte ordet til store enheter: folk,

land, nasjon, ja, hele «manneætta». Begrepet «folk» er like sentralt. Kristvik viser flere steder at han er klar over hvor misbrukt ordet er, ikke minst i tysk statstenking, men han velger likevel å bruke det, og han bruker det til overmål, igjen og igjen.

Huslyden er «den sosiale elementærorganismen». Et samfunn oppstår «når flere huslyder går sammen om å løse de grunnleggende livsoppgaver gjennom sosiale, til slutt folkelige *funksjoner*. Her melder det seg straks en viss *arbeidsdeling*, idet husholdet er det samla resultatet av særlige økonomiske, sosiale og kulturelle virksomheter, prosesser, aksjonsformer» (s. 1). Disse representerer «funksjoner»; noen skaper det materielle grunnlaget, andre tjener den «åndelige og kulturelle trang», atter andre har «til oppgave å regulere og fullkommengjøre samspillet mellom menneske og funksjoner innbyrdes; de er «sosiale og politiske livsprosesser». Det er denne «tregreininga» han vender tilbake til i neste delkapittel. Dette er en nesten klassisk funksjonalistisk forståelse.

Disse «folkelige impulser og funksjoner» vekker forholdsvis liten strid, og ligger nær *Gemeinschaft*-ideen. Det er annerledes når det gjelder «strukturene», dvs. «de folkelige ordninger, organisasjoner og institusjoner». Her nærmer en seg *Gesellschaft*-strukturer; hver funksjon krever et *organsystem* til å virke gjennom. Her er det nødvendig med «planmessighet og kontinuitet fra tid til tid. De einskillede mennesker må velge sitt arbeidsfelt og finne seg i en viss plassbinding. Det er et grunnvilkår for alt organisk liv».

Det er løsningsforsøka på disse funksjonsutfordringene som skaper problem. Hovedårsaken er at funksjonene har «ulik rangvurdering», f.eks. blir kulturelle virksomheter verdsatt høyere enn materielle, og høyest står «ledende og styrende gjerning på sosialt og politisk område». Resultatet er «kappestrid om høgst mulig plassering. Striden egger så ærgjerrighet og sjølsjuka, så seieren i konkurransen nyttes til vinning og bate for individet, ikke for helheten» (s. 3). Igjen er liberalisme og individualisme en fiende.

Kristvik tegner så opp en standspyramide med fem lag.⁶² Opprinnelig var det tre lag: tredjestand (bonde og borger), kriger-/adelsstand og preste-stand. I nyere tid er det kommet til to lag til: lønnsarbeiderne på bunnen og

62 Kristvik bruker ofte standsbegrepet, og i nesten luthersk forstand i tråd med 1500-tallets trestandslære (*Lehr-, Wehr- und Nährstand*, lære-, forsvars- og næringsstand). Han bruker sjelden klassebegrepet. Det var for knytta til sosialismen.

«et høyeste lag av borgere, embedsmenn» på toppen. Kristviks hovedpoeng er at en slik pyramide er uttrykk for «det mannlige syn på samfunnsordninga», der sjølve basisfundamentet, *moderstanden*, ikke har noen plass.

Dette systemet hadde noen, men ikke mange, «stigningsmuligheter». Han er imot det vi i dag kaller klassereiser; tendensene til «en alltid mer gjennomført *individualisme* som sprengte alle yrkes- og standsbindinger» er uheldig (s. 4). For Kristvik er slike bindinger både ønskelige og nødvendige. Han kommer i flere sammenhenger tilbake til at denne typen yrkes-/stavnsbånd er noe «organisk», og derfor naturlig. Alle bør ha sin gitte, «organiske» plass i samfunnskroppen. Typisk for vår tid er «flukten fra husmoryrket og fra jordbruk og handverk mot stillinger i industri, handel, sosial gjerning». Dette betyr at det som burde være det normale, «at et yrke eller en funksjon går fra far til sønn gjennom flere generasjoner», nå er unntaket. «Yrket blir levebrød, ikke en tjeneste med truskap mot en arv av ansvar, standsstolthet, krav om kvalitativ yting». Og her står mye på spill: Resultatet blir «*det sosiale kaos* som forbereder den store katastrofe i borgerkrig og verdenskrig» (s. 4). Igjen tyr han til orda kaos og anarki, noe han nesten alltid gjør når han skal gi uttrykk for helt uholdbare og forferdelige situasjoner og tilstander.

Løsninga, «utvegen», på dette er å lage «et flettverk av organiske og naturlige strukturer (...) som atter stabiliserer funksjonene i det folkelige livshusholdet uten å skade friheten». Og her er det bare én løsning: en naturlig standsordning. Standspyramiden skal erstattes av en «stands-boge» av «jamstilte yrkes- og funksjonsgrupper». I et slikt system vil «[d]et normale (...) bli – og *bør* bli det – at en sønn går inn i farens yrke (det er ikke det samme som stilling). Med det sikres kontinuiteten, overføring i tradisjon og kulturskatt av faglige normer og æresbegreper, av yrkesstolthet og ansvarsbevisst standsmentalitet» (s. 5). Systemet har likevel en sikkerhetsventil; det er ikke helt lukket. «Tilførsel av nytt blod og frisk skaperkraft er alltid nødvendig. Særlige evner skal ha fri veg til og fra alle stand og yrker».

På ett punkt er han radikal. Det han kaller «eiendomsproblemet» er en utfordring. Han innrømmer at en viss «sjøleiendom» er nødvendig. Dette gjelder særlig

klær og prydsaker, i en viss grad også til redskaper og anna utstyr. Men straks redskapene og hjelpemidlene går sammen i større enheter: en heim, et verksted, en bedrift, en forretning, en jordeiendom, melder den kollektive tanken seg med alltid sterkere makt i form av ætteeiendom, gruppeeiendom, folke(samfunns) eiendom. (s. 5f.)

Denne radikalismen kan dels ha røtter i Tönnies sitt Gemeinschaft-ideal, dels i norsk anarkistisk tenking på slutten av 1800-tallet. Tanker om felles-eie av jord fins hos Arne Garborg, blant anna i hans Henry Georg-resep-sjon («georgismen»), og hos Ivar Mortensson Egnund. Kristvik satte særlig Garborg høyt. Men eiendomsfellesskapstanken kan også settes inn i en spesifikk kristen sammenheng med gjenklang både i urkristendommen, Luther- og Hans Nilsen Hauge-tradisjonen.

Sosial tregreining

Dette er den andre deloverskrifta. Han vender her tilbake til de tre funksjonene han i utgangspunktet skilte mellom: de «økonomiske, sosiale og åndelige livsbehov». Den økonomiske «greina» omfatter jord- og skogbruk, fiske, bergbruk, handverk, industri og handel, men det grunnleggende, det som det er «utenkelig» å være foruten, er jordbruket. «Bonden må derfor vernes mot urimelig konkurranse innenfor og utenfor folkehus-holdet. Og en levende kulturtradisjon trengs når bondestanden skal berge trua på seg sjøl og sin kulturoppgave i folkelivet». Handverket trenger et tilsvarende vern som jordbruket. Faren ligger i «profittbegjæret», som må hemmes gjennom «sosialisering av all bank- og finansvirksomhet og gjennom begrensing av all fortjeneste: lav rente, rimelig aksjeutbytte, absolutt ingen spekulasjonsgevinst, samling av kooperativ omsetning» (s. 7). Her er Kristvik nærmest sosialistisk i luthersk forstand, eller, lest på en annen måte, han gir et tidstypisk uttrykk for korporativistiske idéer, bl.a. kjent fra Henry George i Arne Garborgs tapning.

Det andre elementet i «tregreininga» er «de sosiale funksjoner», som ligger i «menneskenes innbyrdes ansvar for hverandre». Dette ansvaret konkretiseres i *heimene* og huslydenes egne hushold, som er «hovedkjelda for det menneskelige hjertelaget». «Heimevern og kultivering av husmor-yrket» er her det sentrale, og arbeidet med dette feltet bør skje gjennom

«fagskoler og høgscole som utvider husmødrenes sosiale bevissthet og viser veg mot folkelige tiltak og vakthold». Et utvida sosialt ansvar knyttes til «forsorg» i alle former, og dette skal være kommunenes ansvar. Øverst har ansvarstenkinga «guddommelig sanksjon og seirende kraft fra *kristendommen*». Dette kommer til uttrykk gjennom «folkekirken og andre kristne samfunn med alle deres frivillige hjelpetiltak» (s. 8). Til slutt nevner han at ansvarstanken også inkluderer «plikt- og rettsbevissthet», og denne omfatter rettsvesenet, utenrikspolitikken og forsvaret.

Den tredje greina er «de åndelige og kulturelle funksjoner», som omfatter «den folkelige oppdragelse», skole, undervisning, «institusjoner for vitskap og kunst». Lærerskolene og den pedagogiske høgscole [Norges Lærerhøgscole i Trondheim] blir tillagt hovedoppgava for «videre vokster» i allmenndannelse. «Særlig må nevnes at de huslige, sosiale og pedagogiske høgscolene må komme i intimt samband med hverandre». Her har en litt av Kristviks drøm om Volda lærarskule som et pedagogisk senter for hushold og primærnæringenes behov.

Han åpner for kontroll med «kino, radio og presse». Dette er institusjoner som kan bli «trusler mot folkelivet om de ikke bæres av vidsynt pedagogisk og kulturell bevissthet og innordner seg de organ som samla har ansvar for folkeoppdragelsen» (s. 9).

Til slutt setter han «arbeid, ansvar og visdom» som tre grunnverdier. Disse er «bedre siktepunkt (...) enn de revolusjonære slagord frihet, likhet, brorskap». Gjennom «skapende arbeidsvilje, tjenende ansvar og vidsynt visdom» vil det komme «en høyere treening (...) Et slikt hushold lover å bli virkeliggjøringa av Guds rike på jord».

Folkesjølstyret

Det siste delkapitlet, «Folkesjølstyret», går inn på den formelle politiske samfunnsorganiseringa. «Grunnlaget for sjølbevisst folkestyring er selve det politisk myndige, *stemmeberettigede folk*». Men:

(...) ingen [kan] være med og velge folkerepresentanter som ikke sjøl representerer en høg enhet i folkelivet. Den som bare representerer seg sjøl, er en fremmed i velgerflokken. En ledende stilling må derfor de ha som tar ansvar for folkets framtid med å representere en barneflokk. Foreldre skal sammen ha inntil seks

tilleggsstemmer for barn under stemmerettsalderen, faren for guttene, moren for jentene. Og det må stilles strenge krav til velgerflokken. Ingen må regnes med som åpenbart demonstrerer sin sosiale ansvarsløshet (koneplagere, skattesytere, fedre som unndrar seg forsorgsbyrder osv.). (s. 10)

Det er med andre ord snakk om en avgrensa form for stemmerett. Foreldreskap er blitt det fremste demokratiske kriterium. Prinsippet én person én stemme gjelder ikke lenger. «Valgsystem med folkerepresentasjon fører alltid til *parlamentarisme*», og det er problemet. Parlamentarismen har nemlig «hittil alltid gjort folkestyret, demokratiet, illusorisk. Oppgaven blir å overvinne parlamentarismen *uten* folkestyre gjennom folkestyre *med* parlamentarisme». For å få til dette må demokratiet forankres på nye måter, først og fremst ved å få «sitt tyngdepunkt i kommunene. Her kan hver forstå hva det gjelder, og ikke bare være med i valg, men også bære byrder i fellesskap (...) Kravet om oppdragelse til folkeansvar gjør det nødvendig at *skolestyret* blir det sentrale organ i bygd og by». Hver skolekrets skal velge «et tilsyn på tre medlemmer, av dem inntil to kvinner. Den ene blir medlem i skolestyret og formann i krinsens foreldreråd. Et mannlig medlem går som krinsens representant i herredstyret og dessuten er han krinsformann med ansvar for skolens ytre utstyr». Herredstyret skal «sette i verk alle de fellestiltak som skaper velferd og gjør bygder og byer til heimer for utvida huslydliv». Og her er kappestrid mellom kommunene om å bli best et gode.

Fra detaljer knytta til sammensetning av skolekretsens tilsyn hopper han rett over i de store overgripende styringskanalene på nasjonalt nivå. Folkerepresentasjonen skjer gjennom valglister som settes opp fylkesvis og godkjennes av et riksstyre. Stortinget skal velges for tre år. Et *riksstyre* skal godkjenne «de offisielle valglistene. Men partiorganisasjoner er ikke tillatt. Ei retning eller interesse som vil øve innvirkning på valget, peker ut ei nevnd som forbereder og leder valgarbeidet gjennom pressa. Utfallet beregnes etter forholdstalls måten» (s. 11). Det er nærliggende å anta at Kristvik her tenker seg en form for korporativistisk sammensetning av Stortinget.

Riksforsamlinga skal møtes hvert år i «inntil fire måneder». Den skal (1) «behandle og gjøre vedtak om riksstyrets lovframlegg og sjøl ta initiativ i lovgiingssaker», (2) «sette opp budsjett for riksinnpektene» og «avgjøre

fordelingen av disse på de hovedgreiner av riksadministrasjonen som ledes av særlige riksråder», (3) «velge faglige administrasjonssjefer» for disse områder (riksråder) med seks års funksjonstid, og (4) «kontrollere utnevninga av embets- og tjenestemenn og riksadministrasjonen i det heile» (s. 11f.).

«Statens ledelse ligger ellers i kongens og *riksstyrets* hender. Administrasjonens tråder løper sammen hos *riksministrene*, en for hver av de tre hovedgreiner i folkehusholdet», dvs. de økonomiske, sosiale og åndelige funksjonene, jf. «tregreininga». De tre riksmministrene skal velges for seks år, første gangen etter offisiell liste oppsatt av kongen. Men det åpnes for alternativ: «også andre triumvirat» kan stille til valg. Stemme flertall er avgjørende og uten forholdstallberegning.

De tre riksmministrene er «overordna sjefer for administrative enheter som ledes av riksråder». Under arbeidsministeren – dvs. lederen for den økonomiske funksjonen – er det «4 à 5 slike råder». Under ansvarministeren – leder for den sosiale funksjonen – er det seks, «av dem en for heimevernet». Den siste riksmministeren står for de åndelige og kulturelle funksjoner og er i ei særstilling. Menighetene gis sjølråderett. De skal sjøl få bestemme «om de vil være med i det kristelige samarbeidet som ledes av vedkommende riksmminister og riksråd», men på kulturfeltet er kontroll viktig fordi dette er et «et kulturelt voksterpunkt i folkelivet som krever høg grad av stabil og enhetlig styring» (s. 12).

«Under riksrådene står atter faglige *riksdirektører* (svarende til de tidligere ekspedisjonssjefer), oppnevnt av ministrene i fellesskap. Særskilt er å merke at riksdirektøren for presse ingen formynderrett har over ansvarlige politiske meninger og overtynninger. Men alle andre sider ved pressevirksomheten kontrolleres med sikte på deres sosiale og kulturelle oppgaver og følgevirkninger» (s. 12f.). Det siste må vel tolkes som at samfunnet prinsipielt skal ha åpenhet for «ansvarlige politiske meninger» og uten statlig «formynderrett», men at kulturfeltet er så viktig at det må underlegges en viss kontroll. Kristvik markerer flere steder i forfatterskapet sitt kritikk av moderne presse og massemedium. Dette var ikke uvanlig.

Norsk folkeprogram avsluttes med å understreke at «hovedansvaret for det folkelige husholdsprogrammet» ligger på de tre ministrene. Disse utgjør «det demokratiske triumviratet», og de står «alltid solidarisk

sammen (...) Faller en av dem ut, må det holdes nytt valg». Hva det vil si «å falle ut» er uklart. Riksministertanken har element av førertankegang, der lederne har et personlig ansvar, som ikke er knytta til flertallsvoteringer.

Toppen i styringspyramiden er kongen. Det er uklart om Kristvik tilkjenner kongen bare formell og symbolsk eller reell makt. Det siste avsnittet i teksten kan tyde på at han tenker seg en reell kongemakt – over politikken og med ansvar bare for Gud:

Riksansvaret topper seg i kongen. Han er det levende symbol på den folkelige foreldreviljen og representerer det historisk sammenbindende blodsband gjennom tidene. Han presiderer i alle riksstyrets rådsmøter. Han setter opp liste ved valg av ministre. Han synliggjør riksideen ved alle nasjonale stor-mønstringer innerter og utetter. Han er løftet over valgvindens og de politiske stemningers lunefulle kast og har ansvar bare for Guds og historiens domstol, hvor det avgjøres om han i sannhet har søkt å svare til lands- og folkefader-idealet. (s. 13)

Her er vi langt unna Kristviks forgjenger, Henrik Kaarstad, og hans programmatisk 1905-republikanisme.

Teksten vurdert som politisk program

Det er mye tidstypisk tankegang i denne korte teksten. En kan gjenkjenne velkjente tema i mellomkrigstidas politiske debatt: parlamentarisme-trøttheten, skepsisen mot partipolitikken – «partiorganisasjoner er ikke tillatt» – og åpningene for en viss form for sensur eller «kontroll» av massemedia. Riksforsamlingas korte møtetid – «inntil fire måneder» per år – må også ses som en klar avgrensning av det parlamentariske systemet i samtida.⁶³

Åpninga for en mulig sterkere kongemakt er heller ikke uvanlig. I sin biografi om Hjemmefrontens leder, Paal Berg, forteller Per E. Hem at nettopp vinteren 1941 ville ei rekke «kongevenner» ha «en sterk regjering og en sterk kongemakt, men samtidig en stat som minst mulig avgrensa enkeltindividenes frihet. Stortinget måtte vingeklippes. Konstitusjonen måtte med andre ord endres». Om dette kom det oppfordringer direkte til kongen, som valgte å ta saka opp med Nygaardsvold (Hem 2012: 529f.).

63 I Jostein Nerbøviks *Antiparlamentariske straumdrag i Noreg 1905–14. Ein studie i motvilje* (1969) finner en ei framstilling av dette.

Nils Hjelmtveit, som var Nygaardsvolds kirke- og undervisningsminister fra 1935 til 1945, forteller om det samme i *Vekstår og vargtid* (1969).

Kristvik åpner for at eiendomsbegrepet også har ei kollektiv side. Nesten revolusjonær er hans kritikk av «profittbegjæret». Kapitalismen må temmes gjennom «sosialisering av all bank- og finansvirksomhet». Finansmarkedet skal underlegges sterk kontroll og styring, bl.a. gjennom «samling av kooperativ omsetning» (s. 7). Begrensingene på tradisjonell kapitalisme skal nok ikke knyttes til tradisjonell sosialistisk tankegang. Den såkalte georgismen delte mange av disse synspunkta, men tankegangen var også utbredt blant høyreradikale.

Kristviks begrepsbruk er språklig sett ikke nøytral. Han bruker ordet Storting, og ikke Riksting, men snakker ellers om riksstyre, riksministre og riksdirektører. Denne type riks-sammensetninger var langt på vei blitt et særtrekk ved NS-språket. Folkerepresentasjonen skal følge andre prinsipp enn det som ligger i et partibasert parlamentarisk system. En slik representasjonstenking var utbredt både på venstre- og høyresida. Kristviks tanker om statsledelse har noen likhetstrekk med Quislings riksting-idé. Hans Fredrik Dahl mener at denne har et teoretisk fundament i Othmar Spannns arbeider, særlig i idéen om en stenderstat (Dahl 1991: 320). Som vi har sett, viste Kristvik i sitt brev til NS-styret til Spann; han var av dem han hadde «samhug» med. Spanns ideer var vel kjent i Nasjonal Samling på 1930-tallet (Dahl 1991: 330).

Tidstypisk er også tilløpa til korporativistiske tanker. Kristviks ideer har klare innslag av det som er blitt kalt «organisk samfunnsoppfatning», som også karakteriserer korporativismen. Tette og godt sosialiserende familie-, ætte-, stands- og landsbysamfunn, der alle har «sin plass» og funksjon, som deler i et stort hele, er et ideal. Kristvik erstatter den hierarkiske standsmodellen – med mødrene som basis – med sin egen mer egalitære «standsboge» med «jamstilte yrkes- og funksjonsgrupper». Han bruker ofte funksjonsbegrepet. Denne funksjonalistiske tankegangen er i utgangspunktet – og også hos Kristvik – biologisk, og har røtter bl.a. hos August Comte og Émile Durkheim, som Kristvik var godt opplest på. Fra Comte kan han også ha fått idéen om å utvikle parallellene mellom biologiske organismer og sosiale system. Både Comte og Durkheim kan ha inspirert funksjonsbegrepet hans. Kristvik leiter ofte etter integrerende

«funksjoner» og «organismer» som skaper fellesskap. I denne teksten er alternativet til jamstilte funksjonsgrupper «sosiale kaos (...) borgerkrig og verdenskrig» (s. 4). Han ser «standsbogen» som «et flettverk av organiske og naturlige strukturer», og disse må, for å være integrerende og dermed samfunnsbevarende, være stabile over tid. Derfor bør det for eksempel være normalt og «naturlig» at sønn følger far i yrket.

«Tregreininga» deler livsfeltet – og politikken – i tre: det økonomiske, det sosiale og det åndelige.⁶⁴ Det økonomiske, med arbeidsministeren som leder, omfatter alt produksjonsliv med jordbruk og handverk i spissen. Det sosiale knyttes til ansvarsbegrepet og riksmministeren heter «ansvarsminister». Dette feltet omfatter framfor alt heimen og husmor-funksjonen, men òg all «forsorg», kirken og dens overbygning kristendommen, rettsvesenet, forsvaret og utenrikspolitikken. Det åndelige omfatter vitenskap, kunst, skole og utdanningsfeltet, men òg radio, kino og presse. Her styrer «riksmministeren for åndelige og kulturelle funksjoner».

Dette er en styringsform som har likheter med det fører- og ansvarsprinsipp som NS-myndighetene gjennomførte i 1940/1941. Den enkelte leder/fører skulle være personlig ansvarlig for de beslutninger som blei fatta. Dette var et hierarkisk system. Under hver av de tre riksmministrene er det fire til seks «riksråder» med ansvar for delfunksjoner, og under disse igjen «faglige riksdirektører». Fag-/felt-/funksjonstenkinga gjenfinnes i korporativistisk tankegang, og er blitt vurdert som elitistisk og lite demokratisk. En beslektet tankegang var Quislings – urealiserte – plan om et korporativt *Riksting* til erstatning for Stortinget. Dette skulle ha to kamre, Næringstinget og Kulturtinget (Dahl 1991: 330f., Grimnes 2018: 160). Både Dahl og Grimnes ser ideen om et riksting som uttrykk for et korporativt system, som «søkte å etablere en folkerepresentasjon – rikstinget – etter andre prinsipper enn det konklikt-skjerpene partisystemet» (Dahl 1991: 319).

64 Begrepet «tregreining» var også et sentralt begrep i Rudolf Steiners tenking: *Dreigliederung des sozialen Organismus*, og Kristvik kan ha fått ideer fra Steiners inndeling av samfunnet i tre funksjonsområder: åndsliv/kulturliv med frihet som grunnprinsipp, rettsliv/politisk liv med likhet som prinsipp, og næringsliv/økonomisk liv med «brorskap»/solidaritet (i betydninga gjensidig avhengighet) som prinsipp. Det er likheter, men også mange ulikheter, mellom Kristviks og Steiners syn, men sjolve tredelingsmodellen kan ha et utgangspunkt i Steiners *Die Kernpunkte der Sozialen Frage* (1919), som var mye lest og diskutert i Tyskland etter første verdenskrig (Waage 2008:403, https://no.wikipedia.org/wiki/Rudolf_Steiner, 12.11.2018).

Kristviks lokale styring på skolestyrenivå har en liten parallell i de endringene som ble gjort i § 41 i folkeskoleloven i juni 1942. Her ble det bestemt at skolestyret skulle bestå av en skolestyreformann og minst to faste rådgående medlemmer, blant disse minst ei husmor med barn på en skole som lå under skolestyrets ansvar (Birkemo 1990: 53).

Det grunnleggende hos Kristvik er en framheving av individets «naturlige» tilhørighet til noe utenfor seg sjøl, det være seg sosialt, økonomisk, yrkesmessig, etnisk og/eller nasjonalt. Samfunnet er som en organisk kropp – corpus – som de ulike korporasjonene, funksjonene eller samfunnsgruppene utgjør integrerte deler av. Yrket, laugget, familien, ætta og landsbyen er tilknytningsgrupper som gir gode fellesskap. Korporativismen i mellomkrigstidas tapning kan ses som uttrykk for en ideologi der idealet er en styringsform, som vil styre unna de kaosskapende sidene ved demokratiets egalitære modell. Dette var en modell mange også i Norge mente lett utarta til «stortingsregjereri» og manglende politisk handlekraft. Ofte var det de politiske partiene og parlamentarismen som fikk skylda (Emberland 2015).

Det passer godt inn i et slikt bakgrunnsbilde at Kristvik i brevet til departementet 15.11.1941 viser til Othmar Spann og Hans Freyer, og sier at dette er blant «dei eg kjenner meg meir eller mindre i skyld med». Både Spann og Freyer regnes som sentrale europeiske korporativistiske tenkere i mellomkrigstida. Også hos Freyer står Gemeinschaft/Gesellschaft-tankegangen sentralt. Spann var en av arkitektene bak den østerrikske korporativistiske *Ständestaat* på 1930-tallet. Både for Freyer og Spann var begrepet *Volk* sentralt. For Freyer var *Volk* en enhet av biologi/rase («Blut») og miljø/sted («Heimat»). For Spann var *Volk* først og fremst et åndelig fellesskap. Han delte ikke nazistenes syn på rase som først og fremst en biologisk størrelse.

Men også ei helt anna innramming lar seg tegne. Slagstad bruker ikke korporativisme-begrepet. Han snakker i stedet om «kommunitarisme på norsk», og viser til Halvdan Koht («folkesosialistisk lære om nasjonal integrasjon»), Inge Krokann («Det store hamskiftet»), Olav Duuns *Juvikfolke*, og Kristviks pedagogiske sosiologi (Slagstad 1998: 102) som uttrykk for en slik tankegang. Nerbøvik bruker begrepet «bondekommunalisme» om mye av det samme: en norsk kulturnasjonalisme i Ivar Aasens tapning

(Nerbøvik 1994/2000: 22). Francis Sejersted (2000: 94) ser kommunitarismen i vår tid som et uttrykk for at fellesskapsverdier settes opp mot «moralisk forfall», og med front mot individualistisk liberalisme. Kommunitarismen er ofte en reaksjon på et opplevd verdiforfall.⁶⁵

Kommunitarisme-begrepet fanger opp noe av det som ligger i korporativismen, men uten å ha dette begrepets kompromitterte mellomkrigstidsvalør. Det kan trekkes linjer fra Tönnies til Freyer og Spann og den såkalte autoritære korporativismen, men en kan også – som Slagstad gjør – trekke linjer fra Tönnies og Durkheim til kommunitarismen. I dag brukes begrepet oftest om en, særlig amerikansk, politisk filosofi som knyttes til 1970- og 1980-tallet, men begrepet har lange idéhistoriske røtter, og brukes om en ideologisk tenking som vektlegger *fellesskap* i opposisjon til liberalistisk individualisme. Særlig framheves verdien av nærdemokratiske, tette og lokale fellesskap. Det er slike kulturelt og sosiale integrerte lokalmiljø som utgjør samfunnets grunnleggende enheter. Her er linjene tilbake til Tönnies tydelige. Ut fra en slik synsvinkel er kommunitaristiske ideer også tydelige hos Kristvik.

---

65 En aktualisering av en slik moderne forståelse av kommunitarismen finnes hos Siri Meyer i artikkelen «Det fortrengetes hjemkomst i det postmoderne. Om kjærlighet og kommunitarisme» (Meyer 1998). Også Meyer knytter sitt perspektiv på kommunitarismen til Ferdinand Tönnies.

Folkelære. Pedagogisk sosiologi

Kristviks biologiske og sosiologiske evolusjonsperspektiv utvikles i løpet av 1920- og 1930-åra og ligger stort sett fast gjennom hele livet hans. I artikler og bøker repeteres ikke bare noen grunnleggende synspunkt, begrep og metaforer, men også noen ambivalenser. Det upubliserte *Folkelære* er i en slik sammenheng det siste forsøket på en syntese, et helhetlig utsyn over menneskets og samfunnets utvikling nær sagt fra protoplasma til samtidas Ragnarok. Det som gjør *Folkelære* interessant, er ikke minst at teksten er skrevet samtidig med Kristviks politisk sensitive brevskrivning med NS-styret.

Fordi denne teksten heller ikke tidligere har vært kjent, vil den bli referert og gjennomgått i det følgende. *Folkelære*-manuset tydeliggjør at det er en høy grad av sammenheng i forfatterskapet. I nær sagt alt Kristvik skriver, er det ekko av og gjentakelser fra tidligere tekster og frampek mot seinere. I *Folkelære* viderefører han mye fra *Folkelagnad*, liksom han i *Livsopplysning* viderefører ideer fra *Folkelære*.

Første del. Folkelivsteori

Teksten er skrevet på bokmål ispedd en god del nynorsk/samnorsk. Manus er på 91 halvsider. Det foreligger også en versjon med noen sider på nynorsk.

Kapittel I. Folkelivs-problemet

Det første delkapitlet har overskrifta «Historia som folkedrama», en passende tittel for anslaget som følger:

Historia er et mektig gripende, et skremmelig, ja, ofte demonisk skuespill. Som en endeløst rullende havflate breier menneskeverdenen seg. Aldri i hvile, alltid i rørsle, stundom piska av storm, så bårene går himmelhøgt og bryter seg mot hverandre så skumsprøyten frøser. Slik er historia en avspeiling av ytre omskifte, av jevne endringer og av uventa brå gjennombrutt, en åpenbaring av det nye, omskapende, ja revolusjonerende. Snart går det et enkelt individ foran og merker seg tydelig ut som opphavsmann til brytninger og framsteg. Snart stormer grupper, flokker, masser, inn på scenen, leier hendingene inn på nye vegger og setter gjerne en større del av menneskehavet i kok.

Anslaget er metaforisk, nesten litterært; det er lite lærebokpreg over dette. Her er kanskje ekko både fra Garborgs *Fred*, Bjørnsons dikt «Havet» og Kiellands *Garman & Worse*.⁶⁶ Typisk for Kristvik er også en særprega stil med gjentakelser og parallellismer. Sjøl om han av mange ble beskyldt for å være uklar i språk og begrep, kan han i passasjer være en god og effektiv stilist. Ikke minst kan han bruke gode og treffende metaforer, oftest biologiske metaforer eller naturmetaforer knytta til hav, bølger, frø, celler. Det tilsvarende avsnittet i nynorskversjonen av teksten har en naturmetaforikk knytta til trær:

Står ein på ein høg stad og ser ut over ein stor skog, stig eit bylgjande hav av trekroner fram for auga. Ein og annan toppen skil seg gjerne ut, men elles flyt alt saman i eit einaste lauvverk utan ordning og grenser.

Annleis når ein stig ned og går inn i sjølve skogen. Da skil det seg straks ut sermerkte, avgrensa einingar. Kwart tre står der med ein stomn og skyt ut sine greiner og kvister. Og aldri gror desse saman med kvister på andre tre. Kwart tre er eit rike for seg. Men ser ein opp mot lauvkvelven, går no med alt i hop i eit samanhangande bladtekke. Greiner og kvister fløkjer seg gjerne saman til eit fintspunne flettverk, så det mest ser ut som ein einaste vevnad, boren oppe av dei sterke, høgtstemnande stomnane. Nett desse stomnane er no dei eigenlege kraftførarar i livet åt skolen. Ille ville det gå om trekronene tok til å lita på innbyrdes kraftoverføring og stengde for tilførsle nedanfrå. Da kom snart heile skogen til å forfalla.

Ei liknande bilete får ein når ein freistar skoda ut over det hav av liv som heiter *manneverda*.

Typisk for manus er en stadig veksling mellom makro- og mikroperspektiv, mellom individ og gruppe eller flokk, fra huslyd-nivå til «manneætt». Han begynner med Nilen, Mesopotamia, Kina og India og går via antikken

66 Kristvik var opptatt av skjønnlitteratur. Særlig i lærebøkene er det mange referanser til kjente skjønnlitterære forfattere, ofte med sitat. Han viser bl.a. til romanpersoner som eksempel på psykologiske typer.

med Athen og Roma fram til at «[g]ermanerne steig fram». Da er det folkevandringstid, og «de germanske folk og folkeblandinger» blei det som etter hvert skapte «en vokster» som førte til «en særegen *indre vakning*». Denne tar form av en «nasjonal sjølhevding», der «folk som har vært kløvd i mindre politiske enheter, trår mot samling og enhet i sitt sosiale og åndelige hushold». I hushold-begrepet inngår ei rekke variabler: kjønn, økonomi, familiestruktur, yrke og geografi. Begrepet brukes på ulike nivå. Det grunnleggende er den enkelte familieenhet, men hushold kan også brukes om grend, bygd, kommune, folk og nasjon. I «den nyeste tida» har disse større husholdsenheter skapt uro, med dette er ikke noe negativt. Tvert imot: «det menneskelige tilvær får mening, rikere verd fra desse folkelige livskrav» (s. 4). Kristvik stiller seg så spørsmål om det fins noen «dypere regelbundenskap og lovmessighet i dette folkelige kraftspillet, i denne nasjonale vokstergangen og lagnadsbrytinga».

I forsøket på å svare skiller han mellom «vandrende folk» og bofaste. Ofte er det likevel snakk om folkeblandinger, og disse «kan innlede den store avblomstringa (...) Kulturblanding kan gå sammen med nedbryting av folkeindividualiteten» (s. 7). Kulturlån blir da lett «snylting», og hellenismen anføres som et eksempel. Kristvik er likevel ingen motstander av at kulturer og folk blandes: Et folk kan ikke være «seg sjøl nok», og gode eksempler på slike folkeblandinger er Sveits, Belgia og Finland, som alle har oppnådd «folkemedviting», dvs. en bevissthet om seg sjøl som folk. De er blitt «statsfolk».

Kristvik hopper så fram og tilbake i historia og gir eksempel på gode og dårlige utviklingstrekk. Athen blir et eksempel på at demokratiet «sprengte de naturlige livsenheter, ætte- og stammesambandet» (s. 15). Dermed ble det gode folket, *demos*, til det dårlige, *vulgus*. Spørsmålet blir da, som et ekko av Oswald Spengler: «Enn om dette er lovbestemte faser i et folks livsløp, med vulgus som endestasjon!? Det spørsmålet kommer til å jage og piske tanken i de følgende drøftinger i denne boka» (sst.). Denne – bokstavelig talt – «vulgariseringa» av demokratiet er et ledemotiv i framstillinga hans.

Kapittel II. Folkelig undergrunn

Det første delkapitlet heter «Biologisk sammenheng», og har et darwinistisk perspektiv: «Organiske og instinktive krav driver hvert individ inn i en *kamp for tilværet* som viser mange dyriske trekk (...) hvert liv [er] bare tjener for arten og for framtida» (s. 16). Et slikt tjener-perspektiv innebærer for Kristvik noe svært positivt. Det biologiske knyttes gjennom dette til noe høyverdig etisk. Evolusjonen får en høyere himmel over seg. Dette er viktig for han. Han aksepterer utviklingstanken, men forsøker hele tida å vise at den ikke er blind og «mekanisk». Den inngår i en høyere plan. Gjennom tjener-perspektivet redder han noen grunnleggende darwinistiske tanker ved å legge dem inn under en høyere himmel.

Deretter følger et biologisk resonnement om kjønn, mors- og farsorganismen, om yngelpleie og foreldredugelighet. Dette fører over i et avsnitt om «Parental undergrunn». Kristvik viser til Arthur Schopenhauer og hans «vilje til liv», og konkretiserer dette med et begrep han vender tilbake til flere ganger gjennom hele mellomkrigstida: *kimbanen*.⁶⁷ Dette er «slekstens organ», kjønnscellene «står i ubrutt, levende sammenheng gjennom alle generasjoner». I dette ligger det «generative krav», som ikke minst bryter fram i sjelslivet, men i ulik form for mann og kvinne. Sammen skaper dette «det parentale lynnet», foreldreviljen, som er et «tjenersinn».

Parentalisme-begrepet er kanskje Kristviks mest sentrale begrep. Det parentale lynnet gestalter seg i huslyden. Der

møtes de faktorer som frigjør den biologiske forplantningsprosess, og heimen blir hovedverkstedet for det en kunne kalle den kulturelle forplantningsprosess (...). En samla straum av blod, vilje, ånd, bærer hvert enkelt menneske inn i en mektig voksterprosess, som bygger ut de store folkelige og nasjonale enheter med hvert sitt kultur-hushold. (s. 23)

67 Kimbanen er den veien arvestoffet overføres fra generasjon til generasjon; fra kjønscellene overføres arvestoffet gjennom bestemte celler (kimceller) i kjønnsorgana (<https://sml.snl.no/kimbanen>, 20.2.1920). Kimplasmateorien blei framsatt av den tyske biologen August Weismann i 1885. Lindholm (2014: 188) ser Richard Dawkins' genombegrep som en modernisering av Weismanns kimplasmateori. Begrepet fant sin vei også inn i romanlitteraturen. Erling Winsnes lar helten i *Sagadagen gryr* – (1934) gi begrepet en nesten religiøs klang: «Kimcellen, det er ikke noen substans, det er en *skaper*» (sst.: 25).

Kristvik ser en vitalistisk, biologisk grunnkraft som gjennomstrømmer alt, på mikroplanet i kimbanen, på makroplanet i de store folkelige og nasjonale enheter. Maternaliteten er her det mest grunnleggende og dermed det viktigste. Igjen og igjen framhever han mødrene og «morshåttene». Det parentale har i seg en innebygd ambivalens, «en kløvning i foreldreansvar» mellom «moderlige og faderlige oppgaver og funksjoner», og dette kan «føre til en farlig avsporing, særlig for mennenes vedkommende» (s. 25). Mannen styres av en «sentrifugal tendens utover», som lett fanger han i «eventyrlyst og dådstrang med hiking mot uendeligheten». Dermed blir han «lett blind for den vekt og det verd det dypeste ansvaret for barn og heim har». Kvinnene kan da bli fanga i heimen, bli «fødemaskiner (...) et seksuelt proletariat».

Han er svært opptatt av seksualiteten, og knytter denne til den religiøse sfære, dels gjennom «grøde- og modergudommer», der «blinde drifter [er] løs i en rus av brutal sanselighet og villskap», men den samme religiøse grunnkrafta kommer også fram i en god form: Kjærligheten er «en hemmelighetsfull makt enda dypere enn drift- og kjønnsinstinkt» (s. 28). Denne religiøse kjærlighetsdimensjonen topper seg i kristendommen og i Kristus. «Den egentlige gudstjeneste» viser seg i Den hellige ånd. Her «stiger Allmakten fram som den parentale verdensviljen» (s. 32). Biologisk seksualitet foredles til kjærlighet, og blir til slutt et gudsbevis.

Argumentasjon og «bevisføring» er typisk for Kristvik. Han forsøker å være innafor et vitenskapelig paradigme, men ofte dukker kristendom, Gud eller Jesus opp – ofte uforberedt i teksten – som et både teleologisk og teologisk sluttpunkt. Han argumenterer positivistisk og legger tidas naturvitenskapelige teorier og argumentasjon til grunn. Når det kommer til stykke, reagerer han likevel på den implisitte «materialismen» i naturvitenskapen, som han ofte kaller det, når vitenskapen ikke kan gi en tilfredsstillende etisk overbygning. Den finner han bare i religionen.

Kapittel III. Sosial overbygning

Som nevnt frykter Kristvik kaoskrefter og anarki. Dette er i hans språk sterke ord. Ofte knytter han slike ord til alt han ikke liker ved samfunnsutviklinga. Det gjelder å kunne «demme opp for sosialt, politisk og kulturelt kaos og anarki i primitive ulvetider og i individualistiske tidsaldrer» (s. 36).

Et slikt nødvendig forsvar mot kaoskrefter finner han i statsfilosofien til Thomas Hobbes. Han er derimot uttalt kritisk til tysk politisk filosofi slik denne framstår hos Bismarcks «blod og jarn» og særlig hos Heinrich von Treitschke (1834–1896), som var en framstående tysk historiker, imperialist og jødefiende, i mange år ansett for å være en slags keiserlig hoffhistoriker. Hegel omtales derimot positivt, men karakteristisk nok fordi han – som Hobbes – «mente at folket var uskikket til å ta styret i et rike som trengte oppsedere og formyndere» (s. 36). Folket er ennå ikke modent nok; de trenger derfor formyndere, ledere. Dette er en sentral tanke i Kristviks syn på stat og samfunnsorganisering. Han kommer flere steder tilbake til dette, også i si «erklæring» til NS-styret 20. januar 1942. Hans forståelse for et slikt formynderskap blir begrunna i det han anser som svakhetene ved et partibasert parlamentarisk demokrati. Et virkelig demokrati er noe som i beste fall ligger i framtida.

Avsnittet «Borgerlig samfunn» tar for seg by-samfunnslære. Han nevner August Comte, Herbert Spencer og Karl Marx. Igjen er han kritisk til Spencers liberalisme. Den blir lett «maske for den absolutte individualisme», som typisk topper seg i bysivilisasjonen. Han er også kritisk til Marx, delvis også Comte. Alle disse tre «foregangsmenn» har det til felles at de har bidratt til å bryte ned «evna til sosiologisk tenking i stort format» (s. 44). Dommen er klar: I en slik sosiologi blir huslyden borte og nasjonen en fiksjon.

Et positivt alternativ til dette legges fram i avsnittet «Samfunn og selskap». Kristvik drøfter først om det er folket, staten eller samfunnet som bør ses som ramme for «sosialt hopehav». Det kan ikke være staten, fordi den er «en ordning, en institusjon eller et system» mer enn «en art sosialt samspill». Og igjen bruker han organisme-begrepet: Staten er «et organ-system, enten i folket eller i samfunnet, og ikke selve den levende organismen» (s. 45). Spørsmålet blir da om det er folk eller samfunn som skal være den grunnleggende analytiske kategorien «for vitenskapen om det sosiale helhetslivet».

På dette punktet introduserer han nok en gang Ferdinand Tönnies, og hans *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887). Tönnies skiller mellom «to motsatte, ja uforlikelige tendenser eller stemmeleier i den menneskelige livsviljen». Det er *grunnvilje* («Wesenwille»), som i sin natur er sosial og

god, og *valg-vilje* («Kürwille»), som er mer instrumentell, og dermed mindre god. Den er «strev etter vinning for eg-et» (s. 46). Grunnviljen gir opphav til «Gemeinschaft», som omfatter er reelt og organisk samliv, mens valgviljen skaper «Gesellschaft», «en tankeskapt, mekanisk form». Kristvik drøfter ulike mulige oversettelser av Tönnies sine begrep, som «kommuniteter» og «sosieteter», men ender opp med å konkludere med at «vi slipper nok ikke utenom 'samfunn' i begge tydninger, og så får sammenhengen avgjøre kvaliteten» (s. 47). Men det er bare «Gemeinschaft» som er «virkelige samfunn», og det finner en i huslyden, som «over ætta og stammen utvider seg til folk», og «i landsbyen som samler sine interesser i et fellesliv langt ut over den politiske kommune» (s. 47). Samfunn bygges nedenfra og oppover med huslydenheten som mønster.

«Gesellschaft», selskapstypen, knytter han til forretningsliv, handel, varebytte og profitt. Storbyen blir eksemplet på dette. Samfunns-tidsalder avløses av selskaps-tidsalder, som igjen betyr at «moral, religion, kultur misser sitt tak på folkene». Sosiologien har «forfusket virkeligheten med å glatte over den avgrunnsdype skilnad på samfunn av huslyd-typen og samfunn av marknad-typen» (s. 49). Demos blir vulgus.

Kapittel IV. Demologisk vitenskap

Kristvik legger her fram sine tanker om en ny «sentral-sosiologi», som han «våger» å kalle *demologi*, dvs. folkelære⁶⁸. Utgangspunktet er nærmest positivistisk. En må først «slå ned på de håndgripelige kjensgjerninger, de konkrete tilgangene: samhøveformer, prosesser, system av samspill, brytning o.s.v. Først etter hvert som alle disse forhold er klargjort, får de sosiologiske arkitektene helt pålitelige bygningssteiner å sette på plass når de tøyer seg mot den store syntese» (s. 50). Denne syntesen skal være en «total-sosiologi» med blick for «det bio-sosiologiske prinsippet som ordner alle sosiale enkelt-tilganger i et stort samlende livshushold» (s. 52, mi utheving). Dette er «læren om folket», og den samler «alle sosiologi-greiner på

68 I den nye fagplanen for samfunnslære i 1938 fikk Kristvik gjennomslag for mange av sine framlegg. Per Myklebust skriver i festskriftet til Kristvik: «På grunnlag av egne førelesingar har Kristvik sjølv skrive og fått stensilert ein «Demologi», men denne er dessverre ikkje prenta» (Myklebust 1952: 56). Det er ikke usannsynlig at deler av Folkelære-prosjektet har inngått her.

samme måte som vitenskapen om organismene gir grunnleggende siktepunkt for anatomi, fysiologi, histologi, økologi o.s.v.». Og grunnlaget, eller utgangspunktet, er biologisk: «Folkelæren stanser opp foran det faktum at i menneskeverdenen, liksom i alt liv, er *kimbanen* en levende streng av blod og vilje fra ætt til ætt» (s. 53). Setninga oppsummerer det han ser som livets vitalistiske grunnprinsipp.

I avsnittet «Demologiske tilsprang» forsøker han å vise at han slett ikke er aleine om slike tanker. Han har vitenskapelig ryggdekning. Igjen tyr han til Frédéric le Play, som er en av Kristviks «oversette og glømte samfunnsgranskere», og som urettmessig er kommet i skyggen av Spencer og Marx. I le Plays forskning stod huslyd-livet og heime-husholdet sentralt, og med en tydelig religiøs (katolsk) overbygning. En annen referanse er til Wilhelm Heinrich Riehl, som liksom Kristvik hadde utvikla et «organisk» folkebegrep og med front mot by-modernisme, men dessverre «druknet [Riehl] i ljomen fra Bismarcks blod og jarn-politikk». Kristvik gir si tilslutning til Riehls hierarkiske standssamfunn. Det er bonden som er «framtida for den tyske nasjon». «Huslyden og heimelivet» er det gode og sunne grunnlaget for «dette standsdelte folkeheile» (s. 56). Ut fra slike formuleringer kan også forstå at Kristvik kanskje delte Hans F. K. Günthers *Bauerntum*-ideal.

I avsnittet «Typiske avsporinger» går han inn på hvorfor le Play og Riehl ikke skapte skoler i sosiologien. Dette skyldes at begrepet folk

har vært grovelig misbrukt i propaganda og agitasjon av militaristisk og politisk slag. All aggressiv utenriks-politikk har lett for å få tilslutning når en slår på de patriotiske strengene: Indre brytninger jevner seg ut, partistrid ender, angrep på konservativ eller reaksjonær styring holder opp når en sjåvinistisk bære går gjennom massene og krever at landets «ære» skal berges. Moralen som tolkes i «Deutschland, Deutschland über alles» eller «wright or wrong, my country», gjør de verste ugjerninger mot andre til plikt. (s. 56)

Kristvik har likevel sympati for at «tysk statstenking har alltid gitt folketanken brei plass», men han misliker den vending dette har tatt på nåtidsplanet:

Her var syn for de samlivsenheter som *forplikter*: huslyd, folk, statsfolk. Men tanken på folkelagnad og nasjonal-politisk livsvilje gikk ærend for fanatisk folkeærgjerrighet. Etter 1933 ble slike synsmåter med nasjonal-sosialismen ledende i tysk sosiologi. Og med det kom for første gang folkelæren (Volkslehre) i vinden. Ikke minst vendte interessen seg mot bonden og bondelivet. Hovedtanken var

imidlertid å auke overskottet på folkekraft og militær ytingsevne. Den nytske samfunns-«vitskap» bygde en statslære ovenpå folkelæren. Og her ble *soldaten* en liksom viktig mennesketype, ja viktigere, enn bonden og arbeideren. (s. 56f.)

Folkelære – hans egen boktittel – knyttes til tysk *Volkslehre*, som igjen knyttes til nasjonalsosialismen, som han tar tydelig avstand fra.

På bakgrunn av hans eget overforbruk av folk-sammensetninger er det nesten overraskende hvor kritisk han blir, når han viser hvordan ordet brukes, eller helst misbrukes. Begrepet folk blir «stundom (...) tabu i samfunnstenkningen». Det appellerer ofte mer til lidenskapen enn til tanken. «Særlig når *raseideologien* går inn i dette, da kommer for alvor det nasjonale driftslivet i brann» (s. 57). Bak all militarisme, raseideologi, blod-metaforikk og «kosmopologisk borgerånd» ligger dypest sett én «avsporende faktor: den maskuline ånd». Blant de skyldige her er Spencer og Nietzsche. Spencer representerer en «sveinkall-filosofi», og Nietzsches «blonde Bestie» er en biologisk avsporing. Bak den «nye stats-sosiologien i Tyskland lurer den samme maskuline ånd» (s. 58).

På tross av at han nettopp har vist hvor problematisk folke-begrepet er blitt, fortsetter han sjøl å gjøre det til et kjernebegrep. Det gjelder «å komme til full klarhet over hva et folk egentlig er, og særlig hvorledes det skiller seg fra den sosiale helhet vi kaller «samfunnet» (s. 59). Da er han igjen tilbake til *Gemeinschaft*-begrepet. Dette fanger opp «en ubevisst tilhørsel som går på *hele* mennesket». Et slikt helhets-perspektiv får han igjen til å gå inn på «folket som organisme»-synet: «Folket er det høyeste trinn i den organiske evolusjonen», et biologisk produkt, og han viser til at både Comte og Spencer kalte samfunnet for en organisme. Men nå er dette likevel ikke rett. Nå velger han et nytt begrep. Det er *personligheten* – ikke organismen – som er «det beste bilde på folkelig sammenheng og enhet. Særlig fordi hovedvekten nå legges på det sjelelige vekselspillet mellom menneskene» (s. 61). I stedet for folkeorganismen får vi folkepersonligheten. Denne er sammensatt av «parentale krefter», og dermed nærmest per definisjon god. Her inngår mye: felles avstamning, «sammengifting av mindre nærbeslektede folkegreiner», et ensartet naturmiljø, interesser og livsvaner skapt av «en dominerende form i næringslivet, felles ansvar og skjebne i en historisk livsgang», og et «kulturelt sameie», der felles morsmål er viktig. Alt dette skaper en personlighet, «et særmerkt lynne,

en folkementalitet eller folkekarakter», som i begynnelsen er «lite klart bevisst». Men langsomt skjer en bevisstgjøringsprosess som gjør at folkepersonligheten stadig når høyere nivåer, og det er nettopp denne prosessen som angår pedagogikken.

Han opererer her med et romantisk folkebegrep med lange røtter, for å bruke en organisk metafor. Som vi skal komme tilbake til, går tanken om folkepersonligheten gjennom hele 1800-tallet og langt inn på 1900-tallet. Fra dette utleder han så demologien, folkelæra, som en *pedagogisk sosiologi* – «for så vidt som det her blir spørsmål om framvoksteren av den folkelige personlighetsform og arbeidet med å verne og kultivere den» (s. 63). Dermed har han plassert pedagogikken – som en pedagogisk sosiologi – som sitt naturlige endepunkt. Det er pedagogikken som skal bidra til å skape folkepersonligheten.

Til slutt i kapitlet åpner han for at et individualistisk perspektiv også er nødvendig, og at «folk» ikke bare er et samlebegrep for et kollektiv. Også innafor «den overordnede helhet, folket, nasjon eller demos» har individet «tross alt» ei sjølstendig stilling. Vi «funksjonerer som folkefeller bare i visse stunder, for de flestes vedkommende med – ofte lange – mellomrom: på høgtids- og minnedager, i krisetider, særlig under sterke politiske brytninger med andre folk» (s. 63).

Kapittel V. Pedagogisk sosiologi

I dette kapitlet nærmer han seg sin egen syntese av pedagogikk og sosiologi. Og igjen viser han til et stort anegalleri: Platon, Rousseau, Comte, Spencer, Pestalozzi, Herbart, Natorp, Dewey, Barth og Ward.⁶⁹ Han er opptatt av å vise at dette ikke er noen «grense-vitskap», men «selve sentral-sosiologien». Det ingen av alle de nevnte likevel ser, er at samfunnet, som *Gesellschaft*, «blir uten sentrum og uten hjerte når tyngdepunktet flytter seg fra folket til det borgerlige samfunn, til bysamfunnet» (s. 69).

69 Lester Frank Ward (1841–1913) framheves fordi han «holdt forplantning og moderfunksjon for å være grunnleggende samfunnsprosesser» (s. 65).

I et spekulativt, men samtidig tidstypisk, avsnitt, «Demologisk typelære», tar han for seg kvinne- og mannsmentaliteten.⁷⁰ Og igjen viser han til «kimbanekravet», som kommer til uttrykk gjennom det maternale. Her er det to ytterformer. Den ene er god. Det er «den moderlige type»:

Her åpenbarer morsdriften seg i vilje til å gi alt uten vederlag eller motgave. Her er en trang til å slette seg sjøl ut i bare offer, i uuttømmelig hjertelag. Stundom utflyting i overstrømmende kjensler båret av ømhet. Stundom sjølhengivelse i instinktiv, søvngjengeraktig tjeneste, en kravløshet som finner seg i å være bare middel, og til slutt gjømme seg i en navnløs grav. Stundom merkelig styrke til å elske og bære byrder, til grenseløst tålmod i lidelse. Men det skorter gjerne på planfast, framsynt, sjølkontrollert vern om det unge liv. Mødrene føder og føder og armer ut sin egen kraft med det, så de ofte står opprødde og hjelpeløse når fienden herjer deres livsfrukt. (s. 71)

Den negative motpolen er «de erotiske kvinne- og mannstypene»:

Her bryter det fram et somatisk krav som ikke trår mot barnet, men mot den seksuelle rus, mot orgasmen. Utglidningene kan ta mange former hos denne *feminine* typen. Det mest karakteristiske utslaget er kvinnelig trang til å by seg sjøl fram lokkende og eggende for mannlig sans: hunndyret, den erotisk dirrende, forfengelige kurtisane. Salome-naturene dårer mannen inn i en sansebrann og suger marginen ut av ham i elskhugleik. Men elles baner sensualismen seg veg både på den mannlige og den kvinnelige sida, med lettere former i kjæling for smaksansen. Det auker til sanselig lidenskap med sveljing i alltid sterkere nytinger, til slutt trelldom under alkohol og narkotika i det hele. Og så fører vegen dypere inn i perversiteten: det menneskelige bløtdyret. (s. 71f.)

Språklig-stilistisk er dette Kristvik på sitt beste. Bokmål og nynorsk om hverandre, effektive retoriske grep, parallellismer, metaforer og et sanselig ordvalg en kanskje ikke ville forvente hos Volda-rektoren, som var blitt oxfordianer. Noen typisk læreboktekst er det i hvert fall ikke.

I avsnittet «Vitenskap og folkeansvar» peker han først på at vitenskapen nok bør være verdifri, men den må heller ikke bli feig, steril eller verdiløs. Som et positivt eksempel viser han til Hans Freyers dictum «Bare

70 Begrepet typelære er særlig knytta til Ernst Kretschmer (1888–1964). Kristvik refererer flere steder i sitt forfatterskap til Kretschmer, f.eks. i *Sjelelære* (1937). Typelæra blei også anvendt i rasetenkinga og i teorier rundt sammenhengen mellom utseende og «det indre», såkalt psyko-fysisk analogi. En annen sentral tysk typelæreteoretiker var den pro-nazistiske Erich Jaensch (1883–1940) og hans «karakterologi» (Stafseth 1996), men Kristvik viser aldri til han. Foruten Kretschmer er det Eduard Sprangers typelære i *Lebensformen* (1914) Kristvik viser til, bl.a. i *Sjelelære* (1937).

den som vil noe for samfunnet, ser noe sosiologisk», og som et negativt, til Max Webers «Entzauberung der Welt» – som han kaller «avhelging, verdliggjøring av menneskeverdenen». Dette forstår han som et krav om objektivitet i vitenskapen, noe han ikke har sans for. Det er «heroisk defaïtisme» (s. 75).

Kapittel VI. Folkeprogrammet

Det er i dette kapitlet at *Norsk folkeprogram* er inkludert. Han begynner med noen «Utopiske tanker» og spør om det er mulig å konkretisere de prinsipp og grunntanker han har lagt fram. Han ønsker å si noe om «de konkrete *former* for dette samlivet». Han er klar over at dette er vanskelig og farefullt: «politikere og statsmenn i alle samfunn [har] vært mer eller mindre ukyndige»; de har forsøkt å «drive djevelen ut med Beelsebul». Han velger likevel å være optimistisk: «Men lysets barn kan vel våkne?» (s. 78). Og igjen kan han vise til noen som har forsøkt å gå opp den veien før han. Hans «visdomskjelder» er «såre røynsler fra alle tidligere og mislykte forhold», dernest «utopiske drømmesyner og plantanker ned gjennom tidene». Her nevner han Platon, Campanella (empirisk orientert filosof i Inkvisisjonens tid), «Morus», dvs. Thomas More (*Utopias* forfatter, som ble halshogd av Henrik VIII fordi han etter tradisjonen satte Gud foran kongen), Francis Bacon («empirismens far»), Rousseau, Saint Simon (utopisk sosialisme) og Richard Owen (evolusjonsbiolog, men Darwin-kritisk).

Kristvik ønsker «en rekonstruksjon av demokratiet», og her blir tonen polemisk. En slik rekonstruksjon er nødvendiggjort av «diplomatenes verdensbørs og parlamentariskernes Monte Carlo» (s. 79). Han drømmer om det som skjedde «vårdagene 1814» og spør: «kunne det ikke gjenta seg våren 1945?»⁷¹ Deretter følger det avsluttende «Folkelivshusholdet», som er identisk med *Norsk folkeprogram*.⁷² Dette er, som vi har vist, en svært interessant tekst. Det vises derfor til omtalen av denne teksten i forrige kapittel.

⁷¹ Tidfestinga forteller at denne delen av manus kan være skrevet i 1944.

⁷² I *Norsk folkeprogram* var overskrifta «Folkehusholdet»; her er overskrifta «Folkelivshusholdet».

Andre del. Folkelære. Pedagogisk sosiologi

Teksten er på 317 paginerte halvsider, og er på nynorsk. Det foreligger også et par påbegynte bokmålsversjoner. Manus har fem kapitler. Alle har «folkeliv» som første ledd i en sammensetning. Alle kapitlene har en biologisk grunnmetafor, der rekkefølga antyder en livssyklus ikke ulik Oswald Spengers hovedmetafor: A. Folkelivsrøter (s. 1–54), B. Folkelivsforming (s. 54–116), C. Folkelivsvokster (s. 116–184), D. Folkelivsmodning (s. 184–249), og E. Folkelivsforfall (s. 249–317).

Kristvik var tydeligvis glad i symmetri og struktur. Begrepsparallelene i overskriftene følges opp ved at hvert av de fem kapitla også har fem delkapitler, alle omtrent like lange. Kapitteloverskriftene er identiske med dem han sendte Eiliv Skard i juni 1942. Det framgår av manus at han har begynt å lese korrektur; overskrivninger tydeliggjør svakt gjennomslag, enkeltord er erstatta av nye ord.

Kapittel A. Folkelivsrøter

Kapitlet begynner med «Krefter, former og vilkår». Allerede på side 1 innføres sosiologien – med henvisning til Comte – som «vitskapen om dei sosiale livsformene». Menneskets måter å leve sammen på diskuteres, og det refereres til Hobbes, Rousseau, Platon, Augustin og Aristoteles. Noen har satt sin lit til «fornufta, ånda», andre til «naturen» og «instinkta» (s. 3). Når det gjelder det siste, instinkta, viser han til William McDougalls *An Introduction to Social Psychology* (1908). McDougall (1871–1938) var også en sentral referanse i *Sjelelære* (1937); han var motstander av behaviorismen, og Kristvik refererer og slutter seg til hans instinktteori. Han viser også til Gabriel Tarde (1843–1904), som særlig la vekt på «etterlikning», noe Kristvik mener like gjerne kan kalles en «drift». Han kommer også – som vanlig – inn på flokken, massen, avledrifta, huslyd, ætt og folk. Alt dette er kjente innganger til feltet for Kristvik.

Han oppsummerer med å si at han i stedet for å bruke sosiologi-begrepet vil bruke begrepet *demologi*, *folkelære*, «som namn på samfunnsgransking og samfunnskunnskap» (s. 7). Deretter introduserer han igjen sin gamle helt, «tyskaren Tönnies» og begrepa *Gemeinschaft*, «verkelege samfunn»,

og *Gesellschaft*, «andre menneskelege flokkeformer» eller «selskap». Han gir så et «Oversyn over sosiale hopehavsformer» med utgangspunkt i Tönnies si todeling. Det er tydelig at det ikke her er snakk om to likeverdige system. «Samfunn (*Gemeinschaft*)» knyttes til entydig positive ord: «Mor og barn, huslyden, ætta, stammen» og «kjærastepar, syskin, vener, grannelag, sambygdingar». Alt dette går sammen i «folk (nasjon)» med «den politiske nasjonen (folkestaten)» som toppunkt. På «Selskap (*Gesellschaft*)»-sida har orda en langt mer negativ valør. Han skiller her mellom «samskipnad» og «samling». Eksempel på «samskipnad» er «foreining, samlag, organisasjon, korporasjon, klikkar, parti, retningar, kyrkjer, sekter, sosiale krinsar». Til sammen danner disse «maktstaten». Som eksempel på «samling» anfører han «samvære, selskap, forsamling, flokk, hop, mengd, muge, masse, kaster, stand, klasser, publikum». Toppunktet på selskapsida er «det borgarlege selskap, ålmenta».

Han drar biologiske paralleller mellom disse «hopehavsformene» og plantevekst. Jordsmonnet betyr mye, likeså kjønn, «avleprosess», morshått; ulike menneskeraser knyttes til ulike «naturgivnad» (s. 11).

Urtidssamfunnet omtales ut fra biologi og arkeologi. Han nevner «moderretten», og refererer til sveitseren Johann Jacob Bachofen (1815–1887) og hans *Das Mutterrecht* (1861) og de prehistoriske matriarkat-kulturene.⁷³ «Kjernen i kulturviljen er alle de sjelelige krefter og faktorar som løyser seg ut i foreldreansvar», som igjen typisk konkretiserer seg i domestikasjon, «husleggjering» (s. 17), som denne gangen ikke ses som uttrykk for biologi og instinkt, men for «sjelelige krefter». Kulturviljen er nå et uttrykk for sjelen mer enn for biologien.⁷⁴

Etter det prehistoriske matriarkat kommer klansamfunnet, et ætte- og blodssamfunn, og igjen forankrer han synet sitt hos en teoretiker, denne gangen den amerikanske sosiologen Lewis H. Morgan (1818–1881), som særlig var opptatt av forholdet mellom slekt/ætt og sosial struktur. I et avsnitt om «Religion, magi og oppseding» kommer Kristvik inn på at religionen skaper «ei kjensle av vid livssamanheng». Han ser månen «som opphavet

73 Matriarkat-teorier var ei tid populære, men svært omstridte, mange vil si «hypotetiske».

74 Kristvik bruker ofte «sjelelære» og ikke «psykologi» som disiplin-betegnelse, særlig i sine egne boktitler. Kanskje har det noe med nynorsk-ambisjonen å gjøre, men «sjelelære» ga nok også andre og mer «sjelelige» konnotasjoner enn det mere naturvitenskapelige «psykologi».

til alle avleprosessar i menneskeverd og naturliv» (s. 34), og viser til fantasiens arbeid med månefasene, «dei kvinnelege «tidene» (menses)». Både månen og kvinnen har en «syklus» på 28 dager. Med referanse til antropologen Bronislaw Malinowski framhever han kvinnekraft, rus, ekstase og dans. Til slutt tar han for seg «Mødrene og mennene». Matriarkatet avløses av patriarkatet, hakkebruk erstattes av åkerbruk, en promiskuøs livsførsel erstattes av «seksuelt fråhald og seksuell truskap». Kristvik ser her den begynnende utviklinga av staten, og den er – i motsetning til «dei moderlege blodsbandsamfunn» – uttrykk for et mannlig prinsipp, og gir samtidig dette frampeket: Det «framsteget vart dyrt kjøpt på mange vis».

Kapittel B. Folkelivsforming

Folkelivsforming knyttes først til statsdannelser. Disse representerer samtidig en overgang fra samfunn til «samskipnad», dvs. en selskapsform, *Gesellschaft*. Resultatet er høvdinger, enevelde, despoti. «Den patriarkalske huslyden sermerkjer alle statsforma folk» (s. 61). Kona blir nå trell, «soga om staten er i det heile soga om kvinneleg skam og forkomenskap med». Eksempel på «riksbyggjarar» er Mesopotamia, Egypt, Babylonia, Assyria, Persia, men også kristendommen, Karl den store, norrøn tid og norsk middelalder. Ulike statsdannelser avløser hverandre. I store sveip er han innom adels- og føydalstaten, Athen og Roma, europeisk riddertid, «det andre eineveldet» i Kina, Roma, pavedømme, Ludvig XIV, byråkrati og embetsstand, før han ender opp i standssamfunnet med over- og underklasser, protestantisme, og en adel som blir en «parasitt-klasse».

Kapittel C. Folkelivsvokster

Kapitlet begynner med «huslydsamfunnet». «Huslyden er grunncella i samfunnet» (s. 116). Slik er den biologiske vending i Kristviks versjon: «Mellom makane er samlivet forma av biologiske grunndrifter og instinkt, seksualitet og eigedomskrav, avledrift og makeinstinkt med godhug, elskhug og kjærleik». Igjen har han en autoritet å vise til, og nok en gang er det Frédéric le Play og hans skole i sosiologien med vekt på familien som samfunnets viktigste grunnenhet. Kristvik hevder at en kulturs «vokstergang»

samsvarer med huslydtypen. Han går gjennom ulike familietyper med vekt på jødiske og kristne former, og tegner en utvikling fra seksualitet via erotikk til kjærlighet. I bondesamfunnet blir barnet «livssentrum»; «bondehått» er god, men «rovdyrhått» i mannen er ikke utrydda.

Bysamfunnet knyttes til by og handel. Her er andre typer fellesskap, som skaper ulike former for «samlivsregulering» i bygd og by. Moralkrava blir ulike, fra noe «indre» i bygda til noe «ytre» i byen, fra «sed» til «daning». Kristvik samler typisk moderne by-mentalitet i ordet «dollarokrati». Han var hele livet kritisk til en urban dannelsesforståelse.

Som eksempler på «folkelivsbrytingar» setter han opp ulike motsetningspar: foreldre/barn, eldre/ynge, mann/kvinne, ulike «folkegreiner, ja rasar kanskje», arbeidsgiver/arbeidstaker, herrefolk/arbeidsfolk, bonde/varekjøper, kjøpmenn/vareprodusent, bonde/husmann, grunneier/leilending, husbondefolk/tjenere, og til slutt kolonialisme (s. 172). Disse motsetningene kan bli til

tusen giftige tenner [som] gneg på folkerøtene og vil hindre voksteren i å skyta ut i ein stor, sterk stomn. Lokal avgrensing, sosiale serinteresser, egoistisk sjølvheving i klikkar, sekter, parti o.s.b. skaper krattskog og villniss i menneskeverda. Men soga om folkelagnaden syner òg krefter i verksemd som ber frukt i nasjonal utfalding og modning. (s. 183)

Kapittel D. Folkelivsmodning

Disse mer positive kreftene blir tatt opp i kapitlet «Folkelivsmodning». Først tar han for seg «åndslivssamband», og her er jødefolket eksemplet. «Guds folk Israel» er positivt skildra, og uten antisemittiske overtoner. «Det arme folket» har «en ukuelig livsvilje», og Kristvik knytter dette til at deres «gudstru nådde dørstokken til kjærleikens religion. (...) Deira ulykke var at dei nekta å stiga over dørstokken» (s. 187). Deretter går han inn på kristendommens stort sett gode innflytelse, og ramser opp store forfatternavn og bevegelser, fra Shakespeare, Milton, Dante og Bunyan til Snorre, Ivar Åsen (som han skriver navnet), P.A. Munch, Ole Vig, Hauge-rørsla, formannskapslovene, Chr. Bruun, Bjørnson, Ibsen og Sars. Alt og alle har vært med å skape våre «åndslivssamband». Han nevner også «lagnadsbindingar»: Sverre, 1814, Michelsen, Nansen og Amundsen, men også fjell, hav og skog og «soga om Venus og Trym». Med det siste viser han til

da DS Trym holdt på å forlise i 1937 og MS Venus kom til unnsetning og alle ble redda. Dette «var ein presentasjon for Europa som lærde det norske folk noko om det sjølv» (s. 206).

Avsnittet «Folkelivsvakning» drøfter folkebegrepet. Han tar tydelig avstand fra at folk har noe med rase å gjøre; «einsarta rase, sams biologisk rot» definerer ikke et folk, «det er eit mistak» (s. 208). På dette punktet er han nå klart mer forsiktig enn han var i raseomtalen i *Sjelelære* (1937). «Alle folk er vovne saman i ei blanding av mange ulike blodsstraumar, livsgreiner, «rasar» (Kristviks hermetegn), likevel gjerne slik at ein einskild renning gjev veven ein sterkare dâm av sin farge enn andre, både fysiologisk og sjeleleg» (208):

Beraren av nasjonalkarakteren er først og fremst bondestandet, vanlege folk utan at dei sjølv veit om det. For bonden er det folkelaget som dei formande folkekrefter verkar sterkast på. Bonden lever mest intenst i sitt eige miljø, både det fysiske og det psykiske, og får derfor dei nasjonale serdraga djupast gravne inn i hått og lynde. Bymannen skyt sivilisasjonen inn mellom seg og naturen. Han dregst av eit eggjande og farleg miljø inn i aggressiv individualisme. Og ei kosmopolitisk åndsluft overstimulerer intellektuelle hugdrag. Bonden lever eit naturnært drifts- og instinktliv, regulert av tradisjon og ætteansvar. I arbeid og religiøsitet kjem han dei evige livskreftene nærast og ber eit overskot av offervilje inn i det daglege samlivet. (s. 209)

Han tar så for seg det norske folkestyre, og konklusjonen er ikke positiv: «Folkesuvereniteten tyktest vera uforlikeleg med tanken på eit politisk organ for djupare krefter enn veljarviljen (...) det parlamentariske system, dei dogmatisk-demokratiske formlane (...) svara (...) berre ufullkome til det djupaste sagn i rikslivet» (s. 230). I spesielle situasjoner trenger vi en sterk mann. Christian Michelsen og 1905 står fram som et lysende eksempel fordi han fikk til «ei mektig samling over alle parti- og interessegrenser». Men dette var en «førar» for en spesiell situasjon. «Demokratiet treng ein institusjon som i ein levande, konkret person symboliserer ættesamanheng, den sosiale foreldreviljen, som grunnleggjande formkraft i folkelagnaden». Vi trenger «ei sterk hand ved statsroret». Vi må slippe «tenarviljen» til og stenge «maktviljen» ute, da kan en «førar» være både god og nødvendig.

Han tar avstand fra fri konkurranse, laissez faire-politikk og økonomisk liberalisme, men også fra Marx og sosialisme. Igjen viser han til

Frédéric le Play og Wilhelm Heinrich Riehl. Særlig finner han i Riehl en *Volk*-teoretiker som i likhet med han sjølv var kritisk til moderne byutvikling. Han omtaler «sosial-humanismen» fra Jesus til trygdesystem og kvinneemansipasjon. Folkeopplysningsarbeid i form av folkehøgskoler, aviser, bøker og boksamlinger har likevel ikke bare vært av det gode. For mye «opplysningsverksemd [har] sakna nasjonal, folkeorganisk innstilling. Synspunktet var kosmopolitisk og ensyklopedistisk, d.v.s. det galdt å bli åndeleg verdsborgar, og å eiga ei ålmending som hadde konversasjonsleksikonet til mønster» (s. 247).

Kapittel E. Folkelivsforfall

Det siste kapitlet i denne midtdelen er kritisk og pessimistisk, og tar for seg forfallstider. Alt moderne står stort sett for elendighet. Industrialiseringa av jordbruket har vært «eit meinlogg mot samfunnshelsa» (s. 258). Den økonomiske utviklinga ses som «i alle måta rein *maskulin* ekspansjon». «Heimelivet» er ødelagt. Storby-sivilisasjonen skaper ei ny «nomadetid», og han ramser opp ei rekke -ismer, som alle har hatt store negative konsekvenser: individualisme, liberalisme, rasjonalisme, libertinisme. Han ser bare «nytingsmentalitet» rundt seg. Livet, biologien, protesterer; fødselstalla går ned, ekteskap oppløses, tida preges av «kultursterilitet», «overflateliv» og «sekularisering». På en internasjonal arena preges tida av «verdstrafikken», emigrasjon, turisttrafikk, imperialism, «parasittiske tendenser», bolsjevisme, og bak ligger «mannslag-håtten».⁷⁵

Han tar for seg de politiske partiene. Høyre kan aldri bli noe nasjonalt parti på grunn av «sine djupe danske røter», og i Venstre er «dei fleste førarar (...) byfolk», som ikke engang sjøl bruker nynorsk. Bondepartiet er noe bedre stilt. Det «har både det nasjonale og det kyrkjelege», men «godseigarinteresser skaper sterk klasse-egoisme og vending mot anti-demokratiske synsmåtar» (s. 301f.). Han ser ei «demokratisk utgliding» med partiforvirring, agitasjon, parlamentarisk kaos, politisk korrupsjon.

75 Noe av Kristviks kulturkritikk er lik den vi finner hos Knut Hamsun. Raljeringa over turisttrafikken gjenfinnes bl. a. i *Den siste Glæde* (1912), romantiseringa av «bondehåtten» i *Markens Grøde* (1917).

Han gjør front både mot «anti-demokratiske synsmåtar» og mot «demokratisk utgliding».

Den siste delen av sluttkapitlet tar for seg «massemennesket».⁷⁶ Primitive instinkt dukker fram, «otten», «vinnegiren», men også «religiøse kjensler». Det skjer «ei veldig avstrukturering i alle leier» (s. 308). I skolen svikter folkedanninga. Vi gir nok «noko øving i formal tenkning, rekning og grammatisk analyse», men mislykkes «når det gjeld menneskelivet». Han setter «folkeviljen, fleirtalsmakta, opp mot «common sense, i vårt land serskilt bondevitet, [som] var en vidunderleg, reint genial givnad til å løyse alle floker» (s. 315). Den såkalte folkeviljen er «berre eit anna ord for massen sin suverenitet, den nye gud med allmakt, men i røynda utan evne til sjølvstyre». Her er han tilbake til en velkjent elitistisk posisjon.

Begrepet «massemenneske» var mye brukt som negativ og kritisk betegnelse, ofte knytt til kommunisme og fascisme. Ronald Fangen bruker f.eks. begrepet i *En kristen verdensrevolusjon. Mitt møte med Oxford-bevegelsen* (1935). Hos Fangen er «massemennesket» tyrannisk, grusomt, feigt, og representerer «den åndelige død» (1935: 112).

Forakten for «fleirtalsmakta», «den såkalte folkeviljen», topper seg i de siste avsnitt, og samtidsdiagnosen får nærmest preg av å være et endetidstegn. Samtidig kan teksten leses som en kraftig advarsel mot diktatur, men ut fra en elitistisk synsvinkel med front mot «dusinmennesket». Vann-/havmetaforen fra innledninga dukker opp igjen:

Så likna da folkehavet eit mektig kraftbasseng, eit veldig vassreservoar der bårerne slår vilt mot alle bardar, men kjem ikkje vidare. Det ventar berre på ingeniøren til å spenge avlaup. Når det kjem, vil massen storma fram med revolusjonær blindskap. Alle omsyn er sopa bort av den sosiale og moralske oppløysinga. Ein sjølv og eins like har all rett. Annleis levande, -truande, -tenkjande har berre å venta seg nådelaus likvidering. Det er krenkjande for masse-majesteten si ære at einkvan skal setja sin tanke, si ære, sitt samvit opp mot fleirtalet. Ingen ting er meir opprørande for dusinmennesket enn at dei utvalde, eliten, skal ha krav på serleg autoritet. Fridomssamfunnet nøyer seg med å møta dei med flir og kynisme. Likskapssamfunnet gjer intoleransen til prinsipp og grip til fengsel og knebling.

76 Både ordet «massemenneske» og den massefrykten han gir uttrykk for her, er trulig inspirert av Ortega y Gasset (1883–1955) og hans *La rebelion de las masas* (1930), på norsk *Massenes opprør* (1934). Massementaliteten er her den vesterlandske kulturs største fare. Gasset videreførte mye av den massepsykologien som var utvikla av Gustave Le Bon (1841–1931), særlig gjennom hans *La psychologie des foules* (1895).

Rikleg førebudd vart mykje av dette under det sosiale og politiske framsteget. Demokratiet var ein skule i den teknikken avlaups-sprenginga krev. Folketalalar bruka ordet til å setja spiss på allemanns-tanken, finna eggjande og fengjande form for flokkedraumar, peika på utløysing for masseredsla, setja opp mål for pøbel-aggressiviteten, det løynde hat til «dei andre». Og atom-mengdene vart trenar i masse-aksjon på sports plass-tribunen, der titusen ustanslegg fekk øving i å vera heia-gjeng. Og dei store folkemøte, dei veldige prosesjonar og demonstrasjonar som berre eit mindretal hadde noko verkeleg skjøn på meininga med – alt dette disiplinerte atomkreftene. Arbeidarklassa gjekk føre i revolusjonær ekseris. Den nye tids mentalitet fekk si mest sermerkte openbering da *mellomklassa* tok til å oppdage styrken sin.

Med dette byrjar det Rathenau kallar «den vertikale invasjon av barbarar» i samfunnet.⁷⁷ Masse mennesket og dusinmenneske på veg mot makta. Demningane kring bassenget brotna i sprengsmell etter sprengsmell. Den raude her, svartskjortene, stormtroppene, dei uniformerte barbarar. Til slutt dirra menneskeverda under den endelege jordskjelven. Masse-flaumen, det store gyrm-raset, velter seg ut over kulturmarkene.

Europa marsjerer inn i Ragnarok. (s. 316 f.)

Med denne profetiske retorikken slutter denne delen av manus, med front mot høyre og venstre, mot røde og svarte, og – ikke minst – mot «massemennesket». Kristvik forsvarer «eliten» mot den «massen» som utgjør et flertall. Han har mista trua på parlamentarisk demokrati; han ønsker seg en sterk leder med «tenarvilje» og parental innstilling. Siste ord i denne delen av manus er *Ragnarok*.

Tredje del. Folkelivslover

Denne teksten skulle være «avslutningsbolken» i boka. Manus er på 90 sider og på bokmål. Også her er det seks kapitler. Alle kapitteoverskriftene innledes med signalordet «folkelig». Det er folkelig differensiering, integrasjon, konflikter, dekadanse, regenerasjon og evolusjon. Det siste kapitlet om folkelig evolusjon ender med det som er målet: «Parental evolusjon».

77 Walther Rathenau (1867–1922) var tysk jøde og utenriksminister i Weimar-republikken; han ble myrda av høyre radikale terrorister i 1922.

Kapittel I. Folkelig differensiering

Kapitlet har fire underoverskrifter, som kartlegger ulike differensieringsformer: økonomisk, sosial, kulturell og psykisk differensiering. Den økonomiske differensieringa tar for seg arbeidsdelinga helt fra samlersteget og framover til «pengeteknikk og bankvirksomhet». Sosial differensiering begynner med «den sosiale urdifferensiering» mellom «bydende og lydende», og tar for seg makt- og funksjonsdifferensiering politisk, religiøs og militært. Den kulturelle differensieringa handler først og fremst om det han kaller kulturens «indre side» med filosofi, kunst og religion. Den psykiske differensieringa tar for seg utviklinga av interesser, mentaliteter og karakterdrag, som dessverre gjør mange til «del-mennesker, en brøk-person». Målet må være «person-helhet» (s. 14).

Kapittel II. Folkelig integrasjon

En slik «personhelhet» må være en integrert personlighet, og kapitlet har fire integrasjons-perspektiv: instinktiv, nasjonal, organisert og kooperativ integrasjon. Det instinktive opptrer hyppig hos Kristvik. Dette er en *generativ* – et favorittord – biologisk kraft som via kimbanen strømmer gjennom ætt, mann og kvinne til avkom. Det nasjonale knyttes til tradisjoner, til «hug-enskap, den sjelelige samstaving», men også til nasjonale autoriteter («kraftkjelder»), «lagnadband», «førergruppe, en elite», parentale føregangsmenn og folkeledere.

Den organiserte integrasjonen omfatter institusjoner, organisasjoner, kongedømmet, riksråd (et sentralt begrep i *Norsk folkeprogram*), «herstellet» og demokratiets institusjoner. Dette er *Gesellschaft*-beslektede institusjoner og dermed potensielt uheldige, kanskje også farlige. Derfor kommer også en advarsel: Dette «rasjonelle integrasjonssystem» kan bli «et mekanisk stillas», som skaper «frie tømmer» for individet «til å følge de somatiske livskrav». Vi må ikke «organisere oss til døde» (s. 24).

Det fjerde integrasjonsnivået er det kooperative. Her går det ei linje fra «sjølforsørgende hushold» til landsby og videre til «staden med omlandet sitt», og endelig til småby og storby. Endepunktet er «verdenshusholdet». Svakheten ved kooperativ integrasjon er at den «skaper ingen plikt- og ansvarsskjensle likeoverfor helheten» (s. 27).

Kapittel III. Folkelige konflikter

Her nevnes først «naturgiven livsstrid». Her kommer Darwin inn og kampen for tilværelsen, som blir en kamp mot naturen, men også mer og mer «striden mot seg sjøl». Igjen bruker han et tjeneste-perspektiv. Den individualistiske «sjølhevdinga [må] inn under livstjenesten» (s. 29). De «grunnleggende former av raseskilnad» – «de kvite, de gule, de brune og de svarte» – omtales, men nøytralt og uten karakteriserende tillegg av noe slag. Han omtaler også en «avgrunnsdjup kløft» mellom bønder og nomader, bønder og byfolk.

«Fredelig kappestrid» dreier seg om leik, tevling og idrett. «Innom-folkelig stridsliv» er om ættefeider, politisk strid, borgerkrig, religiøs strid, rase- og kulturbrytninger, mens «endefram folkekrig» går på ytre fiender og imperialisme. Her avlegger han visitt til de som har «en nasjonal Messias-tanke (...) ideologisk imperialism»: «Kommunisme og nazisme har gått lengst på den vegen» (s. 40). Ei rekke eksempler fra antikken til nåtida skal vise krigens «helvede av kval». Nok en gang avvises både rasisme, venstre- og høyre-radikalisme.

Kapittel IV. Folkelig dekadanse

Dette kapitlet er en elendighetskatalog. «Folkelig stagnasjon» ses i lys av livsvilkår, natur og geografi. En «gammelmannsånd» ligger bak «fortidsstivnet, tradisjonsbundet stell». «Folkelig parasittisme» – også et yndlingsuttrykk – går på «herjing av naturrikdommer (...) sosial snylting, maktmisbruk, og de kulturelle parasitter i en 'leisure class'» (s. 49). Elendigheten føres videre i «Folkelig degenerasjon». Det fødes færre barn, syfilis herjer, alkohol, fysisk og psykisk impotens; til og med sølibatet hører til i denne sammenhengen. Alt er uttrykk for degenerering. Og igjen knyttes mye av dette til byen. «Folkelig anarki» diskuterer de problem folkeblandinger skaper. Han starter med «romersk folkesprenging» og ender opp med «amerikanisering». Kristvik frykter en «mental folkeblending» som gir «en felles verdens-sivilisasjon» med ulike kulturelle, økonomiske, sosiale og religiøse kaoskrefter. Igjen har han en referanse til Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes*, eller *Vesterlandets undergang*, som han kaller den. Boka kom aldri på norsk.

Kapittel V. Folkelig regenerasjon

Her anlegger han et mer optimistisk perspektiv. Delkapitlet «Folkelig reform» viser at framsteg er mulig, og han anfører som eksempel en noe forvirrende blanding av personer og bevegelser: Luther, Calvin, Colbert (merkantilismen), brødrene Gracchus i Roma og kristendommen. Det de har felles, er å representere gode generative krefter. Under overskrifta «Folkelig revolusjon» advarer han igjen både mot høyreradikalisme, «evangeliet om herrefolket», og mot venstreradikalisme, «det nye imperium, verdensrevolusjonen». «Folkelig renessanse» tar for seg humanistisk renessanse og protestantisk reformasjon. Den siste førte til «luthersk ortodoksi», som igjen blei fulgt av pietismen, som «skapte vår» (s. 69). Delkapitlet slutter med et spørsmål: «Hva von finnes det i dag for de gjennom-sensualistiske vest-europeiske (og amerikanske) samfunn?» (s. 71). Den siste overskrifta i kapitlet er «Folkelig involusjon», som er «når livet erobrer tilbake en tapt frihet». For Kristvik er denne gjenerobringa – ikke overraskende – først og fremst et spørsmål om oppdragelse og «moralsk reising». Her er det Oxford-tilhengeren Kristvik som taler.

Kapittel VI. Folkelig evolusjon

Det siste kapitlet tegner et anegalleri med både noen store og noen halvglemte navn: Marx, Spencer, Durkheim og de tyske sosiologene Müller-Lyer og Franz Oppenheimer, den siste jøde og statsteoretiker.⁷⁸ Kristvik hevder at alle teorier «innen den ortodokse evolusjonslære» tar feil. De «setter tingene mer eller mindre på hodet» ved kun å være «soma-ideologier», som tar sjølhevdinga for gitt. Et ensidig biologisk kropps-perspektiv – «soma-perspektiv» – på utviklinga avvises. Den folkelige evolusjonen er rett nok en «organisk evolusjon», men «[l]ivets hovedretning går alltid *oppover* mot lys, sol, himmel, og *nedover* mot det trygge, sikre, rotfaste, innover mot livets grunnkjelder» (s. 78). Dette er en retorikk som er typisk for Kristvik, men noen ganger tipper det over i svulstig og uklar patos. Denne passasjen kan neppe kalles typisk lærebokprosa:

⁷⁸ Franz Carl Müller-Lyer (1857–1916) er i ettertid mest kjent for sitt eksempel på en såkalt optisk illusjon. Kristvik brukte dette som et eksempel allerede i sin første bok, *Sjælelæra til skulebruk* (1913: 18), men uten å nevne navnet hans.

Frukten av denne oppdrift i det folkelige skapingsliv er først og fremst selve kulturmennesket, *personligheten*. Her er intet dynamisk krav om vidt livsfelt, men våkne sanser for andres interesser og nød, rik medlevingssevne, varmt hjertetlag. Livets fylde strømmer inn i åpne sinn, når ned til dype, skjulte sjelegrunner og skyter derifra opp i krevende, sjølovertvinnende idealitet, strev etter den fullkommenhet og det menneskeverd som blir den høyeste gave til fellesskapet. Et folk i form skaper enhet i mangfoldighet også i det indre liv, en integrert personform.

Liksom planten topper seg i blomsten som rummer naturens gave til nytt voksende liv, således er tjeneråndene den høyeste skjønnhetsåpenbaring og den verdifulleste livsfrukt i folke- og kulturvoksteren. Med overskott av hjertevarme og oftervilje gjør de livet rikt for andre. De fører kanskje sin stille kamp i ensomhet og gir sitt hjertebud dråpe for dråpe i pliktgjerning. Eller de jager foran de andre etter å nå høgt, men bare for å ta stor vågnad og tungt ansvar for andre. Og ender kanskje på et Golgata. «Når jeg er opphøyd over jorden, vil jeg dra alle til meg». Fra sjelelige dybder av kjærlighet stiger det kraft til å bære og løfte en verden mot lyset, solen, himmelen. (s. 81)

Den nest siste overskrifta er «Mekanisk evolusjon». Evolusjon er vanligvis et positivt lada begrep for Kristvik, og en del av organisme-tenkinga. Men evolusjonen må ikke bli «mekanisk». Det mekaniske ligger i ei ensidig vektlegging av «*somatiske drifter*», som skaper «en *horisontal* samfunnsstruktur». Denne utviklinga har tre trekk: «*dynamiseringa* av livet» gir «en sentrifugal kraft», som sprenger huslyder, ætter, stammer, folk; «*differensiering*» av grupper deler inn etter «evner, gjerning, interesser, oppgaver, livsmål», og «*stratifisering*» gjelder lagdeling i kaster, stand og klasse.

I manus er det gjort plass til en illustrasjon av en standspyramide, som skal vise en «*død struktur* i et horisontalt utviklet samfunn», men denne er ikke satt inn. Teksten omtaler en sosial lagdeling etter kjønn- og aldersgrupper: voksne, våpenføre menn, ikke kjønnsmodne unge, treller, kjøpmenn og byfolk blir alle til borgerstand. «Ovenpå alt løftet seg så en åndsgruppe, prestestand, lærdomsstand», og – med typisk Kristvik-ironi – «en 'leisure class' med frie åndsinteresser og høve til å leve for leik og tidsfordriv» (s. 82).⁷⁹

Kristvik skisserer så hvordan en slik pyramide har utvikla seg med innbyrdes kamp mellom de ulike nivå i pyramiden og med kaos som resultat. Marxismen og imperialismen blir brukt som eksempel. Fra éi side sett kan det nok være snakk om framskritt, teknisk, økonomisk og

79 Kanskje en referanse til Thorstein Veblen (1857–1929) og hans *Theory of the Leisure Class* (1899). *Den arbeidsfria klassen* kom på svensk i 1926.

intellektuelt, men djupest sett er det ei sjølhevding, som skaper tomhet, og som er uttrykk for en mentalitetstype, «massemennesket», som skaper «heros-dyrkelse» av det han kaller Prometevs- og Faust-naturer. «Olympieren» Goethe blir brukt som eksempel, og med tjukk ironi: Goethe står på toppen av en «dannelsespyramide», han er «olympieren, det store åndsmenneske», som kan «hvile i opphøyet ro, nyte godt av oppsamla kunst- og visdomsfrukter og dyrke seg sjøl i antromorfistisk idealisme» (s. 85). Sjøl om han kan ha beundring for sterke ledere i nødvendige situasjoner (Chr. Michelsen), så gjør han her narr av herosdyrkinga.

Kristvik bygger ofte opp en argumentasjon gjennom motsetninger. Det han kaller heros-dyrking har si motsetning i skeptisisme og kynisme. Her er Heinrich Heine og Georg Brandes eksempel, begge av jødisk herkomst, men dette verken nevnes eller «brukes». 1800-tallets åndsheroer avløses etter hvert av «de politiske og de industrielle demonene». Avsnittet slutter pessimistisk. «Vegen innover, til livets skjulte kjelder, gror igjen, det vitner *redselen for barnet* om, den voksende *sterilitet* som gjør moderfanget ufruktbart i de ledende lag. Og vegen oppover blir for svær, for *irreligiøsitet* har svidd av troens og bønnens vinger» (s. 86).

Men så snur han det hele igjen. Det er håp i en *parental evolusjon*. I stedet for stands- og åndspyramider innfører han en «*menneskehets-pyramide*» med tre hovedtyper: masse-, demon- og personlighetsmenneske. Den innbyrdes styrke mellom disse typene svinger opp gjennom historien, og er avhengig av styrken i «den generative impuls». Denne manifesterte seg tidlig ved «Knossos, det gamle Egeer-riket». Dette ble avløst av «en paternal tidsalder med stramme taumer (...) formyndervilje (...) tukt (...) krigersk militær innstilling». Her er Sparta, «det gamle Rom» og «de eldste germanske samfunn» eksempel. Dette er en utvikling som nå har endt i en *maskulin* tidsalder, der «viljen til makt» har tatt overhånd. Eksempla spanner fra oldtidas Assyria til Bismarcks Prøyssen. Resultatet «nå» er at «verden følger olympieren åndelig, dynamo- og demon-mennesket økonomisk og jarnkansleren politisk. Somatiske krav tar sin rett i mer og mer uhemmet parasittisme» (s. 88). Likevel: I dag – etter «to blodige, utmattende verdenskriger» – kan en håpe på «en ny, en parental tidsalder», og han spør: «Hva har så de [de generative kreftene] å sette sin lit til?»

Formuleringa tyder på at dette er skrevet enten helt mot slutten av andre verdenskrig, eller rett etter at denne var over.

I de avsluttende avsnitt i «Folkelivslover» slår han kraftig til. Her trekker han de pedagogiske konsekvensene av tida vi lever i. De som håper på «en parental tidsalder»

tenker seg at verden kan bli enig om å bryte giftennene både på det falske demokrati og på despoti av alle slag [...] og reise *det pedagogiske diktatur* mens rekonstruksjonen av verden går for seg. Ingen annen statsform kan i en kaotisk tid lede voksteren *fra* det interesse-kløyvde samfunn *til* det virkelige *folk* og med det skape den ene nødvendige forutsetning for folkestyre. (s. 88)

Dette er en pedagogikk – og en politikk – som krever en sterk fører. Et mulig forbilde finner han i Perikles, og på nåtidsplanet – overraskende og langt mere kontroversielt – hos Oliveira Salazar og ekteparet Chang Kai-shek! Det viktige er at *demos* ikke blir til *vulgus*.⁸⁰ Salazar og Tsjang Kai-Sjek framstår som gode eksempler på ledere som trengs i en «rekonstruktiv» fase med pedagogisk diktatur.

Et slikt pedagogisk diktatur er «nødvendig», og det skal ha tre grunnsteiner: mødrene, ungdommen og kristendommen. Når det gjelder mødrene viser Kristvik igjen til Comte og Tönnies, dessuten, til «amerikaneren Lester F. Ward og kanskje sterkere enn noen annen engelskmannen Kidd». Men først må mødrene overvinne «hønse-mentaliteten»,

den som legger egg og kakler uten vilje og evne til å holde rovfuglene borte. Et våkent velgerflertall av moderlige kvinner og faderlige menn kan finne sitt program, stenge dørene for maskulin politiker-ærgjerrighet og fylle nasjonalforsamlingene med parental vilje.

Håpet til ungdommen knytter seg til deres «plastiske sinn» og deres «generative krefter». Ungdom gir gjerne «sitt blod for folket og fedrelandet», men da må en ny parole til: «ikke folket som et blodtørstig rovdyr i jag utetter, men folket som en spent moderbarm til å suge kraft av når

80 António de Oliveira Salazar (1889–1970) var statsminister og nærmest diktator i Portugal fra 1932 til 1968. Hans politikk blir vanligvis kalt korporativistisk og autoritær. Chang Kai-shek (1887–1975) var en autoritær nasjonalist, og Maos motstander. Han tapte kampen mot Mao og flykta til Taiwan i 1949. Ei av hans koner var Soong Mei-ling (1897–2003), som levde mye i USA og blei særlig kjent for sitt arbeid for foreldreløse barn som hadde kinesiske soldater som fedre. Hun fikk også mye av æren for å ha vunnet USAs støtte i Kinas krig mot Japan.

flukten mot tjenestene og offerviljens udødelighet begynner». Dette er typisk Kristvik-retorikk.

«Og sist men ikke minst: *kristendommen*». Her ligger det store håpet. Men kristentrua må ha visse kvaliteter, ikke den som «nøyer seg med å forbrenne fort i følelses- og vekkingrus», men den som har «rot i dypt pløyd folkegrunn». Kristne ledere må bli «Guds medarbeidere» og ta ansvar for «folkeoppdragelsen»:

Da vil hver av dem løfte Johannes-røsten med refsing og ris for våre synder mot barn og ungdom, med kall til bot, til omvendings dåp og til nytt ansvar for ungt liv. For det var hans gjerning som skulle fram i Elias ånd og kraft, *vende fedrene hjerter til barna*, og de ulydige til den hug som bor i rettferdige menn, så han kunne vinne Herren *et vel forberedt folk*. Dette forberedelses-arbeidet har Krist-kirken etter hvert forsømt mer og mer. I stedet har den i altfor stor monn latt såmanns-støvlene trekke folkelig sjelegrunn hard. Sannelig, den har sin part av ansvaret for katastrofen.

Her ligger nå, sammenlagt, muligheter for en gjennomgripende folkelig involusjon, for berging av plastisitet og produktivitet i folkelivet, for overvinning av sosial og kulturell alderdomssvakhet. En slik kristelig-nasjonal renessanse vil avgjøre om evolusjonen videre skal bli virkelig *vokster*, eller bare «framskritt» mot enda verre kaos og mot det siste Ragnarok. (s. 90)

Også denne siste delen av manus slutter med ordet Ragnarok, men med et håp om at en folkelig «involusjon» fortsatt kan være mulig, en tilbakevending til et yngre og friskere, men nå dessverre tilbakelagt, stadium i utviklinga. Veien framover er veien bakover.

Det eksistensielle alvor; Kristvik og Oxford-bevegelsen

Mellomkrigstida er ei livssynspolarisert tid, – religiøst, politisk, moralsk (Emberland 2003). Kristviks forfatterskap kan leses som stadig gjentatte orienteringsforsøk i ei tid han tydeligvis opplever som forvirrende og sammensatt. Over hans filosofisk-sosiologiske forfatterskap er det en eksistensiell alvorstone. Det er Ragnarok som truer. I et slikt perspektiv kan også tilknytninga hans til Oxfordbevegelsen ses. Denne tilknytninga er også en del av den konteksten de etterlatte manusa kan leses inn i.

Sjøl om Kristvik aldri hadde opplevd «noko religiøst grunnbrott» (Todal 1952: 11), så var det aldri noen tvil om hans religiøse forankring. Kristvik viser i skriftene sine to ulike holdninger her. Dels vil han ha en

vekkingskristendom med «skakande» forkynning og «helvetes redsle og svåvellukt» (1920: 214). Han latterliggjør en «feminin» kristendom. Men på slutten av Folkelære-prosjektet viser han ei anna og mjukere, mer grundtvigiansk, side. «Kristentraua [må ikke] forbrenne fort i følelses- og vekkingrus», men ha «rot i dypt pløyd folkegrunn». Over denne sammensatte religiøse grunnholdninga er det et etisk-moralsk alvor, som han også møter evolusjon og biologisme med. Dette kan være én viktig grunn til at han i 1936 vender seg til Oxfordbevegelsen.

Både Bergem (1995: 137ff.) og Kvam (2009: 41) omtaler Kristviks forhold til Oxfordbevegelsen. Per Myklebust, som kanskje er den som best kjente Kristvik, skriver i en artikkel i *Voldaminne 2000*, at han finner det merkelig at Kristvik skulle falle for Oxford, «denne enkle amerikanske overklasserørsla». Kristvik var aldri noen «organisasjonsmann», men her lot han seg engasjere. Myklebusts forklaring på dette er – ut over Kristviks sterke trusforankring – at han «greidde å gjera læra noko djupare og meir tankekrevjande enn ho var» (Myklebust 2000: 46).

I Norge begynte det med det såkalte Høsbjørnmøte i oktober 1934. Ei rekke framtrepende navn i politikk, høyere utdanning, samfunns- og forretningsliv slutta seg til bevegelsen, som etter hvert fikk stor oppmerksomhet, ikke minst gjennom den debatt den skapte i tidas kulturkamp. Fredrik Ramm (1892–1943) og Ronald Fangen (1895–1946) var sentrale navn i bevegelsen.⁸¹ På motsatt side fant en kulturradikalerne Sigurd Hoel, Arnulf Øverland og Helge Krog. Både i *Fjorten dager før frostnettene* (1934), *Sesam, sesam* (1938) og i *Stevnemøte med glemte år* (1954) portretterte Hoel hyklerske og manipulerende karakterer med tydelig Oxford-bakgrunn, og Krog gikk hardt til angrep i essayet «Kristelig maskerade» (1938).

Påska 1936 kom ei stor gruppe på rundt 20 representanter fra Oxfordbevegelsen til Volda. Møtene blei holdt på lærerskolen. Det lå et par interessante minne igjen fra dette møtet i bokhylla til Kristvik. *Det hender i dag. Fra Oxford-gruppens arbeide* (1936) er et lite hefte på knapt 30 sider skrevet av Johannes Smidt, og med reklame for Ronald Fangens *På bar bunn* (1936) på baksida. Heftet forteller om hvordan arbeidet er organisert, og

81 Ronald Fangen: «Høsbjør. Det første norske houseparty», i *En kristen verdensrevolusjon. Mitt møte med Oxfordgruppe-bevegelsen* (1935).

det er korte referat fra møter som var blitt holdt rundt omkring i Norge. Volda-møtet var et ledd i dette rekrutteringsarbeidet.

Det andre minnet fra besøket er ei bok, Leslie D. Weatherheads *Kristen for alvor*, utgitt på Central-Forlaget.. Boka er en oversettelse av *Disciplinship* (1934). Weatherhead (1893–1976) var en kjent engelsk metodist, og Londons ledende Oxford-mann. Boka, som på den tida allerede var blitt et sentralt Oxford-dokument, er en gave til «Erling Kristvik m/frue. Tak for samværet» signert med ti navn, blant dem noen av de mest sentrale frontfigurene i bevegelsen: Ragnar Ullmann (1889–1969), Sten Bugge (1885–1977), Haaken Gran (1870–1955) og Eiliv Skard (1898–1978). Weatherhead satte spor i Kristviks forfatterskap. I litteraturlista til *Sjelelære* (1947) viser han til den svenske utgava av Weatherheads *Psychology and the Cure of Souls* (1934).

Oxfordfolket som kom til Volda, tilhørte et elitelag. Sten Bugge var kinamisjonær på 1930-tallet, rektor ved en kinesisk presteskole og sentral oxfordmedarbeider fra 1937. Professor H.H. Gran var havforsker og engasjert oxfordtilhenger fra 1934. Både professor Eiliv Skard og Ragnar Ullmann var klassisk-filologer. Skards fagfelt var antikkens åndshistorie, Ullmann var dr.philos, lektor og formann i Riksmålsforbundet 1929–1936.

Blant de som vitna andre påskedag, var Kristvik, statskirkeprest Olav Gautestad og pinsevennen Bergli Solstad, alle sentrale lærerskolefolk. Det blei holdt åpent møte på lærerskolen, og spenninger mellom motstandere og tilhengere kom klart fram. Kristvik var svært grepet av bevegelsen, likeså Wilhelm Kvalheim og Lovise Heggen, mens en autoritet som prost Lars Tjensvoll var sterkt imot. Spenningene var nok midlertidige, og frontene mellom statskirkelige og dissenterkirkelige kunne etter hvert glattes over. Da Bergli Solstad (1895–1979) døde, skreiv Olav Gautestad i et minneord: «Han var pinsevenn, eg statskirkeprest (...) Så å seie kvar søndagskveld i 16 år sto me saman i vitnemøte og bibeltimar og bønensamvær i bønemark for elevar og bygdefolket (...) Sjeldan har eg møtt ein slik vidfemnande og Kristus-orientert kristendom som den eg møtte i Volda».

Oline Sukkestad i Øvingsskolen blei sterkt påverka. Hun innførte ei tid «ei stille stund kvar dag i dei klassane ho underviste» (Bergem 1995: 140). Elevene måtte da «gå i seg sjølve og tenkje over korleis dei hadde levd. Om dei kom fram til at dei hadde gjort noko som ikkje var bra, skulle dei seia

det høgt i klassen» (sst.). Martin Strømnes anfører det samme. Sukkestad «var med i Oxford-rørsla som gjekk sterkt inn for open vedkjenning av mistak og synd og trong for tilgjeving, noko som hadde mentalhygienisk verknad. Både av pedagogiske og religiøse motiv tok ho seg av lærarstudentane på fritida ofte, og praktiserte såleis [skulen sitt] samlivsskoleideal» (Strømnes 1982: 134). Dette er oxfordsk bekjennelses-tenking – «sharing» – overført til skolen, eller «samdeling», som det heter i den norske oversettelsen av Weatherheads bok.

Et interessant spørsmål her er om det kan være noen forbindelse mellom Oxford-pedagogikken og reformpedagogikken. Sukkestad begynte i øvingsskolen i Volda i oktober 1933. Hun hadde da hatt ett års studieopphold i Wien og var blitt sterkt påvirket av Karl og Charlotte Bühler og Elsa Köhler. Rett før hun kom til Volda, var hun på besøk hos de såkalte aktivitetspedagogene i Göteborg, der Köhler på 1930-tallet var en sentral skikkelse. I 1936 kom hennes *Aktivitetspedagogik* ut, tilegna «Göteborgs stads folkskoleinspektör dr. Brune Lundgren». Anders Jarlert (1995) knytter Oxfordbevegelsen til Köhler-inspirert reformpedagogikk via nettopp Göteborg. Jarlert viser til en stor konferanse i 1942 om «karaktärsfostran», der «the Oxford Group ideas of a new man met with other forms of reform pedagogy, for example the pedagogic experiments in Gothenburg, inspired by the Austrian psychologist Dr. Elsa Köhler» (Jarlert 1995: 360). Kristvik, på si side, var godt kjent med Köhlers tanker (Kvam 2009: 330ff. og 366f., Stafseng 1996).

Kristviks kopling til Oxfordbevegelsen kom også til uttrykk da Kristvik var møteleder og taler under det store Oxfordmøtet for lærere på Elverum i august 1937 (Sødal 2013: 428). Kristvik var ikke eneste pedagog med Oxford-tilknytning. Ifølge Sødal satsa Oxfordbevegelsen «mye på lærere og oppnådde å involvere sentrale norske skolefolk i virksomheten, for eksempel Sem Sæland, rektor ved Universitetet i Oslo, rektor Arnfred Slyngstad ved Oslo lærerskole, rektor Erling Kristvik ved Volda offentlege Lærarskule, rektor Hans Lødrup ved Berg kommunale høyere almenskole, dr. phil. Ragnar Ullmann ved Oslo Katedralskole [som var i Volda i påsken

1936], teolog og lærer ved Oslo lærerskole Bjarne Hareide⁸² og lærer og KFUK-speiderleder Margrethe Parm» (Sødal 2013: 396). I 1939 skreiv over 5000 lærere under på et MRA-opprop, «Oppdragernes ansvar for fred».

Indremisjonen hadde fra Henrik Kaarstads dager stått sterkt ved Volda lærarskule. I 1935 tok Indremisjonsbevegelsen avstand fra Oxfordbevegelsen, som de syntes la for lita vekt på «den rette lære». Oxfordbevegelsen tok på sin side avstand fra pietismens syn på adiafora, og oppfordra medlemmene til å se livet sitt i Guds lys og etterpå bekjenne sine synder for hverandre. Kvam peker på at Kristvik også kunne være uenig med Oxfordbevegelsen når denne var imot ordskifte med motstandere. Han kunne heller ikke dele bevegelsens syn på «sosial-politiske kristenoppgaver» (Kvam 2009: 41).

I brevbøkene til flere av elevkulla er det også noen spor etter mulig Oxford-påvirkning. Halvparten av kollegiet ser ut til å ha blitt påvirka, og da er det ikke unaturlig at elevenes forsøk på kulturdiagnoser viser trekk fra Oxford. Det er likevel vanskelig å avgjøre om disse skal ses som uttrykk for urban oxfordisme eller tradisjonell indremisjon. Når en av elevene skriver at det viktige nå er å hjelpe ungdommen i «striden mot vondskap og nytingspsykje hjå seg sjølv og i bygda», så er det kanskje helst uttrykk for en allmenn lærerholdning.

De som kjente Kristvik, merka at han endra seg. I et innlegg i ei av brevbøkene heter det at «[r]ektor har vorte mykje onnorleis sidan vi skildest frå han. Han kom med i oxfordrørsla, som endra han heilt, noko i syn og meir i veremåte». Det kan virke underlig at Kristvik skulle slutte seg til en – sett fra motstandernes synsvinkel – så borgerlig, urban og elitistisk organisasjon, men det er element her, både ideologisk og pedagogisk, som kan forklare det. Han knytter sjøl etter krigen eksplisitt sitt livsprosjekt til Oxfordbevegelsen, eller MRA (Moral Re-Armament), som han kaller det, i det som ble hans siste bok, *Livsopplysning. Ideologisk nyorientering* (1954: 11).

82 Bjarne Hareide (1908–1979) starta Institutt for kristen oppseding (IKO) og var redaktør for tidskriftet *Prismet* fra 1950 til 1969. Tidsskriftet var på 1950-tallet en viktig publiseringskanal for en rekke Volda-pedagoger, som hadde vært under Kristviks kateter.

Prosjektets avslutning: Livsopplysning. Ideologisk nyorientering (1954)

Sluttorda i *Folkelære* med Kristviks håp om en «kristelig-nasjonal renesanse» kom aldri på trykk, men ikke gitt opp. Noe av det første han publiserte etter krigen, var en hyllingsartikkel, «Helga Eng i hennar pedagogisk-psykologiske forfatterskap», i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*, 3/1945. Artikkelen slutter med at han nærmest rydder plass for seg sjøl: Nå må en «gjera den pedagogiske sosiologien til ei likså viktig grein av det pedagogiske studium som barnepsykologien». Det gjelder nå å finne «eit midtpunkt svarande til det den psykologiske vitskapen har funne i personlegdomen. Torer ein våga seg til å slå på at dette midtpunktet er folket, folkesamfunnet, folkepersonligheten?» (s. 61).

Når deler av prosjektet til en viss grad blei fullført nesten 10 år seinere, var denne folke-dimensjonen, folkepersonligheten, mer dempa. *Livsopplysning. Ideologisk nyorientering* (1954) kom ut på Olaf Norlis forlag. Han var, 70 år gammel, blitt pensjonist i 1952, og flytta tilbake til Volda. Ideer han hadde vært opptatt av gjennom så å si hele livet ble tatt opp til drøfting på nytt.

Tittelen henter han fra Grundtvig: «Begrepet livsopplysning er skapt av Grundtvig. Og det er i bevisst tilslutning til hans program og hans idé-verden ordet er valt» (s. 22). Boka er på bokmål, men med atskillige innslag av nynorsk/samnorsk. Forordet begynner med et provoserende spørsmål: «Kanskje er det vi kaller almendannelse, og den livsorientering vi tror den skal gi, det reine falsum?» (s. 5). Kristvik setter med en gang pedagogikken i sentrum. Den er i altfor høy grad blitt til en metodediskusjon i stedet for en innholdsdiskusjon. Vi trenger en nyvurdering av skolens

fagstoff. Denne åpninga til en diskusjon om allmenndanningsbegrepet snevres likevel med en gang inn til det som viser seg å være hans aktuelle utgangspunkt: «departementets påbud» om at «forplantningslære» skal inn i skolens fagkrets. Emnet var kommet inn i skolen allerede i 1935, men den store debatten om dette kom først i 1950, da Kirke- og undervisningsdepartementet sendte ut et rundskriv som understrekte at slik opplæring var obligatorisk. Kristvik avviser ikke at emnet kan ha plass i skolen. Det han opponerer mot, er at det er «presset inn som et spesialfelt i naturfaget». I stedet burde det gi «en helhetsoppfatning som gir de reint biologiske kjensgjerninger om livet full mening og sant perspektiv» (s. 6). Denne saka hadde vært tema i *Forplantningslære. Foreldrekunnskap*, som han gav ut på forlaget Land og Kirke i 1951.

I *Livsopplysning* streifes skolens forplantningslære bare kort innledningsvis, og virker nærmest utenpåklistra, og han vender knapt tilbake til det. Boka som helhet har en langt mer allmenn kulturfilosofisk tilnærming, jf. undertittelen «ideologisk nyorientering». Forordet slutter med at han sier at boka er «et sammendrag av et større verk, hvor det er meningen å gi dokumentasjonen en breiere plass enn det er høve til i dette tilfelle». Det er nok manuset til *Folkelære*, eller ei bearbeiding av dette, han har i tankene. Han har i så fall i 1954 ennå ikke gitt opp planene om å få dette ut som «et større verk». *Livsopplysning* er nærmest en forkorta og foreløpig utgave. Han virker likevel resignert. Forordet slutter med at med at han slår fast at viss det han legger fram ikke «viser seg å være av interesse» for de som «burde kjenne et visst ansvar», så «vil det selvsagt bare være spilt umak å gjøre mer med saka» (s. 7).

De tilløp til endetidstegn og Ragnarok-frykt som avslutta *Folkelære*-manuset, gjenfinner vi også her. Og for så vidt med god grunn. Boka kom ut midt i den kalde krigen med atombombetrussel over verden. Vi «skjelver foran trusselen om en uavvendelig og ubotelig verdenskatastrofe» representert av «vannstoffbomben». Men å minne om dette er bare blitt «banalt». Banalt er det også å «peke på den tordenskyen over de fargete folks verden som truer med total ødelegging av den hvite manns kultur» (s. 9). Formuleringa er uklar. Refererer han til frigjøringsbevegelsers opprør mot imperialistiske kolonimakter? En aktuell kontekst kan være Frankrikes kamp mot «opprørere» i Vietnam, Marokko og Tunis. Hans

råd er at Vesten må vise «fargete folk» og kommunismen at «kapitalismen og imperialismen (...) nå er forlatt» (s. 10). Vi må vise at «kristendommen er brorskapets religion og ikke bare den høyeste teologiske religion».

Overskrifta på det første kapitlet er «Problemet», og dette er at vi har gjort «kristendommen til en søndagsreligion og i hverdagen [gitt] det moderne livs djevelmakter frie tøyler». Vi trenger derfor en «radikal sinnsforandring». Her er det oxfordianeren Kristvik som formaner, og han viser også direkte til MRA, men uten å oversette akronymet, Moral Re-Armament, eller Moralsk Opprustning, som det etter 1938 kom til å hete.⁸³

Kristvik vender seg til antropologien som en «hovedkilde for kunnskap og ideologisk tenkning». Han prøver først å skille mellom religiøs, filosofisk og ideologisk tenking, men ender opp med at alt «flyter i grunnen (...) sammen» (s. 14). Han vender så tilbake til ett av sine yndlingstemaer: Så å si all systemtenking er menns tenking; den har en maskulin karakter. Mot dette setter han «modergrunnen», «kvinnelig intuisjon», og denne fører lenger inn mot livsmysteriet. Mannen er fremmed for «den indre verden». Denne fins bare i den «kvinnelig-moderlige nærkontakt», som konkretiseres i «heimen og heimens livsfunksjoner». Han tar igjen i bruk biologiske og natur-metaforiske uttrykk – frukt, trær, blomster – og ender opp med å sette et spørsmålstegn ved en grunnleggende religiøs metafor: det kristne «faderlige Guds-begrep», som kan ha gitt «en dogmeavsporing (...) mot det maskuline, ja, stundom mot det tyranniske» (s. 16). Ut fra tradisjonell kristen forståelsestradisjon er han her overraskende kritisk. Men det er ikke nye tanker. Mye av dette går som ei linje gjennom store deler av Kristviks forfatterskap. Et matriarkat-romantisk tankegods er tydelig helt fra 1920-åra. Det framstår som en positiv og biologisk kraft, «hjerte», i kontrast til en parallell, negativ og maskulin kraft, «hjerne».

Hos de store idéskapere, Hegel, Marx og Nietzsche, finner han bare maskuline perspektiv. Bare romantikerne hadde plass til kvinne, men dessverre først og fremst «i poesi og sentimental spekulasjon». Han viser så til tre historiefilosofier, som han vender tilbake til flere ganger i boka: Oswald Spengler henger fortsatt med fra *Folkelære*. I tillegg kommer nå

83 «Forsoning mellom klasser og nasjoner var MRAs hovedanliggende for arbeidet i Europa i de første etterkrigsårene» (Sødal 2013: 381).

Arnold J. Toynbee (1889–1975) og Pitirim Sorokin (1889–1968).⁸⁴ Disse tre er «system-tenkere»; de har – som Kristvik sjøl – forsøkt å tegne «bilder i stort format av mennesket og menneskelagnaden», og deres grunnleggende organiske metafor er felles.⁸⁵ Alle har et syklisk historieperspektiv. Spengler og Toynbee tegner kulturenes vekst, blomstring og fall. Sorokins utviklingsskjema for kulturene går fra en «ideational» fase, eller «metafysisk», som Kristvik også kaller det, via en idealistisk, til en «sensate» eller «sensualistisk» (Kristvik) fase. Som Sorokin ser også Kristvik samtida som en stort sett sensualistisk kultur. Alle tre bidrar til å tegne det samme bildet som Kristvik hadde vist i *Folkelære: Kulturen ligger på sotteseng*. Likevel finner han at alle tre særlig på ett sentralt punkt kommer til kort, og her kan han igjen vise sitt trumfkort: Det er alltid menn det dreier seg om, «kvinnene er helst statister» (s. 18). I dette ligger det et håp også for framtida. Han tegner så menneskenaturen som en «ellipse» med to senter: et mannlige og et kvinnelig. På menneskets kvinneside står slekt, heim, barn, kjærlighet, sjel, liv, «den innertervendte sentripentale mentalitet», i sum «kvinnehjertet». På mannssida står individet, universet, maskinen, intelligensen, ånden, verden, «den utettervendte sentrifugale mentalitet», i sum «mannshjernen» (s. 22).

Bare en levende enhet kan opprettholde likevekten. Denne enhet er foreldreparet. Individet er i seg selv en biologisk brøk-enhet. Først foreldreparet i livstjenende samfunksjon er den egentlige, eksistensielle, slekts- og artsrepresentant. Om en slik ideologi vil ordet parentalisme bli brukt. (s. 22)

Parentalismen blir den gode syntesen, som kan gi håp, og han finner den foregripen hos Pestalozzi og Grundtvig.

I kapittel 2, «Biologien», tar han nok en gang for seg botanikk, dyreliv og menneskelig forplantning. På ny settes en generativ, skapende livskraft opp mot det parasittiske prinsipp. Parasittismen fins i all biologi, i planteliv, i dyreliv, og er «det biologiske uttrykk for selve arvesynden:

84 I litteraturlista viser han til Toynbees *A Study of History I-VI* (1934–39). Av Sorokin viser han til *Social and Cultural Dynamics I-IV* (1937–41) og *The Reconstruction of Humanity*, norsk utgave *Menneskehetens gjenreisning* (1953).

85 Kristvik var en god leser her. Ettertidens idéhistorikere har nettopp pekt på at Spengler inspirerte både Toynbee og Sorokin. Fra disse går det også linjer fram til Samuel Huntingtons *The Clash of Civilizations* (1993).

naturens uhyggelige dragning mot underskuddshushold, den negative drift som på det organiske plan bare kan motvirkes, stundom overvinnes, av de impulser parentalisme står for» (s. 29f.). Kristvik leser inn motsetninga parasittisme vs. parentalisme over alt, i det små og i det store, hos enkeltmennesket og i kulturen. «Verdenskapitalismens hovedsentrum, Manhattan med de store skyskraperne», blir symbolet på det parasittiske prinsipp, som topper seg i «skysoppen over Bikini» (s. 30).⁸⁶ Parentalisten er det eneste som kan «lyse opp i det dystre bildet av livet den Darwin'ske kampteori gir».

Kapittel 3, «Antropologi», har et klart kjønnsperspektiv. Ut fra seksualorganas fysiske utforming utleder han kjønnsspesifikke mentaliteter eller psyker. Unge kvinner har – sammenlikna med mannen –

et mye mer sammensatt moderlig utstyr», [som] har fått alltid ny utforming gjennom hele evolusjonen, og når høgda nettopp i kvinneorganismen. Mannens seksualorgan derimot er bygd etter et naturprimitivt mønster. Som følge av dette er seksualiteten hos kvinner langt sterkere enn hos mannen forankret i de parentale livsfunksjoner (s. 43).

Kvinna representerer i langt høyere grad enn mannen «menneskenormen», og hans henvisning og alibi er her den tyske versjonen av spanske filosofen Ortega Y Gassets essaysamling, *Über die Liebe* (1933). Deretter går han videre til sosiologien, og nok en gang presenterer han Tönnies. Neste stopp er i etnologien med besøk til primitive folk, og igjen dukker gamle helter opp: Frédéric le Play og Johan Jacob Bachofen og hans matriarkat-teorier.

Kapittel 4, «Kulturologi», tar for seg utviklinga fra de tidligste tider og framover. Her refererer han nok en gang til Wilhelm Heinrich Riehl og hans *Volk*-begrep. Kapittel 5, «Konklusjon», vender tilbake til utgangspunktet. Det «nåtidsalvor» som ligger i «vannstoffbombens fæle skremsel», er tross alt mindre enn den dødstrussel som ligger i det faktum at vi «lever i en moderløs verden». Problemet er ikke, som Erich Fromm⁸⁷ påstår, «flukten fra friheten», men «flukten fra kjærligheten». Han latterliggjør det «libertinistiske bursjoasiet», som han lar være representert ved

86 Kristvik viser her til USAs såkalte prøvesprenginger med atomvåpen. Verdens hittil største vannstoffbombe blei sprengt over Bikini i Stillehavet i 1954.

87 *Escape from Freedom* (1941); på norsk først i 1965.

nobelprisvinneren i litteratur 1950, fredsaktivisten og filosofen Bertrand Russell.⁸⁸ Som et positivt forbilde viser han i stedet til «kommunalismen» og føderasjons-teoretikeren Adolf Gassers bok *Gemeindefreiheit als Rettung Europas* (1946), en tittel han oversetter til «Kommunefrihet som Europas redning». Sveits er her et forbilde, men Kristvik peker også på det som er dette landets store svakhet: Det er et «mannfolksamfunn», der «mødrene, og kvinnene i det heile, er stengt ute fra all politikk». Grunnmuren for all fri folkekultur må være «et desentralisert folkeansvar» (s. 109). Her kommer igjen Kristviks kommunalisme/kommunitarisme fram.

Han går så inn på hvordan et slikt prinsipp kan konkretiseres i rikspolitikken. Han tenker seg fem «fraksjoner»:

1. Heimevernsgruppe med ansvar for den kristne familien og den kristne kulturen
2. Kommunalt sjølstyre
3. Vernegruppe for bondenæringa
4. «En likhetens gruppe» for «jamstilling i livsmuligheter»
5. «Det frie initiativs gruppe til å verne om en sann liberalismes interesser på alle områder».

I det siste punktet er «liberalisme» gitt en positiv verdi. Det er sjeldent hos Kristvik, men den må være «sann». Her det lite igjen av de mange hierarkiske strukturene i *Norsk folkeprogram*. Her er det nok rettere å snakke om kommunitarisme enn korporativisme. Nå skal styringa være på et lavt og lokalt nivå. Han forsøker å vende tilbake til det som var ett av utgangspunkta hans i forordet: at innhold er viktigere enn metode når pedagogikk skal diskuteres. Han vil ha «et pedagogisk reformprogram» med vekt på «målsettings-spørsmålet» og forholdet mellom skole og heim. Hans pedagogiske diktatur i slutten av *Folkelære* er nå blitt til en vektlegging av pedagogikkens hva i stedet for dens hvordan. Han viser til John Dewey og Stanley Hall, og framhever betydninga av å «vokse opp i et

---

88 Kristvik delte kanskje noen av kampsakene – først og fremst fredssaka – med Bertrand Russell (1872–1970), men tok nok avstand fra hans kristendomsfiendtlige holdning. Hans utfall mot «libertineren» Russell kan også skyldes at Russells livsstil. I 1952, 80 år gammel, gifta seg for fjerde gang.

naturnært, primitivt miljø, der menneskelig kontakt og innsats er viktigere enn teknikk og mekaniserte faktorer» (s. 114). Han vender seg – med referanse til Margaret Mead – mot «det frie seksualliv», som helt «mangler biologisk-vitalt framtidsperspektiv». Han priser «heimbygger-idealet», og viser til amerikanske «home maker»-idéer med en tilhørende «home centered school». De unge må «øyne sin egen skjebnebestemthet gjennom (...) kjærlighetens, livsoppgavens, framtidsidealets, Guds-røstens valg-situasjon» (s. 118). Denne typen retorikk fører over i bokas avslutning, som også her slutter profetisk og advarende, men også treffende med en forplantings-metafor. Referansen er nå ikke til norrøne norner eller til Ragnarok, men til Det gamle og Det nye testamentet. Han ønsker seg en vekkelse. Da kan det fremdeles «stige fram en ung slekt med den gode jords mottakingsevne for Åndens sed». Han avslutter med å sitere noen linjer fra Grundtvigs «Et jævnt og muntert, virksomt liv på jord», som vanligvis leses som en oppsummering av den grundtvigske folkehøyskoles livssyn.

Livsopplysning er som *Folkelagnad* og *Folkelære* en uensarta tekst både innholdsmessig og stilistisk. Han er ute i mange og sprikende ærender. Av og til er han høystemt, nesten poetisk, ofte svartsynt og uklar. De tallrike referansene til internasjonalt kjente forskere i ei rekke fag, biologer, antropologer, historikere, filosofer og sosiologer framstår ofte som forsøk på å gi seg sjøl alibi, og er vanskelig å kontrollere. Han siterer lite. I sum blir det lett moralistisk; leseren fornemmer MRA i bakgrunnen. Blandinga av vitenskapelig «name-dropping», moderlighets-romantikk og forplantningslære, med kald krig og atomtrussel som overbygning, går ikke godt sammen med kristen vekkelsesretorikk.

Kort etter at *Livsopplysning* var kommet ut publiserte Kristvik artikkelen «Heimesentrert skuleprogram» i *Norsk Pedagogisk Årbok 1954–55*. Artikkelen faller inn i kjente mønster: fra biologi til sosiologi og pedagogikk gjennom et evolusjonsperspektiv, fra «ryggbeinslause dyr» til ryggbeinsdyr, videre til pattedyr, så til menneskets «huslydliv», og på huslydplanet fra maternalitet til paternalitet og til slutt til det store målet: parentalisme. Dette er en utvikling fra «parasittisk livshushald» til «kjærleiksvegen i evolusjonen», som skaper «hushaldar-mentalitet» (s. 25f.). Kristvik kaller her skuleprogrammet sitt for «pedagogisk eksistensialisme», og den vitalistiske metaforikken som strømmer gjennom mye av hans forfatterskap,

er fortsatt intakt. Hans pedagogiske program er «frø med grokraft (...) eit aprilvarsel (...) i pakt med vårkreftene» (s. 36). Her er det, som i *Livsopplysning*, mer Grundtvig, mer vårkrefter, enn Ragnarok.

En nasjonal strateg?

To teksttyper fra Kristviks hand er gjennomgått: hans offisielle brev til ulike overordna instanser under og etter krigen, og det som her er kalt hans filosofisk-sosiologiske forfatterskap. Særlig er det blitt lagt vekt på to upubliserte og tidligere antatt tapte manus, *Norsk folkeprogram* og *Folkelære. Pedagogisk sosiologi*. Begge teksttypene, både breva og de samfunnsfaglige tekstene, målbærer et samfunnssyn med en tydelig ideologisk karakter, som samla sett er noe av det mest politiske den sjølerklært apolitiske Kristvik noen gang formulerte. Krigen er disse tekstenes felles skrivekontekst.

Breva er Erling Kristviks embets-kommunikasjon med myndighetene, både med det illegitime NS-styret under krigen og med Det Kongelige Kirke- og Undervisningsdepartement etter krigen. De er skrevet av en rektor for en statlig lærerutdanningsinstitusjon, dels på eget initiativ, dels også som respons på henvendelser fra departementet. Det overordna i forhold til NS-styret er først «situasjonen» ved Volda lærarskule, trusselen om at skolen ville bli stengt og etterspillet etter stenginga. Etter krigen er det Kristviks ordlegging i disse breva som er tema. NS-breva er relativt argumenterende og rettfærdiggjørende, men har samtidig en tydelig personlig tone og en særprega retorikk som neppe er typisk embetspråklig. Det er tydelig at mye står på spill for brevskriveren. Breva har ofte en pro et contra-struktur som skaper usikkerhet hos leseren. Hva er det *egentlig* han mener? Hvor står han? Det var ikke minst denne ambivalensen han måtte forsvare etter krigen. Brevvekslinga etter krigen har derfor preg av å være et defensorat.

De filosofisk-sosiologiske tekstene tilhører en annen sjanger. *Folkelagnad* hadde undertittelen «Tankar om samfund og kultur», og teksten har essayistiske trekk, men den har også andre toneleier. Av og til er den

vitenskapelig argumenterende og drøftende, av og til full av polemiske utfall, og av og til med en høystemt, litterær, ja profetisk, tone.

Folkelære har undertittelen «Pedagogisk sosiologi», som gir et tydelig fagboksignal. I bruken av ordet «folk» i begge hovedtitlene ligger det noe programmatisk. Ved å bruke ordet slik knytter han an til en stor internasjonal folk/*Volk*-litteratur. Dels har ordet røtter i romantisk idégoods fra 1800-tallet. Dels har det en mer samtidsaktuell kontekst. Da blir «folk» i en norsk sammenheng et «Venstre-ord», et demokrati-ord. Men det får også etter hvert tilknytning til genetisk tenking om raser og eugenikk. Folk og nasjon blir i løpet av mellomkrigstida et sterkt ideologisk lada begrep. Kristviks filosofi-tekster viser at han ønsker å framstå som en moderne folk-teoretiker. Boktittelen er henta fra tysk *Volkslehre*, som i løpet av mellomkrigstida langt på vei var blitt en tysk sjanger om *Volks-gemeinschaft*. Hans folketenking har likevel aldri rasistiske overtoner i nazistisk forstand. Hans måte å bruke rasebegrepet på var vanlig over hele det politiske spektret i samtida. Han tar tydelig avstand fra nazistisk *Gleichschaltung*-politikk i pedagogikken, men mener samtidig at et «pedagogisk diktatur» kan være nødvendig om Ragnarok skal unngås.

Kristviks folk-forestillinger har gamle røtter, men samtidig strir han med både å forholde seg til og å inkorporere tidas sosiologiske og naturvitenskapelige diskusjon i dette. Her er han tydelig selektiv. Han lar seg særlig påvirke av teoretikere med sans for kvalitetene i det gamle bondesamfunnet; det rurale er alltid bedre enn det urbane. Dette er Tönnies-tradisjonen, som han også leser inn i en tysk-østerriksk samtidskontekst, der Freyer, Spann og Günther dukker opp.

I utgangspunktet var *Folkelære* tenkt som ei lærebok i et – slik Kristvik så det – nytt og viktig emne i lærerutdanninga, «kanskje òg for gymnasiet», som han skriver i brevet til Eiliv Skard i 1942. Men så legger han til: «Etter kvart har ein meir teke sikte på eit nokolunde populært verk til bruk alle vakne menneske som ynskjer å orientere seg i dei sosiale og kulturelle problem». Slik manuset foreligger, har det lite preg av lærebok.

Så å si alle som har skrevet om Kristvik, peker på hans «kvistrike» personlighet, en stridens mann som ofte var i polemisk opposisjon når han først engasjerte seg. Per Myklebust kalte han «kjettersk». Den Kristvik vi møter i 1940/1941, er rektor for en institusjon som har fått rykte som

«motstandsreir». Han forsøker å organisere et motstandsarbeid mellom lærerskolene, han går imot planene om politiskole i Volda, han går skarpt ut mot lojalitetskravet som NS-styret retter til kommende lærerskole-elever, og han framstår som leder av et kollegium som stadig ser ut til å ha utfordra myndighetene gjennom hva de sa, hva de skreiv, ja, hva de sang. Her hadde NS-styret gode lyttedepoter i de to NS-tilknyttede elevene som meldte videre hva som skjedde i Volda.

Kristviks handlinger og Volda lærarskules «åndsfront» (Strømnes 1970) i krigens første fase tjener – ut fra et motstandsperspektiv – Kristvik til ære. Problema dukker opp når situasjonen spisser seg til og en mulig stenging og nedlegging forestår. Brevna han skriver i denne tida, kan i ettertid leses som ukloke og politisk naive, kanskje smått desperate, og lite strategiske innspill i en strid der *hans* lærerskoles framtid stod på spill. Kristvik ble sett som en nestor i norsk lærerutdanning. Lærerskolene var et skoleslag som ofte hadde sterke og profilerte ledere. Kristvik så Volda lærarskule som sitt livsverk, og trusselen om nedlegging skapte en kommunikasjonssituasjon der han ei tid gikk langt i å komme NS i møte. Når det er sagt, må det også sies at Kristvik faktisk kan ha ment det han skriver. På dette punktet har trolig Per Myklebust rett: Kristvik drev ikke med «narreri», slik kollegiet anførte i sitt støtteskriv. Går en til det Kristvik skreiv om filosofisk-sosiologiske tema mellom 1920 og 1940, så er det ikke vanskelig å finne ordlegginger og synspunkt som også kan passe inn i en nazistisk kontekst. Samtidig er det nok av eksempel på at han tar klar avstand fra nazismen, slik han også tar avstand fra sosialismen. Ut fra et idéhistorisk perspektiv er det her noen tidstypiske gråsoner, der nasjonalsosialistisk tankegoods overlapper langt mer utbredte, nesten «allmenne» synspunkt i tida. Det Kristvik mente og stod for under krigen, mente og stod han for stort sett også på 1920- og 1930-tallet.⁸⁹

89 Kvam (2018) drøfter både motstands- og holdningskamp-begrepet, og peker på at dette nesten alltid eksemplifiseres gjennom skole og kirke, oftest med tradisjonelle heltefortellinger om gode nordmenn mot landssvikere. Han etterlyser forskning med mer kritisk distanse til slike stereotype framstillinger.

«Bondehått»

Kristvik likte dette ordet. Det kunne dessuten lett knyttes til Tönnies sitt *Gemeinschaft*-ideal både på samfunnsnivå og på pedagogisk nivå. Kristviks familieideal og hans fadelte skoleideal hviler på en tyskinspirert tanke om *Lebensgemeinschaft*. I bondehått lå også mye av *Bauerntum*-idealet. Han finner mye av sitt grunnsyn bekrefta i «rural sociology», hos Riehl, og i samtida i tysk *Volkslehre*, hos Othmar Spann, Hans Freyer, og særlig Hans Günther, jf. brevet til NS-myndighetene 15.11.1941. Beundringa for det gamle bondesamfunnet som eksemplarisk ramme for «oppseding» i heim og skole stikker djupt hos Kristvik. Han må ha likt tittelen på Günthers bok, *Das Bauerntum als Lebens- und Gemeinschaftsform* (1939), og han delte sentrale element i tysk tenkning rundt «bondehått». Det er usikkert om Kristvik i det hele tatt visste om den andre Günther, Norges- og Quisling-vennen, som var en av Hitlers ledende raseideologer og forfatter av storsuksessen *Rassenkunde des deutschen Volkes* (1922). Det fins ingen referanser til «Rassengünther», som han blei kalt, hos Kristvik. *Bauerntum*-idealet var utbredt i samtida og gikk langt ut over spesifikt nazistisk tankegods.

I Norge var det nydyrkingstider med sterk vekst i antall bruk, fra 380 000 til 430 000 mellom 1910 og 1930. Isak Sellanraa var tidas helt, og Hamsun fikk nobelprisen for *Markens grøde* i 1920. *Segen der Erde*, som boka het på tysk, fikk etter hvert et opplag i Tyskland på 245 000, og ble så seint som i 1943 trykt som feltutgave i 100 000 eksemplarer for soldatene på østfronten. Bøker som kunne leses inn i en *Blut und Boden*-kontekst, fikk store opplag. Trygve Gulbrandsens Bjørndaltrilogi, *Og bakom synger skogene* (1933), *Det blåser fra Dauingefjell* (1934) og *Ingen vei går utenom* (1935), blei bestselgere både i Norge og Tyskland. Tarjei Vesaas gav sin versjon i *Det store spelet* (1934) og *Kvinnor ropar heim* (1935). Både Gulbrandsen og Vesaas var markert antinazistiske. Disse bøkene bakteppe var «det store hamskifte» med industrialisering av jordbruket. Mange ideologiske stemmer var industri-skeptiske; dette var bl.a. en arv etter Lysakerkretsen på tidlig 1900-tall.

Erling Lars Dale sier i sin omtale av Kristvik at hans tanker om folkesamfunn og oppdragelse «er ingen gave til det norske demokrati» (Dale

1999: 350). Kristviks ideer er tilbakeskuende og har ofte et elitistisk preg. Noen tradisjonell demokrati-tilhenger kan han heller ikke sies å være. Historikeren Jostein Nerbøvik knytter det norske agrarnasjonale idealet til bondeopposisjonen i siste halvdel av 1800-tallet. Han tegner først et entydig positivt bilde:

Eit særmerke for den radikale tradisjonen er at han i stor monn vende seg til det gamle, før-moderne samfunnet som grunnleggjande orienteringspunkt (...) ei eldgammel førestelling om det allgilde gamalnorske småbondesamfunnet, tufta på bygdefolkets sjølvforvaltning og sjølvstyre. Førestellinga bygde på overtydinga om at dei gamle, lokale sjølvstyringsinstitusjonane i si tid uttrykte eit kulturfellesskap i vid meining, tufta på ein kollektiv trong til jamvekt og harmoni, forlik og konsensus, innsikt og røynsle. Retninga gjekk ut frå at alt hadde eit felles opphav, og at både det enkle og det mangslungne var runne av same rot. Men opp gjennom åra hadde menneska skipla denne «naturens lov» og dermed kome bort frå den naturlege orden. Det galdt difor å finne att naturtilstanden, gå attende til den opphavelege tilstanden. (Nerbøvik 2000: 20)

Dette er nesten kristviksk ordlegging. Nerbøvik omtaler denne «attvending- og gjenvinningstanke» som «*bondekommunalisme i stuttform*, for ikkje å seie reinspika anarkisme». Kjerneorda er her gard, grend og «samnøyte», et ord Nerbøvik mener dekker Ernest Gellners *community*-begrep, og som ligger nær opp til *Gemeinschaft* hos Tönnies.⁹⁰ «Samnøyte» er «hovudprinsippet for samfunnsskipnad i agrarsamfunn» (s. 22), og retninga for samfunnsorganisering er viktig: Den går «nedanfrå og oppover, innanfrå og utover», og står derfor i motsetning til Lysakerkretsens filosofi, som gikk motsatt vei, «ovanfrå og nedover, utanfrå og innover», og var elitistisk. Den rette veien å gå var fra heim til *Grend*, vidare til *Tinglag elder Sokn*, så til *Fylke*, og til slutt *Rike*.⁹¹ Kristvik har litt av begge deler. Han kan etterlyse en sterk leder, viss han er «tjenende», men ønsker seg samtidig en mest mulig lokal forankring av samfunnet.

Nerbøvik knytter Arne Garborg, Halvdan Koht, Rasmus Steinsvik og Ivar Aasen til dette samfunnssynet. Grunnformelen er «gullalder – forfall

90 Aasen: «Samnøyte, n. Bordselskab (...) Fællesskabet i en vis Nydelse; Selskab, Samfund» (2003:588). Jan Inge Sørbo knytter ordet til Ivar Mortenson Egnund, og mener det dekker mye av «Gemeinschaft» hos Tönnies (Sørbo 2018: 55).

91 Dette er en *Bildungs*-vei, som bl.a. er sentral hos Eduard Spranger. Han var en sentral tysk, nasjonalkonservativ pedagog med stor innflytelse på lærerutdanninga. Han så *Bildungs*-veien som konsentriske sirkler med familien innerst, deretter yrke, nasjon og stat. Helt i sentrum var «Gott als Liebe». Kristvik viser til Spranger flere steder i sitt forfatterskap.

– restaurasjon – og ny tilpasning» (s. 29). Garborg ville ha «eit norsk bygdedemokrati», Halvdan Koht ville ha et «fellesskap i folkeheimen». Alt dette er begrep og forestillinger som også gjenfinnes i Kristviks forfatterskap. Men utover på 1900-tallet endrer den politiske konteksten seg, og deler av denne tradisjonen får etter hvert reaksjonære trekk. «Mot slutten av 1920-åra nådde høgreaktivismen for alvor bygdene» (s. 45). Dette skjer i form av en «agrarnasjonalisme» med brodd mot urbanisering og industrialisering. Dette er et tydelig bakteppe for Kristviks forfatterskap.

I en norsk politisk kontekst er agrarnasjonalisme i ettertid blitt et begrep som særlig knyttes til høyreradikalisme. I Kristviks samtid var det ulike syn på bøndernes plass og rolle i den nasjonale historia. Åsmund Svendsen setter i sin Koht-biografi de to store «bonde-historikerne» Halvdan Koht og Oscar Albert Johnsen opp mot hverandre. Den siste plasserer i *Norges bønder. Utsyn over den norske bondestands historie* (1917) bøndene som sentral drivkraft i ei nasjonal reising. Koht har et anna syn. I *Norsk bonde-reising* (1926) er det ikke først og fremst et nasjonalt perspektiv, men et klassekamp-perspektiv. Johnsens framstilling passer inn i «en konservativ, agrarnasjonal ideologi, hvor jorda var hellig og bonden den arketypiske nordmann. Koht blei sosialist og tolka bondestriden som en forløper til arbeidernes kamp» (Svendsen 2015:186). Politisk gikk de to forfatterne også hver sin vei; Johnsen fra Venstre til Bondepartiet, Koht fra Venstre til Arbeiderpartiet. I sitt bondesyn sto nok Kristvik nærmere Johnsen enn Koht, sjøl om han hadde studert filosofisk historieskriving under Koht i Tromsø i 1916 (Kvam 2009: 42). Det er aldri noe klassekamp-perspektiv i Kristviks bondehått-ideal.

I Nerbøviks prøveforelesning fra 1993, «Teoriar om bondeopprør», blir denne agrarnasjonalismen karakterisert som en «anti-moderne utopisme», og skildra slik:

Hovudinnhaldet er elles: romantiseringa og glorifiseringa av gamle dagar, hand i hand med utviklingspessimisme og teknologifiendskap, det vi kan kalle anti-moderne utopisme. Hyllinga av det produktive livet og understrekinga av motsetninga mellom dei nærande og tærande stender. Anti-kapitalisme – med beiske utfall mot kreditorar, storbankar, skattefutar, pampar, intellektuelle og anna rusk. Det sterkt egalitære prinsippet, med vekt på likskap, rettferd; para med ein forunderleg sterk lengt attende til den liberalistiske nattvektarstaten. Eit nesten religiøst syn på storleiken som fenomen – og ei grunnlov om at små einingar alltid er betre enn store. Og endeleg: ein djuptgåande kritikk av det

parlamentariske demokratiet og representasjonssystemet. Ein mann – ein leiar-type – kan derimot vandelaust stige inn på arenaen og på ein sjølvsagd måte bli godteken som eit ekte og sant uttrykk for folkeviljen. (Nerbøvik 2000: 127)

Igjen: Dette kunne vært kristviksk ordlegging, men – og det er Nerbøviks poeng – også noe som gjenfinnes i atskillig politisk tenking mellom krigene. Nerbøvik trekker aldri sjøl parallellen mellom agrarnasjonalismen og Kristvik når han i andre sammenhenger skriver om han. Bondehåttene er ideologisk sett en mangetydig og uensarta forestilling. Noe av tankegodset kan knyttes til demokratiske og venstreradikale idéer, andre hører politisk og ideologisk til på den høyre-radikale fløy, og noe fins over hele det politiske spekteret. Den mer høyreradikale retninga går ofte sammen med en kritikk av moderniteten i form av urbanitet, industrialisering og parlamentarisme. Dette er også en sentral del av Kristviks tidsdiagnose, og noe han holder fast ved gjennom hele livet.

Høgskulebladet, utgitt av Lærerhøgskolen i Trondheim, gjengir i 1/1949 et foredrag, «Av fortid skal framtid gro», som Kristvik holdt på Norges Bondelags stevne i 1948. Her ser han industrialisering, urbanisering, «samferdsle-teknikken, «merkantiliseringa», ja, traktoren også, fordi «han er steril», som uttrykk for «kulturerosjon». Motkreftene, som blei forspilt, ligger i 1800-tallet, hos Wergeland, Aasen, Ole Vig, Vinje, Sverdrup, Jaabæk, Grundtvig, Bjørnson, Chr. Bruun og Garborg. Dette er skrevet midt i gjenreisningas tid etter krigen. Det meste av det som gjorde gjenreisninga mulig, ses som uttrykk for «kulturerosjon». Etter den andre verdenskrigen ligger fortsatt Norges håp i 1800-tallets ideer.

Det biologiske: Organismer og folk

Organisme-tenkinga står sentralt i europeisk idéhistorie på 1800-tallet, og ofte er den – som hos Kristvik – både et vitenskapelig begrep og en metafor, nærmest et litterært og poetisk begrep. Ordet blir ofte brukt når filosofer, natur- og samfunnsvitere og diktere er på leiting etter de store syntesene i menneske- og samfunnsutvikling. Når Kristvik lenge ser folket som en organisme, så er han i en lang tradisjon. Men forståelsen av organismebegrepet endrer seg hele tida. På tidlig 1800-tall kan det stå for Gud, altet, naturen. På slutten av 1800-tallet, etter Darwin, knyttes

organisme-begrepet mindre til idealistisk filosofi, og mer til naturvitenskapelig, særlig biologisk, tenking, og ga en modell for å forstå ikke bare naturen, men også samfunnet. På dette punktet var det mye analogi-tenking. Det er hele tida en dobbelthet i Kristvik her; han har én fot i i 1800-tallets idealistiske organisme-syn, og én fot i det han strever etter å framstille som et sentralt naturvitenskapelig begrep. Knut Kjeldstadli kopler mellomkrigstidas organisme-retorikk til det han kaller en ekspertstyre-ideologi, noe han ser som uttrykk for «en autoritær og antidemokratisk tendens».⁹² Flere historikere har knytta organisme-tenkinga på 1800-tallet til en pseudo-vitenskapelig rase- og folk-retorikk. En av de første til å peke på dette, er George L. Mosse, som i tysk *völkisch*-tenking finner røttene til nazismen (Mosse 1964). Et ferskt eksempel fra en norsk idéhistoriker er Carl Müller Frølands *Nazismens idéunivers* (2017). Som vi har sett er det ansatser til slike tanker også hos Kristvik. Han var djupt innforstått med denne – særlig tyske – åndsvitenskapelige tradisjonen.

I si biologiske organisme-tenking nærmer Kristvik seg en biologisk tankegang: Den blir normativ og ideologisk. Ett forbehold går likevel stadig igjen: Han kan ikke akseptere en «mekanistisk» forståelse av liv og samfunn. Sjøl om han er djupt påvirket av darwinismen, så er det dette punktet som fører til at han også tar avstand fra blind determinisme. Ambisjonen er å åpne evolusjonsperspektivet for etikk og religion, men uten å bli kreasjonist.

Han forsøker iherdig å gi organisme-begrepet et tidsmessig naturvitenskapelig innhold, men noen klare forbehold dukker stadig opp. Begrepet skal ikke forstås bokstavelig, men metaforisk, men ofte glemmer han straks forbeholdet, og fortsetter å bruke det som forståelseskategori for samfunnet. Når han til slutt erstatter det med begrepet «folkepersonlighet», så er det ironisk nok en tilbakevending til en tilsvarende romantisk forestilling fra tidlig 1800-tall. Han finner også støtte for dette synet i lesinga av tysk litteratur. Herder-inspirerte tanker blei (bl.a.) videreutvikla av Wilhelm Heinrich Riehl, som Kristvik ofte vendte tilbake til. Riehls *Land und Leute* (1857–1863) kom til å få stor innflytelse på tysk *Volk*-teori (Mosse 1964). For Kristvik var Riehl en av de glemte heltene i sosiologien.

92 <http://www.norgeshistorie.no/forste-verdenskrig-og-mellomkrigstiden/religion-og-verdensbilder/1617-ekspertene-har-rett.html> (4.2.2020).

Hos Kristvik ligger det ikke noe rasistisk i folkepersonligheten. Parallele begrep er «folkementalitet» og «folkekarakter»; når det koples til pedagogikken, blir det «folkedannelse» eller «almendannelse». Dette er begrep med lang historie. De aller fleste bindestreksorda der «folk» inngår som første ledd, har en 1800-talls aura med romantisk klang. Når Kristvik til slutt i *Folkelagnad* heiser fana «NORIG, EIN FOLKEDANINGSHEIM», så er det ikke minst med klangbunn i forrige generasjons norskskdoms-ideologi og kanskje særlig Grundtvig. I god grundvigske tradisjon koples det nasjonale, dvs. land, folk og heim, med det pedagogiske, «daninga». Kristvik kan nok ha lært av internasjonal «rural sociology», av *Volk*-teorier og *Gemeinschaft*-tenking, men dette var også i høy grad en del av det norske ordskiftet på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet, og utgjør et idékompleks med en lang genealogi.

Kristviks «folkepersonlighet» gjenfinnes hos ei rekke samfunnsideologer på 1800- og tidlig 1900-tall. En av stemmene her var filosofen Marcus Jacob Monrad (1816–1897). Han så 1800-tallets romantiske nasjonalbegeistring ut fra det han kaller et «Individuations»-prinsipp, der nasjonen i kraft av sin idé blir en sjølstendig åndelig personlighet (Christophersen 1959:19):

Det samme Princip, som fordrer borgerlig Frihed og Selvstændighed for det enkelte Individ i Staten, fordrer ogsaa Anerkendelse for ethvert Samfund, der paa Grund af en udpræget Character kan betragtes som et Individ. (s. 70).

Dette synet videreføres gjennom hele 1800-tallet og inn på 1900-tallet. Bjørnson snakker «så sent som» i 1890 om «folkepersonlighet» (Sørensen 1997: 220). Halvdan Koht lager i 1901 nyordet «folkeperson» for nasjon (Svendsen 2015: 80), og tankegangen står sentralt hos kulturideologene Johan Ernst Sars (1835–1917) og Moltke Moe (1859–1913). De skriver i artikkelen «Norsk folkekarakter» at

Vi gaar altsaa ut fra en for samtlige germanske Folk fælles *historisk* Race- eller Nationalkarakter som det givne grundlag og faste utgangspunkt, hvorfra Vejene har sondret sig ud efter de forskjellige Livsvilkaar, hvorunder hvert enkelt af dem har bygget videre paa den fælles Grund (Sars og Moe 1900: 432).⁹³

93 «Norsk folkekarakter» står i Brøgger W. C. m.fl. (red.) *Norge i det nittende Aarhundrede* (1900), og gjenopptrykt i «folkeutgaven» *Norge 1814–1914* (1914). Både Sars og Moe er begge steder oppførte som forfattere, men teksten er ifølge Knut Liestøl «tydeligvis ført i pennen av Sars», og Liestøl tok den derfor ikke med i Moes *Samlede skrifter* (1926).

Moltke Moe, som var Norges første professor i det som i dag heter folkloristikk, holder i 1909 et foredrag i Bondeungdomslaget i Kristiania om «Nationalitet og kultur»⁹⁴. Han sier her omtrent det samme som Kristvik gjør 40 år seinere:

Nationalitet er personlighet. Og personlighet og kultur hører sammen som organismen og dens næring, som aand og indtryk, som sjæl og legeme. Uten personlighet – enkeltmandspersonlighet og folkepersonlighet – gives ikke kultur. (Moe 1909: 28)

I «Det nationale gjennombrud og dets mænd» opererer Moe med en nasjonstypelære, og bruker en «organisk» metaforikk som var vanlig i tida, og som hviler på en essensialistisk kulturforståelse.⁹⁵ Rasebegrepet, «blodet», «nationalkarakter» er tidas nær sagt allmenne terminologi for å karakterisere det en oppfatter som nasjonale særpreg.

Kristvik tilhører generasjonen etter, men viderefører mye av det samme tankegodset, ja, han holder fast ved det gjennom hele livet.⁹⁶ Samtidig strir han med å forlike det med en mer oppdatert post-darwinistisk og naturvitenskapelig tankegang. Blant Kristviks samtidige på dette feltet var Carl O.E. Arbo (1837–1906) med sine kranieindekser, Andreas Martin Hansen (1857–1932) med sine ariske langskaller og ikke-ariske kortskaller, Halvdan Bryn (1864–1933) med sitt rasehierarki med *homo nordicus* på toppen og den negroide nederst, og Jon Alfred Mjøen (1860–1939) med sin rasehygiene og sine steriliseringsframlegg. Alle – med mulig unntak for Mjøen – ble i samtida ansett som betydelige vitenskapsmenn, som fikk offentlig støtte til forskninga si.

Som vi har sett, er det nedslag av tidas rasetenking i *Sjelelære*-utgava fra 1937, og denne framstillinga er beholdt i 1947-utgava. Dette er svært vanlig ordlegging i hele mellomkrigstida når «mennesketyper» – som kapitlet hos

94 Trykt i *Samtiden* 1909, og i *Samlede Skrifter*, bind II, 1926.

95 Trykt i Gerhard Gran (red.) *Nordmænd i det 19de Aarhundrede* (1914), bind II, s. 144–326, og i Moe: *Samlede skrifter*, 1927, bind III.

96 «Rasemessige forestillinger var tradisjonelt meget utbredt i Norge (...) Det skulle godt gjøres å vokse opp i Norge i 1880- og 1890-årene uten å bli dypt merket av dette» (Dahl 2001: 200f.).

Kristvik heter – omtales. Langskalle- og kortskalle-tenkinga går stadig igjen når ulike regionale folketyper i Norge omtales i litteraturen.⁹⁷

Når Kristvik åpner for å se raseulikhet i et klima- og kulturperspektiv – og ikke som det han (noe uklart) kaller «organisk differensiering» – så knytter han an til gamle teorier som kan spores fra Montesquieus klima-teori, via Herder og romantikken, fram til, i en norsk kontekst, Eilert Sundt, Ernst Sars og Moltke Moe. Går vi til forfatterne, finner vi temaet hos Jonas Lie, Aasmund Olavsson Vinje, og ikke minst hos Kristian Elster i *Om Modsætningen mellem det vestlige og det østlige Norge* (1872).

Kristvik deler et syn som lett kunne tippe over i rasisme: at ulike raser er uttrykk for ulike naturforhold, som igjen skaper både ulike fysiske og «sjelelige karakterdrag», som han kaller det. Rasetenking i nazistisk forstand finner en likevel ikke hos Kristvik. Tvert imot: Leser en tekstene hans i kronologisk rekkefølge, ser en at han advarer mot misbruk av begrep som folk og rase jo nærmere vi kommer 1940. Ordet «rase» bruker han lite, men folk/folkelig blir nesten overforbrukt, særlig i *Folkelære*. I den første delen, «Folkelivsteori», advarer han også mot ordet «folk». Det er «grovelig misbrukt i propaganda og agitasjon av militaristisk og politisk slag». Likeledes er det med rasebegrepet og den tilhørende raseideologien. Den setter «det nasjonale driftslivet i brann», og ses som uttrykk for noe han om og om igjen tar avstand fra: «den maskuline ånd», som han ser topper seg i Tyskland. Allerede i 1920 tok han klart avstand fra eugenikken.

Når han omtaler jødene, er det nesten alltid i en positiv sammenheng. Det er et særlig sedelig folk, som han holder høyt som folkeslag. De hadde tross alt nådd fram til «dørstokken til kjærleikens religion», som han skriver i *Folkelære*. Det han bebreider dem, er at de ikke gikk over den. Han er klar over at «jødane har havt ein uvanleg hard lagnad. Det finst knapt noko folk som har berga seg sjølv gjennom så mykje motgang. Tvillaust har dette ei hovedårsak i deira djupe age og vyrndnad for heimeliv og ættarband» (*Folkelagnad* 1920: 142). Det siste er for Kristvik en svært rosverdig egenskap. I forfatterskapet refererer han til og støtter seg ofte på jødiske teoretikere.

97 Et godt eksempel er Einar Knudsens framstilling – med Halvdan Bryns forskning som kilde – av «antropologien» i Møre og Romsdal i *Kjenn ditt land VIII, Ålesund og Sunnmøre* (1930). Knudsen (1892–1950) var lektor, fotograf og styrer ved Aalesund Museum.

Det biologiske må ikke bare ses som ei «brun» forestilling. Ola Stafseng har pekt på at tilløp til biologisme fins hos svært mange av mellomkrigstidas pedagoger, også blant de klart antinazistiske. Både Karl og Charlotte Bühler og Elsa Köhler måtte flykte fra nazistene. Charlotte Bühler var i Norge, og hadde bl. a. ei vikarstilling ved Lærerhøgskolen i Trondheim. Biologiske modeller prega psykologien og pedagogikken deres. I innledningen til *Aktivitetspedagogik* (1936) slutter Köhler seg til den forskninga som har «gjort det möjligt att lägga en fast biologisk og naturfilosofisk grund för oppfostrans hele problem» (s. 7). Köhler og Bühlers skapte på 1920-tallet Wiener-skolen, og i forordet gir Köhler honnør til Jena-skolen og Peter Petersen. Både Kristvik og øvingsskolens Oline Sukkestad og Martin Strømnes kjente og leste både Petersen, Bühlers, Köhler og Anny Schantroch. Sistnevnte var særlig opptatt av formingspedagogikk (Stafseng 1996, Vaage 2004: 139). Stafseng ser Kristviks øvingsskole som det klareste nedslag av Petersens Jena-plan i Norden (Stafseng (1996: 31). Charlotte Bühler er en sentral referanse for Kristvik i *Sjelelære* (1937), og han viser til Elsa Köhler både i *Elevkunne* (1939) og i *Læreryrket* (1941). Stafseng (1996) drøfter Charlotte Bühler og finner henne «mangetydig» og full av «dobbelthet», og mener at hun gjennom sin fase-tenking og sine utviklingskjemaer holder fast ved en biologisk grunnforståelse. Elsa Köhler, hevder han, var «eksplisitt biologisk-psykologisk i sin grunnleggende orientering, hvilket også kan forstås som en streng sosialdarwinisme» (sst.: 292). Köhlers påvirkning på Kristvik og Volda lærarskule går først og fremst gjennom Øvingsskolen. Som tidligere nevnt er det også band mellom «Oxford-pedagogikken» og Köhler.

Et sentralt uttrykk for Kristviks normative biologisme er hans svært polariserte kjønnsyn, «mannehått» mot «kvinnehått». Dette var en form for kjønnsstenking som var utbredt i samtida. Igjen finner vi en parallell hos Eduard Spranger, som Kristvik viser til flere steder i forfatterskapet. Spranger var kjent for sin ytterliggående kjønnpolariserte tenking.

Det ideologikritiske perspektivet som Stafseng (1996) anla på europeisk reformpedagogikk, og som blei fulgt opp i Erling Lars Dales Kristvik-artikkel i *De strategiske pedagoger* (1999), har en parallell i en tilsvarende diskusjon i Tyskland. Benjamin Ortmeier er en ledende forsker i dokumentasjonsprosjektet *ad fontes* ved Johann Wolfgang Goethe-Universität

i Frankfurt. Prosjektet tar for seg *Schriften und Artikel in der NS-Zeit. Dokumente 1933–1945* skrevet av fire av de mest sentrale pedagogene i tysk mellomkrigstid: Eduard Spranger, Herman Nohl, Erich Weniger og Peter Petersen. Ortmeyers *Peter Petersen und die NS-Zeit* (2008) skapte stor diskusjon. Ingen av de fire pedagogene var NSDAP-medlemmer, men prosjektet dokumenterer at alle hadde «begeistert begrüsst und ihre Konzeptionen in den Dienst des NS-Regimes gestellt» (Ortmeyer 2008: 151).

Kristvik og tokultur-tesen

Likhetene mellom hvordan Monrad, Sars og Moe, Koht og Kristvik omtaler og bruker begrepa nasjon og folk som «organiske», nær sagt biologiske og psykologiske, størrelser, en folkepersonlighet, er interessante også ut fra et anna perspektiv. Det som ofte kalles to-kulturmodellen, er basert på motsetningspar som periferi/sentrum, by/land, embetsstand/bondefsamfunn, dansk/landsmål, lærd/ulærd, danna/udanna, høyreside/venstreside. Her kan det være fristende å plassere Kristvik på ei motkulturell venstreside, og Lysakerkretsen, inklusive Sars, Moe, Nansen, på ei mere høyrevendt kulturside. På noen områder hadde Kristvik noen typiske vestnorske motkulturtrekk, men i ordet «mot» ligger det ikke nødvendigvis at det dreier seg om marginale kulturtrekk. Avholdssak, lavkirkelighet, målrørsløse og affinitet til «lærerpartiet» Venstre representerte tunge ideologiske krefter. Bortsett fra den kristne forankringa er dette likevel ikke sentrale element i Kristviks pedagogikk eller sosiologi. Venstre-politiker blei han aldri. Parti(u)vesenet tok han avstand fra, og bortsett fra å peke på språkets rolle som folkekonstituerende element er han overraskende lite opptatt av aktuell målsak. Avholdssaka tar han nærmest for gitt, men den er ikke noe stort tema i forfatterskapet.

Henrik Kaarstad var annerledes: aktiv forkynner, pietist og sentral indremisjonær på nasjonalt nivå, radikal og politisk aktiv Venstre-mann og skolestyreformann, republikaner i 1905. Kaarstad er på mange måter mer typisk motkulturell i tradisjonell forstand enn Kristvik. De har også ulik religiøs forankring. I det ytre står de begge vekkelseskristendommen nær, og begge ser på lærergjerninga som et kall. For Kaarstad betyr dette at han står for en pedagogikk der læreren er Kristi fotsoldat, som skal vinne

barna for Gud. Dette er utydeligere hos Kristvik. Han snakker nok også om lærergjeringa som et kall, men han er forsiktigere enn Kaarstad med å utstede noen pedagogisk misjonsbefaling. I sin pedagogikk forsøker han i det lengste å bruke psykologiske, biologiske og sosiologiske argument. Kanskje kan det faktum at Kristvik holdt seg til *Norsk pedagogisk tidsskrift*, og publiserte aldri noe i *Kristelig Pædagogisk Tidsskrift* (1913–1930), ses som et uttrykk for dette. Til sjuende og sist forankrer han likevel pedagogikken i Gud og Jesus. Ofte skjer dette nesten overraskende og uforberedt i teksten – bokstavelig talt som en *deus ex machina*. Han må skifte til et religiøst normativt paradigme for å få det hele til å gå opp.

Det er ikke lett å sette Kristviks kristendomssyn på begrep. Han kan framstå både med pietistisk vekkingsskarakter og med en mild grundtvigiansk tone. I *Folkelagnad* tar han avstand fra «feminin» kristendom; han vil heller ha «skakande» forkynning med «helvetes redsle og svåvellukt». Det er bare gjennom «veldig bryting» en kan skape «varig siger» (sst.: 214). Tjue år seinere er det motsatt. Da tar han avstand fra en kristendom som «nøyer seg med å forbrenne i følelses- og vekkingssrus»; han vil heller ha en som har «rot i dyp pløyd folkegrunn». Til dette kommer fra 1936 hans Oxford-tilknytning. Oxford-bevegelsen – av motstanderne kalt «Frelsesarméen for overklassen» – hadde et tydelig urbant elitepreg. Bevegelsens moralske opprustingsperspektiv er særlig tydelig i siste del av forfatterskapet. Som nevnt er det Grundtvig som får siste ord i den siste boka hans.

I sum betyr dette at Kristvik ikke uten videre lar seg plassere i et tradisjonelt tokultur-perspektiv. Både Rune Slagstad (1998) og Reidun Høydal (1999 og 2003) drøfter dette. Høydal advarer mot å akseptere «omgreps-kategoriar skapte av nasjonsbyggjarane sjølve» (Høydal 1999: 152). Hun ser to-kulturlæra som uttrykk for et «ureflektert essensialistisk kultur-omgrep», som har ført til at retorikk er blitt substans. Artikkelen hennes er skrevet i debatten som fulgte Slagstads *De nasjonale strateger*. Hun gir i utgangspunktet Slagstad rett i å avvise «forestillinga om [norskdomsrørsla] som periferiens kulturelle forskansing mot det moderne», og i stedet se den som «eit eigenarta dannelsingsprosjekt i ei moderne nasjonsbygging». Dette var en strid mellom to konkurrerende dannelseseliter. Striden endte i «eit reform- og dannelsingskompromiss der norskdomsrørslas dannelsingsprosjekt vart ein integrert, om enn sjølvstendig, del av den sigrande

nasjonaldemokratiske Venstre-koalisjonen». Den dikotomiske to-kultur-læra blir for enkel. Også norskdomsfolket representerte en elite, men de gav seg helst et folkelig alibi. På dette punktet går Høydal imot Bodil Stenseths bruk av tokultur-tesen i *En norsk elite* (1993). Stenseths bok er et oppgjør med «den norske venstreradikalismens verdensbilde». Lysakerkretsen med Nansen i spissen har i denne tradisjonen blitt framstilt som prenazistisk og «lugubert nasjonalistisk» (s. 9). Hun opponerer kraftig mot et slikt syn, Lysakerkretsen var nok del av en elitær venstretradisjon, men den må frikjennes for å være «brun».

Slagstad viser at venstrestaten hadde en mangfoldig elite. Høydal er enig og mener det blir galt å framstille Lysakerkretsen som norskdomsrørslas motstandere. Hun mener at Lysakerkretsen og norskdomsrørsla hadde mye til felles gjennom «den nasjonaldemokratiske venstrerørsla». Hun ser de tradisjonelt dikonomiske begrepa akademisk/folkelig, norsk/dansk, bondekultur/bykultur som uttrykk for en retorisk diskurs, som dekker over at det her på begge sider dreier seg om en elite. Svært mange i denne eliten hadde en akademiker- eller lærerfar, og blei sjøl ofte lærere og pedagoger. De tilhører samme intellektuelle sjikt. Det gjelder også Lysakerkretsen og norskdomsrørsla. De er deler av samme intellektuelle felt: venstrestatens kulturelle nasjonsbyggingsprosjekt (s. 165). I dette perspektivet kan også Kristvik delvis plasseres. Han hadde ingen akademikerbakgrunn, var sjøllært, og kom fra en enkel «lærerheim»; med Garborgs uttrykk i *Bondestudentar*: han fikk aldri noen *frons urbana*. Samtidig er noe av den elitismen som kan prege Lysakerkretsen, også tydelig hos Kristvik, ofte på en svært direkte måte. Flere steder i forfatterskapet viser han forakt for «fleirtalsmakta», «den såkalte folkeviljen», som bare munnner ut i det «interesse-kløyvde samfunn». «Masse mennesket» truer med å skape kaos, og samtidas nazisme, fascisme og kommunisme ses som uttrykk for dette. Samtidig er hans eget politiske ideal knytta til styringsformer som klart «låner» trekk fra disse retningene. Han vil ha sterk styring; folket trenger «oppsedere og formyndere». Demokratiet ligger i beste fall et sted inn i framtida. Den pedagogiske varianten av dette styringsbehovet er det han i *Folkelagnad* kalte «edukasjonalisme», som i kaostider bør ta form av et «pedagogisk diktatur» (*Folkelære*). Dette er nødvendig «mens rekonstruksjonen av verden går for seg».

Hvem er så denne eliten av formyndere og oppsedere? I *Norsk folkeprogram* er den politiske og administrative ledelse samla hos et triumvirat, tre «riksministre» med ansvar for hvert sitt felt av «folkehusholdet». Politiske partier er ikke lovlig. Modellen har korporativistiske trekk. Et anna sted setter han sin lit til «ein førarflokk av dei beste frå borgar-, bonde- og arbeidarstand». Bonden har ei særlig viktig stilling. Han står nær det produktive livet.

Hans elitisme kan gå sammen med en anti-intellektuell holdning. Han tar avstand fra «forstandshovmot». Denne anti-intellektualismen preger også deler av hans pedagogikk. Han er redd for teoretisk kunnskap; «bokskolen» er en hovedfiende. Et eksempel på hvor ille det kan gå, er at bonden nå trenger teoretisk utdanning for å være bonde. Erfaringsbasert kunnskap er erstatta av teoretisk utdanning. Noe av den samme holdninga ligger også bak hans forsøk på å hindre at engelsk blir et fag i folkeskolen, et fag han knytter til et urbant, internasjonalt *Gesellschaft*-liv. Folkedanningsidealet er først og fremst det han sjøl kaller «common sense» og «bondevit». På et pedagogisk plan gir denne kritikken av intellektualisering seg utslag i angrep på all «fagkløving». Idealet er praktisk-pedagogiske synteser, *Gesamtunterricht*.

Norsk politisk kontekst

Kristvik sjøl anså nok sitt politiske program, slik det framstår i *Norsk folkeprogram*, som nærmest heva over politikken, kanskje også utopisk, noe som i beste fall lå et sted inn i framtida. Politikk var for han synonymt med parlamentarisk partipolitikk, og politiske partier var ikke tillatt i hans program. De store politiske bevegelsene i samtida tar han avstand fra. Sosialisme og bolsjevisme er «sjukdom (...) by- og industriproletariatet krev diktatur (...) bolsjevismen er eit skrik frå sjeleleg skamfarne menneske» (Kristviks utheving, 1920: 218). Han har i 1920 en viss sympati for de reformvennlige i Arbeiderpartiet, partiets sosialdemokrater, som Magnus Nilssen og Anders Buen, men har aggressive utfall mot Edvard

Bull på venstresida.⁹⁸ *Folkelagnad* slutter med at han setter sin lit til «eit høgre slag ingeniørkunst. Livsinstinkt frå kristendomen, livskunnskap frå vetenskapen og social vilje frå socialismen og georgismen og all sår lengting etter samfundslukke må flyte saman som eld i hugen» (s. 220). Her er én variant av socialismen blitt noe positivt ved å bli sammenstilt med georgismen. Her han lært av Arne Garborg.

I mellomkrigstida kommenterer han lite dagsaktuell norsk politikk. I et lite avsnitt i *Norsk folkelære* avviser han – med et typisk tokulturargument – Høyre på grunn av «sine djupe danske røter». Venstre avvises fordi dets ledere er «byfolk», som ikke engang skriver nynorsk – igjen et tokulturargument. Dette er en av de svært få gangene han bruker språket som politisk argument. Bondepartiet avlegges også en visitt. Det har for mange «godseigarinteresser» og er derfor prega av klasse-egoisme og «vending mot anti-demokratiske synsmåtar» (s. 301). Det siste er interessant. Det er ikke ofte Kristvik kritiserer bondesamfunnet, men her gjelder det «godseigarane», storbøndene, som han med atskillig rett knyter til det «anti-demokratiske» (Emberland 2015).

Kristviks tekster er responser på det han så som ideologiske utfordringer i tida. Den politiske samtidskonteksten var polarisert. Parlamentarisk demokrati var en skyteskive både for venstre- og høyresida. Regjeringene kom og gikk. På de 15 åra mellom 1920 og 1935 var det 12 statsminister-skifter. Partibasert demokrati og parlamentarisme blei møtt med skepsis også i statsbærende partier, særlig tydelig i Frisinnede Venstre. Arbeiderpartiet strevde både med høyre- og venstreavvik og med tilhørende avskallinger. Både på høyre- og venstresida var det flere som etterlyste en sterk mann. Christian Michelsen ville etter 1905 ha et topartisytem: ett stort samla borgerlig parti mot ett sosialistparti. Et slikt system kunne få slutt på «Storthingsregjereri». Regjeringa skulle styre og lede, Stortinget skulle nøye seg med å kontrollere.

Dette var ikke noe spesielt ytterliggående standpunkt. Oppropet som lå til grunn for etableringa av Fedrelandslaget i 1925, var signert av 923 navn over et vidt politisk spekter. Målet var å heve politikken over partistriden

98 Både Magnus Nilssen (1871–1947) og Anders Buen (1864–1933) var sentrale demokratisk innstilte parlamentarikere i Arbeiderpartiet.

på borgerlig side og samle kreftene mot sosialistene. En rekke norskdomsfolk var med, bl.a. Hulda Garborg, Lars Eskeland, styrer ved Voss folkehøgskole, og broren, Severin Eskeland, rektor ved seminaret på Stord (Skre 2011: 550). Kristviks kritikk av parti(u)vesenet var tidstypisk. Her var han også på lag med Chr. Michelsen, Fridtjof Nansen og de tidligere statsministrene Gunnar Knudsen og Abraham Berge. Også på dette punktet kunne Arne Garborg være en del av hans alibi. Ut fra *Norsk folkeprogram* kan det se ut til at Kristvik har delt Nansens sans for et teknokratisk, gjerne ingeniørbasert, fag- og ekspertstyre basert på yrkeskorporasjonene. De parlamentariske prinsippa var ifølge Nansen et «uvæsen».

Denne type politiske vurderinger forsvant ikke etter 1940. Harald Berntsen har i en artikkel om «Antiparlamentariske grupperinger» knytta både Paal Berg, Gunnar Jahn og Einar Gerhardsen, «Kretsen», til antiparlamentariske tanker under krigen.⁹⁹ Det samme er Per E. Hem inne på i sin biografi om Paal Berg (Hem 2012: 529f.). Dette er en del av den allmennpolitiske konteksten for *Norsk folkeprogram*.

De korporativistiske trekka er tidstypiske, og gjenfinnes i en norsk kontekst hos Quisling og Nasjonal Samling (Dahl 1991). Kristvik kan også ha mottatt impulser fra Othmar Spanns stenderstat-tenking. Dahl (1991: 323) peker på at korporatismen i «Othmar Spann-skolen» hadde klare «desentraliserende element». Dahl viser til Quislings idé om «folkesamfundets fem livskretser»: familie, yrke, trossamfunn, åndelig-kulturelle institusjoner og staten. Disse bør være «gjensidig uavhengige, «desentralistiske» av natur» (sst.). I *Norsk folkeprogram* (s. 11) gjenfinnes disse tankene bl.a. i den vekta som legges på å forankre demokratiet på andre måter enn gjennom parlamentarisme. Det er kommunene, og først og fremst skolestyret, som bør bli «det sentrale organ i bygd og by». Her ligger han nok nærmere et kommunitaristisk syn.

99 <http://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/artikler/1551-antiparlamentaristiske-grupperinger.html> (4.2.2020).

Det vitalistiske

En sterk seksual- og forplantningsorientert interesse går gjennom hele Kristviks forfatterskap. Her knyttes det organiske – både som vitenskapelig begrep og metafor – til det vitalistiske, av og til i nesten mystisk forstand. Dette er det biologiske grunnprinsippet, den grunnleggende «livsovringa». Han begeistres når han oppdager at Paul Barth ser *Erziehung*/oppdragelse, pedagogikk som samfunnets «forplantning». I dette ser han en grunnleggende evolusjonær livsfornyning; det er ikke hedonistisk «sansekjæling» (Kristviks ord), men å stille seg under en høyere lov. På dette punktet kan hans ideer ses som et uttrykk for tidas *vitalisme*. Han bruker sjøl dette ordet i den store artikkelrekka i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*, «Livssoga og opsedinga», i 1923/1924. Vitalisme er «det høvelegaste ord for eit heilskapsbilete på organisk grunnlag (...) livs- og samfundsorientering med utgangspunkt i livet som naturovring» (Kristvik 1924: 45), og dette evolusjons-biologiske perspektivet holder han fast ved gjennom hele forfatterskapet. Her er *fræving*, øksling og *kimbane*, her er fruktbarhetsreligioner, matriarkat og seksualitet som uttrykk for livets grunnkraft, enten i form av mannshåtten, som er en «rovdyrhått», som kan gjøre kvinnene til «et seksuelt proletariat», til «fødemaskiner», eller i form av den gode morshåtten. Biologisk kjærlighet blir til sist for Kristvik et gudsbevis. Seksualiteten er naturens grunnleggende kraftform. Den knytter det fysisk-materielle til det åndelige.

Kristviks grunnleggende biologiske og vitalistiske ideer er på ingen måte spesielle eller enestående. Erik Vassenden har i *Norsk vitalisme. Litteratur, ideologi og livsdyrking 1890–1940* (2012) vist hvor utbredt disse ideene var i samtida, ikke minst i skjønnlitteraturen. Jan Inge Sørbo kaller i *Nynorsk litteraturhistorie* (2018) vitalismen for «mellomkrigstida sin viktigaste ideologi» (s. 177).¹⁰⁰ Begrepet gir svært ulike assosiasjoner. Vassenden knytter det til positiv sunnhet, naturnærhet, økologi, men også til reaksjonær ideologi, irrasjonalisme og fascisme (s. 9).

¹⁰⁰ Både Vassenden og Sørbo knytter begrepet til ei lang rekke av våre mest kjente forfattere fra slutten av 1800-tallet og framover. Navna dekker hele det politiske spekteret: Arne Garborg, Knut Hamsun, Hans E. Kinck, Olav Duun, Kristoffer Uppdal, Aslaug Vaa, Åsmund Sveen, Tore Ørjasæter, Tarjei Vesaas, Marie Takvam, Sigurd Hoel, Rolf Jacobsen, André Bjerke, Jakob Sande og Finn Alnæs.

Vassendens definisjon av vitalisme er «en forestilling om at alt levende stammer fra en særlig livskraft, en skapende impuls som ikke lar seg forklare ut fra mekanismens lover» (sst.: 13). Slik bruker også Kristvik ordet. Dette er primært en biologisk livskraft, som står over og kommer før det sosiale. Vassenden knytter vitalismen bl.a. til Hans Driesch (1847–1941), tysk biolog og filosof, som gjennom begrepet *enteleki*, et livskraft-prinsipp, la et grunnlag for vitalismens filosofi. Han viser også til Henri Bergsons begrep *èlan vital*. Kristvik refererer til begge, men distanserer seg noe fra Driesch fordi han har «sermeiningar om kva livet i sin grunn er for noko» (Kristvik 1924: 45). Som biologisk-vitenskapelig begrep var *enteleki* omstridt, og de fleste biologer tok tydelig avstand fra det.

I forhold til moderniteten viser vitalismen to ulike ansikt: et avvisende og et omfavnende. Det fins «vitalismer» både med reaksjonære og progressive trekk. Kristviks vitalisme går sammen med en tydelig modernitetskritikk. Her har han mye til felles med en annen «strateg»: Hulda Garborg. Begge var mot industriutvikling, bykonsentrasjon, byråkrati og kapitalisme. Begge var imot den moderne kvinnebevegelsen. Kvinner og menn skulle være likestilte, men ikke like (Skre 2011: 587). Hos Kristvik er moderniteten og urbaniteten ødeleggende for en sunn, biologisk basert, vitalisme.

En kjernetematikk i vitalismen er forholdet mellom «individ og slekt, subjekt og livsstrøm» (Vassenden 2012: 17). Ofte fortelles slektens gang i form av en forfallsfortelling med en implisitt modernitets- og sivilisasjonskritikk. Dette har en allmenn europeisk forfallstenking som bakteppe, slik det bl.a. kommer til uttrykk hos Oswald Spengler, som Kristvik flere steder viser til. Vitalismen har – og dette er svært tydelig hos Kristvik – en tendens til å «la biologiske og filosofisk-spekulative nivåer smelte sammen i en mer eller mindre metaforisk forståelse av livsdyrkingen» (s. 20). Her har han mye til felles med Erling Winsnes. Kristvik anmeldte *Den neste stat* (1924) i *Norsk pedagogisk tidsskrift* i 1925, og gav den en entusiastisk omtale.¹⁰¹ Kristvik må ha likt koplinga mellom religion og biologi. Hos

101 Erling Winsnes (1893–1935) – «sosialøkonom og publisist, nasjonalist og kosmopolitt, drømmer og rabulist, livsdyrker og fanatisk moralist, vittig paradoksmaker og grublende filosof» (Philip Houm 1955: 54) – var i 1927–1928 med i redaksjonen til *Nasjonalfascisten*. Hans høyreradikalisme var likevel ikke mer uspiselig enn at Helge Krog og Sigurd Hoel etter krigen ga ut minneboka *Av og om Erling Winsnes* (1955). Winsnes inngår også i framstillinga til Terje Emberland, *Da fascismen kom til Norge* (2015). Winsnes sin roman *Sagadagen gryr* (1934) gir bl.a. et bilde av stiftingsmøtet for Den nasjonale legion, Norges første fascistbevegelse, i 1927, jf. også Emberland.

Winsnes fant han også noe av sin egen begeistring for det gamle norske agrarsamfunn.

Som vi har sett, er forholdet mellom individ og ætt et motiv som stadig går igjen hos Kristvik. Slik han ser det, er dette styrt gjennom «kimbanekravet», arvestoffets overføring gjennom kjønncellene. Tanken ligger nær Ernst Haeckels «rekapitulasjonsteori», også kalt «den biogenetiske grunnlov», dvs. at ontogenesen repeterer fylogenesen, den enkelte organisme, individet, gjennomgår sin arts utvikling. Analogitenking var vanlig her. For Haeckel, som for Kristvik, var det ikke noen motsetning mellom religion og vitenskap. Haeckel skapte enhet mellom Gud og verden gjennom sitt monisme-begrep. Denne enheten var å forstå på et molekylært nivå; hans sjelsbegrep var knytta til cellenivået (Vassenden 2012: 23). En slik begrepsforståelse er ikke helt ulik den Kristvik legger til grunn allerede i *Sjælslæra* (1913), og Kristvik viser til Haeckel flere steder i forfatterskapet sitt. Kristviks filosofiske forfatterskap kan ses som et stort anlagt forsøk på å forene moderne natur- og samfunnsvitenskap med religionens overbygning, og slik sett et uttrykk for det Vassenden kaller vitalismens forsøk på *mediering* mellom evolusjonslæra og religionen (s. 26). På dette punktet går Kristvik likevel imot Haeckel, som han mener ikke i tilstrekkelig grad tør å si noe om «meninga» med naturvitenskapen. Eksemplet hans er at Haeckel nok ser at forplantninga er grunnleggende viktig, men at han ikke klart nok tør slå fast at «økslingskravet (...) er den centrale grunnleggjande ovringa i livssoga». Det er her «meninga» ligger for Kristvik (1923: 70). Han kritiserer naturvitenskapen for å se denne typen «meningsleding» bare som uttrykk for «metafysikk». For Kristvik lå «meninga» i økslingskravet. Mens Haeckel blei anti-religiøs, var «økslingskravet» for Kristvik nærmest et gudsbevis.

Å gå inn under noe større, å ha en tjenende livsholdning, er for Kristvik noe helt grunnleggende. Dels kan dette gjelde forholdet til Gud eller Jesus, men det kan også være en del av vitalismens livsbekreftelse. I den tjenende holdninga ligger det å gi seg hen til noe som er større enn individet. I den vitalistiske tenkinga ligger det ofte at individualisme fører til anarki. En sunn form for kollektivism er derfor redninga. Typisk skjer dette i form av innlemming i en stand, en eller annen form for «fellesskap» eller «lag-nadsband», som Kristvik kaller det. Nok en gang er Kristvik på linje med

Oswald Spengler. Begge kritiserer skarpt det forfallet de ser i europeisk borgerlig individualisme. Her er det – hos begge – likheter med nazistisk tankegang. Folkefellesskapet settes opp mot egen nytte, individualisme og materialisme. Den pedagogiske varianten av dette idealet blei formulert i Nasjonal Samlings partiprogram i 1934: «karakterdannelse, samfunnsånd, kroppsutvikling og det praktiske livet» var de sentrale måla. Dette er også langt på vei på et generelt og overgripende nivå dekkende for Kristviks pedagogiske ideal, hans «edukasjonalisme», i mellomkrigstida.

Et sentralt punkt i Kristviks kulturkritikk er det han ser som en pervertering av seksualiteten ved at den knyttes til individualistisk nyting. Gjennom Freud og hans libido-begrep får han bekrefta seksualiteten som livets grunnleggende kraft, men han reagerer på dens potensielle tøylesløshet, og han er opptatt av å underlegge seksualiteten en høyere orden. Naturlig og god seksualitet skal ha en etisk og religiøs overbygning, og da blir den også sunn og fruktbar.¹⁰² Den skal framfor alt ikke knyttes til noen form for «sensualisme». Seksualitet er for Kristvik – som for Luther – den grunnleggende «livsovringa» og Guds gave til menneskene.

Hans stadige kretsing rundt maskulinitet («mannshått, rovdyrhått») og «moderstand» (omsorgsinstinkt) står for en kjønnsessensialistisk tenkemåte, som ikke oppheves gjennom parentalismen. Når de to halvdelene forenes, mister de ikke sine kjønnsespesifikke trekk, men inngår i en høyere enhet. Kristviks maskulinitetskritikk rammer også en i overkant maskulin Herre og Gud.

Kristviks prosjekt er ambisiøst. Han vil tegne menneskesamfunnenes oppkomst, men også potensielle undergang, deres utvikling fra de tidligste tider og fram til sin egen tid, der kaoskreftene, Ragnarok, truer. Utviklinga ses i et dialektisk og evolusjonært perspektiv, der ei lang rekke vitenskaper inngår i ei bevisrekke, som til slutt gis en religiøs overbygning. Han gir et makro-historisk perspektiv på hvordan «samfunn» utvikler seg på

102 Kristviks vitalisme har som nevnt mange skjønnlitterære paralleller. Tarjei Vesaas sine to romaner *Det store spelet* (1934) og *Kvinnor ropar heim* (1935) kan nesten leses som en illustrasjon av sentrale Kristvik-tanker. Her får vi «bondelivets apoteose», «den norske bondegårds historie» (Philip Houm 1955: 254). Sigrid Undset roste bøkene for «den avlende fliden, den dampende fruktbarheten og frodigheten» (sst.: 257).

alle «organiske» nivå fra cellenivå til menneskesamfunn. Det er den store syntesen han er på leiting etter.

Sentralt i denne forsøksvis vitenskapelige argumentasjonen sto biologien. Knut Kjeldstadli pekte i debatten etter Slagstads *De nasjonale strateger* på at «venstrestaten var biologiens store tid» (Kjeldstadli 1999: 145) og «den sjølsagte tenkemåten» (s. 149): «Om noen vitenskap dominerte venstrestatens fordomsregime, var det biologien» (s. 151). Krigen ødela det meste av grunnlaget for dette kunnskapsregimet.

Hvordan gikk det med «Kristvik-pedagogikken»?

Enkelte av Kristviks gamle elever møtte Kristvik i Volda etter at han var blitt pensjonist. I brevbøkene tegner de et bilde av en mann som er trøtt, desillusjonert og bitter (Madssen 2020). Denne bitterheten skyldtes ikke bare kontroversene med departementet, oppsigelsen i Volda og tida ved Norges Lærerhøgskole. Flere av de som har tatt opp dette temaet, har pekt på at Kristviks tid var ute. De som etterfulgte Kristvik i Trondheim representerte andre pedagogiske interesser. Kvam (2009: 299) nevner blant anna Sigurd Nørstebø, Birger Myksvoll, Sverre Sletvold, Nils Søvik, og disse «kan ikke sies å representere bygdekulturen og nasjonalismen, eller å videreføre en verdikonservativ linje i opposisjon til arbeidet i Oslo». Martin Strømnes fortsatte i Trondheim fram til 1971, fra 1967 som professor i praktisk pedagogikk. Vegard Kvam ser Strømnes som en av «de siste representantene for den gamle lærerhøgskoletradisjonen». Kaj Skagen ser Kristvik som den siste representant for Grundtvig-tradisjonen i norsk lærerutdanning (Skagen 2018: 76f.).

Kristvik blei relativt fort glemt. Som «handlingsideolog» på skolefeltet og i pedagogikken var han – vurdert som «moderniseringsagent» – på den tapende sida. Tidsånden gikk han imot. I løpet av 1950-tallet var det andre pedagogiske stemmer det blei lytta til. Delvis var det et generasjonsskifte. Anne Sethne ble pensjonist i 1937, Helga Eng i 1940. Kristviks posisjon i norsk lærerutdanning ble svekka etter at han dro til Trondheim. Hans åndsvitenskapelige og hermeneutiske tradisjon blei utfordra av mer

positivistiske tradisjoner.¹⁰³ I 1947 ga Martin Strømnes ut *Tidsskifte i landsfolkeskolen* med forord av Kristvik. Boka var et kraftig angrep på byskole og skolesentralisering; skolen skulle tuftes i bygd og på åker, og ikke i by og på asfalt, men argumentasjonen var polemisk og byfiendtlig på en lite konstruktiv måte. To ruvende metodikkverk ble utgitt av tilhengerne av en fådelt landsfolkeskole: *Arbeidsmåten i landsfolkeskolen. Handbok for lærerlar i samla og fådelte skular* (1948) og *Aktuelle problem i folkeskolen. Aktivitetsmetode i fådelt skole* (1954). Særlig sistnevnte er på mange måter ei pedagogisk-metodisk Volda-bok med bidrag av bl.a. Kristvik, Strømnes, Todal, Lind Meløy, Kvamme, Håvåg og byråsjef Nils Faaberg i KUD. Metodikken her kunne like gjerne bli brukt i byskoler, men bøkene var knytta til den fådelte landsfolkeskolen. Ola Stafseng – som ellers vurderer Kristvik høyt – konkluderer med at det er «usikkert om Kristvik-skolen og Strømnes på noen entydig måte kunne knyttes til et emansipatorisk grunnsyn (...) deres polemiske og demagogiske interesser kvalte deres (egentlige) analytiske innsikt og formidlingsevne» (Stafseng 1996: 326).

Som nevnt tidligere blei arven etter Kristvik i Volda på 1950-tallet forsøkt ført vidare, først og fremst gjennom øvingsopplæringa. «Demonstrasjonslærerne» Maisen Meyer, Knut Olav Iversen og Harald Flø dro alle fra Trondheim til Volda på 50-tallet og blei øvingslærere. Både Meyer og Iversen hadde samarbeid med Kristvik om øvingsopplæringa i disse åra. Iversen forteller at han i åra 1955–1975 aleine hadde «over 70 lærerkurs». Han hadde alltid et krav om et stort lokale. «Veggane vart dekte med elevarbeid frå Statsøvingssskolen, t.d. skisserekkjer som synte samanhengen i ein utviklingsgang. Her kunne lærarane finne att og forstå teoretiske omgrep som didaktisk relasjonisme og parentallisme» (Iversen 1996). I Volda var nok Iversen den mest trofaste formidleren av arven etter Kristvik. En ny pedagoggenerasjon overtok, og universitetspedagogikken avløste seminarpedagogikken.

Egil Frøyland forsøkte å gjenreise minnet om Kristvik i *Verpekassen* (1974), og sier at han «som pedagogisk tenker og stridsmann (...) må være noe av det største vårt land har fostret av det slaget» (s. 139). Han sted- og

103 Både Slagstad (1998), Stafseng (1996) og Vaage (2004) ser Kristvik som antipositivist. Kvam (2009) nyanserer dette. Kristvik var ikke prinsipielt mot empirisk og eksperimentell vitenskap, men han gjorde front mot en vitenskap som ikke også ville åpne seg for livssyn, religion og verdier.

tidfester Kristviks «fall»: Oslo lærerskole, januar 1950. Stedet var symbolsk: Indremisjonens viktigste lærerutdanningsinstitusjon siden 1922 blei i 1946 overtatt av staten. Indremisjonens leder, Ole Hallesby, tapte; Arbeiderpartiet vant. Kristviks pensumtrilogi (*Læreryrket*, *Elevkunne*, *Sjelelære*) hadde siden 1930-åra vært de mest brukte lærebøkene i pedagogikk. Ennå i 1950 var alle tre bøkene i bruk ved åtte lærerskoler, ved en niende var to av dem i bruk (Tveiten 1995: 75). På møtet i Oslo blei bøkene skarpt kritisert. De var faglig og begrepsmessig uklare og vanskelige for elevene å forstå. Universitetspedagogikken var på offensiven. Kristviks bøker var ikke vitenskapelige nok, de blanda det vitenskapelige med det subjektivt normative. Egil Frøyland (1974: 130f.) kaller møtet «en gravsang» over Kristviks lærebøker. Frøylands bok førte ikke til fornya interesse for Kristvik. Aasmund L. Strømnes ga i 1982 ut farens (Martin Strømnes) etterlatte manus, *Kristvik-skolen*, men heller ikke dette førte til noen ny interesse. Boka hadde for de fleste først og fremst historisk interesse.

En begynnende Kristvik-renessanse kom først med Ola Stafsengs doktorgradsarbeid, *Den historiske konstruksjon av moderne ungdom* (1996). Stafseng framhever Kristvik som en sentral skikkelse i europeisk reform-/aktivitetspedagogisk sammenheng. Han plasserer Kristvik i tradisjonen etter Peter Petersen i Jena og Karl og Charlotte Bühler og Elsa Köhler i Wien. Han framhever spesielt Kristviks øvingsskole med Sukkestad og Strømnes i spissen. Den var «det tiltaket som i Norden hadde flest likhetstrekk med Jena-planen» (1996: 31), og «mest av alt lignet [den] en miniatyirutgave av universitetsskolen i Jena» (s. 137). Stafseng innrømmer likevel at Kristvik i «den norske (reform)pedagogiske historien har fått en tilbaketrukket eller anonym plass» (s. 32).

Fornya interesse for Kristvik kom særlig gjennom Rune Slagstad *De nasjonale strateger* (1998). Kristvik innsettes her som nasjonal pedagogisk strateg og representant for Venstre-statens kunnskapsregime. I den omfattende diskusjonen rundt Slagstads bok blei framstillinga av Kristvik kommentert. Flere mente han tilla Kristvik for stor betydning. Noen sider ved hans forståelse av Kristvik blei også problematisert.

Her skal to korrektiv nevnes. Anders Kirkhusmos artikkel, «Erling Kristvik – venstrestatens kunnskapsideolog?», gir nok tilslutning til deler av Slagstads Kristvik-portrett, men ender opp med å svare nei på det

spørsmålet som ligger i artikkelens overskrift. Det var andre agenter som prega praktisk og pedagogisk skolepolitikk i mellomkrigstida. Kristvik var «først og fremst en tenker og teoretisk orientert pedagog som høyst fortjent er blitt trukket fram fra glemselen», men han «sto på sidelinjen da de store skolepolitiske reformene ble satt ut i livet i mellomkrigstida» (Kirkhusmo 1999: 279). Kirkhusmo er enig med Slagstad i at venstrestaten hadde et dannelsingsprosjekt og «et kunnskapsregime med tyngdepunkt i det pedagogiske», men her var det ingen hegemonisk tenker.

Det andre korrektivet var Erling Lars Dales framstilling av Kristvik i *De strategiske pedagoger* (1999). Dale er langt mer kritisk til Kristvik enn Slagstad er. Boka er både i tittel og innhold en stort anlagt replikk til Slagstad. Som en forklaring på Kristviks fall etter krigen peker Dale på at Kristviks samfunnsstenking tapte. Dens tid var forbi. Dale sporer Kristviks folkeorganisme-tenking tilbake til 1800-tallets tyske idealisme. Den var ei tapt sak i en sosialdemokratisk flerpartistat. Spesielt framtidretta var heller ikke Kristviks normative fokus på bygd og land, og ikke by. Dale mener at Kristvik aldri tok noe oppgjør med sitt kulturprogram fra 1920-tallet om «Norig, ein folkedaningsheim», og at dette førte til at han blei mer og mer isolert. Til dette kom også at denne kombinasjonen av kristendom og norskdom fullstendig mista hegemoni etter krigen. Også Slagstad ser at Kristviks tid er ute. Han mener at folkedanningsprosjektet forvittra gjennom teknokratisk uttørring under Arbeiderparti-staten. Reidun Høydal mener det i tillegg skjedde ei «indre forvitring» gjennom sjølve samfunnsutviklinga, «den sosiale mobilitetens integrerande dynamikk (Høydal 2003:376).

Det hittil siste større arbeid om Kristvik er Vegard Kvams doktorgradsavhandling, *Livsnær skole* (2009). Det sentrale her er Kristviks engasjement for den fådelte landsfolkeskolen, som Kvam plasserer inn i en brei internasjonal kontekst. Kvams bok er – vurdert opp mot Slagstad og Dale – verken spesielt opp- eller nedvurderende, men gir ei balansert framstilling av Kristviks pedagogikk.

Slagstads begrep «strateg», «handlingsideolog» og «kunnskapsregime» blei nesten moteord og førte til en hegemoni-debatt. En av dem som seinere gjenbrakte strateg-begrepet, var Arnhild Skre. I *Hulda Garborg. Nasjonal strateg* (2011) bruker hun det om «ein «hærførar», ein person som forstår

å planlegge og leie store organisasjonar eller tiltak» (s. 12). Ut fra en slik definisjon var Kristvik knapt noen strateg. Det er også vanskelig å se han som hærfører. Det nærmeste han kom en strateg-posisjon var gjennom sin dominans i lærerutdanningas pensum gjennom 30 år. Noen sentral strateg i forhold til å planlegge og lede var han heller ikke. Størst betydning hadde han i en lokal sammenheng, som leder for «sin» skole. Her var han leder for et kollegium som ser ut til å ha støtta han i det meste. Størst betydning i utviklinga av en praktisk-metodisk pedagogikk hadde samarbeidet med Oline Sukkestad og Martin Strømnes.

Øvingsskolen var Kristviks basis. «Kristvik-skolen», i Strømnes og Sukkestads tapning, skapte læreridentitet for Volda-elevene fra 1930 til ut på 1950-tallet. Brevbøkene til disse elevgruppene viser tydelig at Kristvik blei ansett som en retningsgiver, kall han gjerne en lokal «hærfører», som framfor alt ga deres lærergjerning en høy himmel. Under krigen så både kollegaer og elever han som en «frontleder». På et nasjonalt nivå blir dette utydeligere. Her er Kristviks pedagogikk én av flere reform- og aktivitetspedagogiske retninger og arbeidsmåter, og Kristviks stemme blander seg med stemmene til Helga Eng, B. Ribsskog, Anna Sethne, Håkon Wergeland og andre. Når Willy Aagre i 2016 gir ut *Folkeopplyseren. Anna Sethne og den norske reformpedagogikken*, er Kristviks navn ikke nevnt.

Over Kristviks basis – klasserommets organisering og praksis – reiser en overbygning seg. Denne ligger først og fremst i hans biologisk-sosiologiske forfatterskap. Hans mulige nasjonale strateg-posisjon knytter seg her til en folke-ideologisk tenking, som etter krigen virka fortidig og problematisk.

Sammenstillinga og gjennomgangen av tekster fra, til og om Kristvik har vist at det på et ideologisk eller idéhistorisk plan er noen «gråsoner», overlappinger, mellom hans samfunnssyn, hans sosiologi og element i NS-ideologien. Mange av disse gråsonene bunner i tankegods med en lang genealogi tilbake til 1800-tallet, men de var fortsatt utbredte i samtida, og i en lærerutdanningskontekst relativt ukontroversielle. Lest inn i den aktuelle politiske konteksten under og rett etter krigen, blir dette likevel problematisk for han. Det hele ender bare med en liten reprimande. Han nærmest unnskyldes fordi han, politisk sett, har vært litt naiv. For han sjøl var dette ei ulykke som prega han.

Da kritikken av pedagogen Kristvik kom, dreide det seg om helt andre ting. Det dreide seg særlig om to konkrete forhold: Språkføringa hans blei opplevd som «gammeldags nynorsk», til dels «uforståelig», og – viktigere – hans pedagogikk blanda det objektivt vitenskapelige og det subjektivt normative i et bestemt livssyn. Før krigen hadde dette blitt lite problematisert innafor fagfellesskapet. Omslaget kom raskt i løpet av 1950-åra. Universitetspedagogikken var på frammarsj også i lærerutdanninga. En tredje grunn lå i samfunnsutviklinga. Kristviks pedagogikk hadde altfor lenge en uttalt front mot byskolen og kopla til et samfunnsideal som i etterkrigstida blei sett som fortidig. Kristviks tid var over.

Appendiks

NOREGS LÆRARHØGSKULE

Friidag den 21. Okt^r 1846
TRONDHEIM

Kirke-Dept. L.
J. No 4779 18. 6. 1846

Til
Kirke- og Undervisningsdepartementet,

Èg har idag tuki med brev fra
Departementet av 12 juni med samtykke
til å oppnevne rektor Kristvik og å ta
på seg å styre et ledigt professorat
i pedagogikk fra 1 sept. 1846 og imtil videre.
Èg har straks sett meg i samband med
rektor Kristvik, og han har sagt sig
viljig til å ta på seg ette anseelse.

Då et er foreskrevet at rektor
Kristvik at lærerskolen i Valde itte
skal lide nogen skade ved å bli uden
rektor, sålye han samtynder oss til
på rektoratet med Valde lærerskole.
Dokumentskuden følger imlagt.

Vedlagt
Hans Bergsjø

p. 1. Oslo 17. juni 1946.

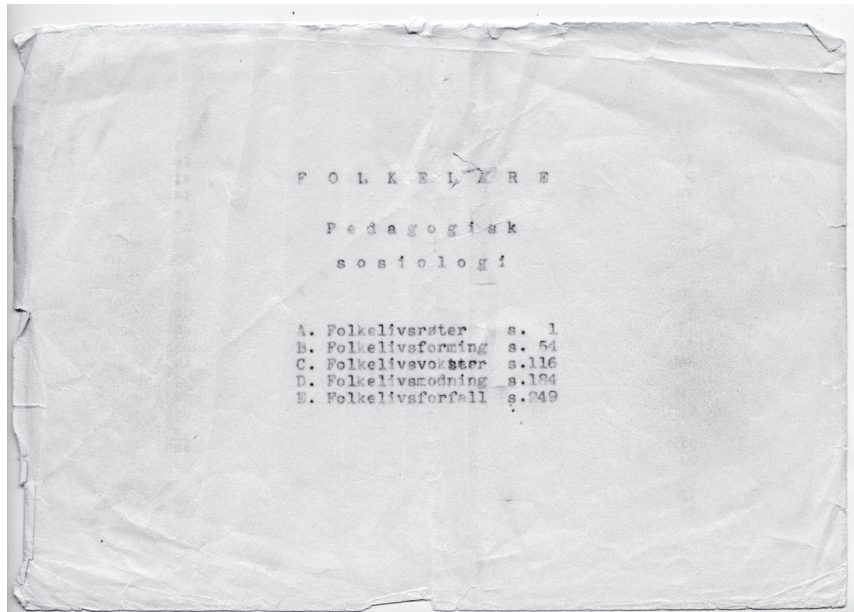
Erling Kristvik, rektor
ved Volda offentlige
Lærarskolen, sitjer
avskil fra embedet
sitt.

Til
Bergen.

Underkjenner
Erling Kristvik, rektor
ved Volda offentlige
Lærarskolen, sitjer
med dette avskil
fra rektor embedet
fra 1. juli d. o. for
å overta mellombals
stilling ved Norges
Lærarhøgskolen.

Med høgrydd
Erling Kristvik

De handskrevne breva til departementet fra Bergsgård og Kristvik, 17.6.1946, der Kristvik aksepterer stilling ved Lærerhøgskolen i Trondheim samtidig som han sier opp rektorstillinga i Volda.

Innholdet i den delen som utgjorde prosjektets hoveddel, *Folkelære. Pedagogisk sosiologi*.

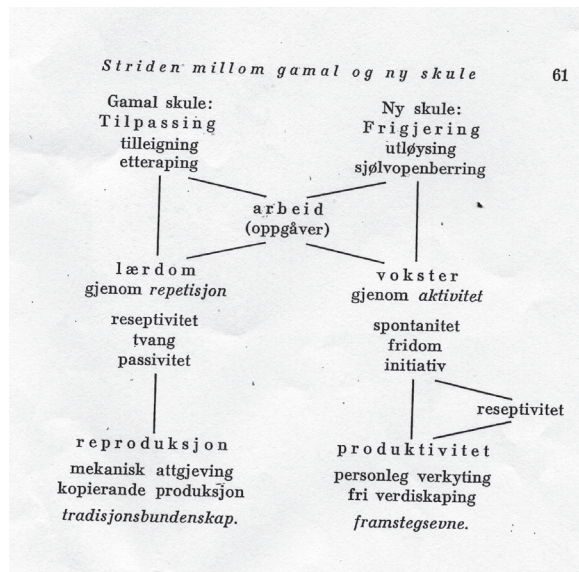
	Innhold	
I.	Folkelivs - problemet	
	Historia som folkedrama	s. 1
	Kulturen og folket	s. 5
	Individet og folket	s. 8
	Folkebegrepet	s. 12
II.	Folkelig undergrunn	
	Biologisk sammenheng	s. 16
	Parental undergrunn	s. 20
	Sosialt botnfall	s. 25
	Religiøs grunnkraft	s. 28
III.	Sosial overbygning	
	Maktvilje og statssyn	s. 32
	Borgerlig samfunn	s. 37
	By-samfunnslære	s. 41
	Samfunn og selskap	s. 45
IV.	Demologisk vitenskap	
	Sosiologiske oppgaver	s. 50
	Demologiske tilsprang	s. 53
	Typiske avsporinger	s. 56
	Folkepersonligheten	s. 59
V.	Pedagogisk sosiologi	
	Tidligere tilsprang	s. 64
	Oppdræggelse og samfunn	s. 67
	Demologisk typelære	s. 70
	Vitenskap og folkeansvar	s. 74
VI.	Folkeprogrammet	
	Utopiske tanker	s. 77
	Folkelivshusholdet	s. 79
	Sosial tre-greining	s. 84
	Folkesjølstyret	s. 88

Innholdet i «Folkelivslover», som var «avslutningsbolken» i *Folkelære*-prosjektet.

Innhold.

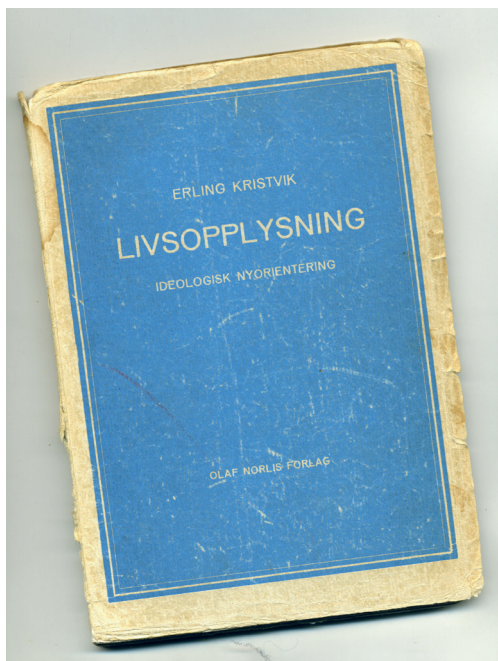
I. Folkelig differensiering	
Økonomisk differensiering.....s.	1
Sosial differensiering.....s.	4
Kulturell differensiering.....s.	6
Psykisk.....s.	9
II. Folkelig integrasjon	
Instinktiv integrasjon.....s.	14
Nasjonal integrasjon.....s.	18
Organisert integrasjon.....s.	21
Kooperativ integrasjon.....s.	25
III. Folkelige konflikter	
Naturgiven livsstrid.....s.	28
Fredelig kappestrid.....s.	32
Innomfolkelig stridsliv.....s.	36
Endefram folkekrig.....s.	39
IV. Folkelige dekadanse	
Folkelig stagnasjon.....s.	43
Folkelig parasittisme.....s.	46
Folkelig degenerasjon.....s.	50
Folkelig anarki.....s.	54
V. Folkelig regenerasjon	
Folkelig reform.....s.	59
Folkelig revolusjon.....s.	63
Folkelig renessanse.....s.	37
Folkelig involusjon.....s.	71
VI. Folkelige evolusjon	
Ortodoks evolusjon.....s.	75
Organisk evolusjon.....s.	78
Mekanisk evolusjon.....s.	81
parental evolusjon.....s.	86

Innholdsoversikten til «Folkelivsteori», som skulle være «innleiingsbolken» til *Folkelære*-prosjektet.

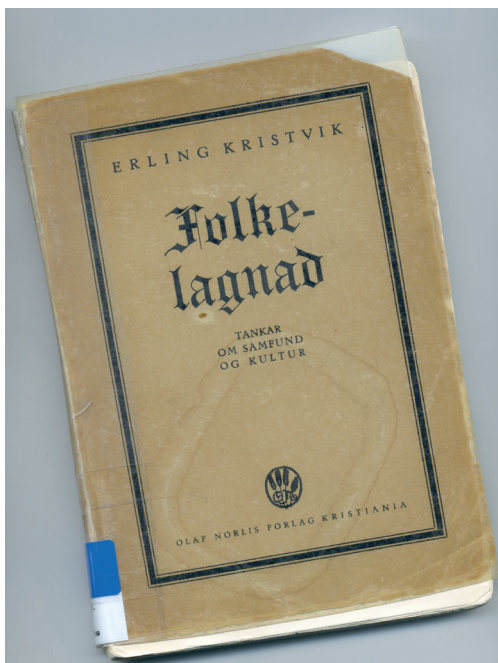

Kristviks skjemaframstilling av «Striden millom gamal og ny skule» i *Den nye barneskole*. Festskriftet til overlærer Anna Sethne i 1937.

Framsida på *Livsopplysning*.
Ideologisk nyorientering (1954).

Tittelsida på *Folkelagnad*.
Tankar om samfund og kultur (1920).

Kilder

Brev (kopi og avskrift)

Forkortelser: VL/Volda lærarskule, EK/Erling Kristvik, KUD/Kyrkje- og undervisningsdepartementet.

Brev fra VL/EK til «Herr skuledirektøren i Bjørgvin», 17.4.1940, skoledirektørens jnr. 3083/40.

Brev fra VL/EK til KUD, 7. mai, 1941, overskrift «Om bruk av Volda lærarskule som lokale for Statens politiskule».

Brev fra VL/EK til KUD, 15.11.1941, overskrift «Om Volda lærarskule».

Brev fra VL/EK til KUD, 1.12.1941.

Brev, overskrift «Rektor Kristviks erklæring», signert Erling Kristvik, 20.1.1942.

Brev fra EK til «Herr byråsjef Solberg, Kyrkjedepartementet, Oslo», 12.2.1942.

Brev fra «Ministerens kontor» til Statspolitiet, 26.8.1942, overskrift «Rektor Kristvik – lektor Gautestad, Volda Lærerskole», jnr. 3494, signert O.B. Pedersen.

Brev til «Skuledirektøren i Møre og Romsdal» fra A. Folkestad, Volda skulestyre, med handskrevet påskrift av ordfører Maurits Aarflot, overskrift «Ad rektor Kristvik, journ. 2187/43», 15.6.1943.

Brev fra «Skuledirektøren i Møre og Romsdal, Molde» til ekspedisjonssjef Norvik, signert A.L. Skar, med gjenpart til Schulabteilung, 3.7.1943, jnr. 2809/43, overskrift «Ad rektor Kristvik».

Brev fra KUD, «Kd. jnr. 4139 L. 1943, NF/SK», til Politidepartementet, overskrift «Ad rektor Erling Kristvik ved Volda lærarskole», 27.8.1943.

Brev fra EK til KUD, 26.5.1945, overskrift «Om Volda lærarskule».

Brev fra KUD, undertegna Kaare Fostervoll og E. Boyesen, signert av Boyesen, «jnr. 2266 L. 1946» til «Skuledirektøren, Bergen», overskrift «Volda lærarskule – rektor Kristvik si stode til N.S.styresmaktene i okkupasjonstida», 4.4.1946, med påskrift for hand: «går ikke, ny skrivelse skrevet».

KILDER

- Brev, undertegna Kaare Fostervoll og E. Boyesen, til skoledirektøren i Bergen, jnr. 2266 L. 1946, NF [Nils Faaberg]/RA.», med overskrift «Volda lærarskule – rektor Kristvik si stode til N.S.styresmaktene i okkupasjonstida», 6.4.1946.
- Brev fra EK til KUD, 22.4.1946.
- Brev til KUD fra kollegiet, overskrift «Rektor Kristviks stode under okkupasjonen», 25.4.1946.
- Brev fra «Skuledirektøren i Bjørgvin», signert Knut Markhus, jnr. 2318/46, til KUDs «3. skulekontor», 26.4.1946.
- Handskrevet notat «Til avgjerd. Rektor Erling Kristvik – Volda lærarskule», fra NF [Nils Faaberg], 7.5.1946.
- Brev fra KUD v/ Kaare Fostervoll og E. Boyesen, «Kd. Jnr. 3250 og 3335, L. 1946, NF [Nils Faaberg]/TA.», med overskrift «Dykkar stode til N.S.-styresmaktene i okkupasjonstida», 5.6.1946.
- Handskrevet brev fra Arne Bergsgård til KUD, på brevpapiret til Noregs Lærarhøgskule, skrevet i Fritznerns gate 21 på Frogner i Oslo, 17.6.1946, jnr. i departementet er 4777, og stempla 18.6.1946.
- Handskrevet brev fra EK, «p.t. Oslo, 17. juni 1946», overskrift «Til Kongen».
- Brev fra KUD, «Kd. Jnr. 5614, L. 1946, BD/TA.» til VL, undertegna av E. Boyesen og Magnus Børnes, overskrift «Avskilssøknad frå rektor Kristvik, Volda lærarskule», 16.7.1946.
- Brev fra KUD, «Skuleavdelinga», «Kd. jnr. 5603 og 5829, L. 46, BD/AG», til «Lektor Eiken», overskrift «Mellombels styring av Volda lærarskule», undertegna Magnus Børnes og B. Damquist, 29.7.1946.
- Brev fra EK, «Lade, Trondheim, 27. oktbr. 1948» til KUD, overskrift «Mi stode til okkupasjonsmakta i krigsåra», jnr. 6513 i KUD. Skrivet har to vedlegg: «Utdrag av «byråsjef» Nico Solbergs foredrag om «Skolen og nyordninga» fra Fritt folk, 9.2.1942, og avskrift, godkjent av Arne Bergsgård, av Per L. Heltnes brev til EK av 22.11.1941.
- Brev fra KUD, signert både av E. Boyesen og Nils Faaberg, jnr. 6351 L 46, til VL, overskrift «Avskil for rektor Kristvik, Volda lærarskule», 14.8.1946.
- Utrykt notat- og brevsamling etter Knut Olav Iversen
- Knut Olav Iversen 1996. «Erling Kristvik og nazistane». Handskrevet notat.
- Knut Olav Iversen 1996. «Nokre merknader til omtale av Erling Kristvik og hans plass i 100-årsskriftet for lærerutdanninga». Handskrevet notat, 12.1.1996.

Manuskript, utrykt

Folkelære. Pedagogisk sosiologi

Folkelivsteori

Folkelivslover

Norsk folkeprogram

Litteraturliste

Trykte tekster av Erling Kristvik

- Kristvik, Erling 1913. *Sjælelæra til skulebruk. Prenta som manuskript*. Volden: Gjærderd bok- og notetrykkjeri.
- Kristvik, Erling og Søren Nordeide 1914. *Lærebok i sjælelera*. Kristiania: Olaf Norlis forlag.
- Kristvik, Erling 1920. *Folkelagnad. Tankar om samfund og kultur*. Kristiania: Olaf Norlis forlag.
- Kristvik, Erling 1920b. «Handverk og kunst i læraryrket». *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 4/2-3:241-256.
- Kristvik, Erling 1921 og 1922. «Heimstadlære». *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 5/10: 259-271, 6/1-2: 1-8 og 6/3: 61-74.
- Kristvik, Erling 1923 og 1924. «Livssoga og opsedinga». *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 7-8: 64-84, 97-121, 177-186, 209-218, 241-251 og 44-67.
- Kristvik, Erling 1924a. «Arbeidsskulen sett i samband med undervisninga i heimstadlære». *Skolebladet* 27/37: 559-562, 38: 575-579, 39: 593-596.
- Kristvik, Erling 1924b. «Lærarutdaninga. Pøsefabrikk-idealet». *Skolebladet* 27/50: 766-767.
- Kristvik, Erling [E.K.]1925. Melding av Erling Winsnes: Den neste stat, *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*: 152-153.
- Kristvik, Erling 1925, 1941, 1946 og 1953. *Læraryrket. Innføring i pedagogikk*. Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Kristvik, Erling 1925. «Ålmenndaning». *Norsk pedagogisk tidsskrift* 9/4: 130-143.
- Kristvik, Erling 1926. «Drift og instinkt». *Norsk Pedagogisk Årbok*. 2: 77-89.
- Kristvik, Erling 1928. «Ålmenndaning i folkeskulen». *Skolebladet* 31/1-2: 1-6 og 15-19.
- [Kristvik, Erling] 1932. «Universitetsmøtet. Meiningskilnad um eit pedagogisk sentralinstitutt etter rektor Kristviks plan». *Skolebladet* 20/10: 135-137.
- Kristvik, Erling 1936a. «Uptakingsprøva ved lærarskulen». *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 20/1-2:15-27 og 20:70-82.
- Kristvik, Erling 1936b. «Pedagogikken si stilling i lærarutdaninga». *Vår skole* 25/47-49: 435-439, 447-451 og 456-460.
- Kristvik, Erling 1937. «Sosiologi i lærarskulen». *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 21/7-8: 209-223 og 225-239.
- Kristvik, Erling 1937. «Striden millom gamal og ny skule». *Den nye barneskolen. Festskrift til overlærer Anna Sethne i anledning av hennes 65-årsdag* 25. september 1937: 45-62. Oslo: Steenske forlag.
- Kristvik, Erling 1937, 1940, 1945, 1952. *Sjælelære. Pedagogisk psykologi* Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Kristvik, Erling 1939, 1945, 1951. *Elevkunne. Pedagogisk psykologi II*. Oslo: Olaf Norlis forlag.

- Kristvik, Erling 1939. «Normalplan for folkeskolen». *Norsk Skoleblad* 6/50: 995-998.
- Kristvik, Erling 1940. «Utfalding og innplanting». *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 24/9-10: 294-299 og 309-315.
- Kristvik, Erling 1945. «Professor Helga Eng i hennar pedagogisk-psykologiske forfatterskap». *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 29/3: 49-62.
- Kristvik, Erling 1946. «Læreplan-vitskap». *Festskrift til Arne Bergsgård på 60-årsdagen 18. april 1946*: 131-153. Trondheim: Johan Christiansens boktrykkeri.
- Kristvik, Erling 1946. «Volda-vener!» (overskrift), trykt informasjonsark om planlagt tidsskrift/meldingsblad, *Folk og skule: problem – prinsipp – program*, signert Erling Kristvik, Volda 10. september 1946.
- Kristvik, Erling 1951a. «Noregs Lærarhøgskule og stormaktene». *Norsk skuleblad* 15/21: 345, 15/22: 351, 15/23: 371-372 og 396-399.
- Kristvik, Erling 1951b. *Forplantningslære. Foreldrekunnskap*. Oslo: Land og Kirke.
- Kristvik, Erling 1954. «Landsskule-læraren». Berg, Fanny, M. Strømnes, A. Todal og H.W. Tolstad (red.). *Aschehougs metodeverk, Aktuelle problem i folkeskolen*: 397-420. Oslo: Aschehoug.
- Kristvik, Erling 1954. *Livsopplysning. Ideologisk nyorientering*. Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Kristvik, Erling 1954/1955. «Heimesentrert skuleprogram. *Norsk pedagogisk årbok 1954-55* 18: 22-42.
- Kristvik, Erling 1958. «På terskelen til robotalderen». *Aftenposten*, 31. januar 1958.
- Kristvik, Erling 1958. «Vendepunkt i skolepolitikken». *Prismet* 9/10: 289-306.
- Kristvik, Erling 2001. «Brev til Leiv Døssland 1941-45». Døssland, Atle og S. Vaage (red.). «Svinge slegge over halvkalde jarn». *Manuskript, avisinnlegg og brev 1941-1947. Kristvik-skrifter, nr. 1*: 31-49. Volda: Høgskulen i Volda.

Litteratur

- Alnæs, Karsten 1999. *Historien om Norge. 4. bind, En ny arbeidsdag*. Oslo: Gyldendal.
- Berg, Fanny, M. Strømnes, A. Todal og H.W. Tolstad (red.) 1954. *Aschehougs metodeverk*, to bind: *Aktuelle problem i folkeskolen* og *Aktivitetsmetode i fådelt skole*. Oslo: Aschehoug.
- Bergem, Peder 1985. *Erling Kristvik i strid for eit heilskapssyn på allmennlærerutdanninga 1919-1946*. Hovudoppgåve ved Universitetet i Trondheim, Den Allmenvitskaplege Høgskulen, Pedagogisk Institutt. Skrift nr. 1 skriftserien til Volda Lærarhøgskule. Volda: Volda Lærarhøgskule.
- Bergem, Peder 1995. «Kristvik-tida (1930-1946)». Bergem, Peder (red.). *Forkynning, fellesskap, forskning. Volda lærarskule 1895-1995*: 125-157. Volda: Høgskulen i Volda.
- Bergem, Peder 1995. «Kaarstad-tida (1895-1927)». Bergem, Peder (red.). *Forkynning, fellesskap, forskning. Volda lærarskule 1895-1995*: 85-119. Volda: Høgskulen i Volda.

- Bergem, Peder 1998. *Henrik Kaarstad og Volda lærarskule. Ein vestlandslærer og livsverket hans*. Volda: Høgskulen i Volda, Møreforsking Volda. (Forskningsrapport nr. 36.)
- Bergem, Peder 1998. *Tilsette ved Volda lærarskule 1895–1994, Tillegg til jubileumboka Forkynning, fellesskap, forskning, Volda lærarskule 1895–1995*. Volda: Høgskulen i Volda.
- Bergem, Peder 2000. «Skulemann og bygdehovding». Kjøllås, Harald (red.). *100 år 100 navn. Personer som har preget hundreåret på Nordvestlandet: 154–156. Ålesund: Sunnmørsposten Forlag*.
- Bergsgård, Arne 1934, 1938, 1940 og 1946. *Demokrati og diktatur*. Oslo: Noregs Boklag, Oslo. (Norske folkeskrifter nr. 81.)
- Berntsen, Harald «Antiparlamentariske grupperinger». Henta fra <http://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/artikler/1551-antiparlamentaristiske-grupperinger.html> (4.2.2020).
- Birkemo, Asbjørn 1990. «Skolen under okkupasjonen 1940–1945». Jordheim, Knut (red.). *Skolen 1990. Årbok for norsk skolehistorie: 49–72*. Oslo: Selskapet for norsk skolehistorie, NKS-Forlaget.
- Birkemo, Asbjørn 2000. *Kampen om kateteret. Skolepolitikk og pedagogikk i Norge 1940–1945*. Oslo: Unipub forlag.
- Bliksrud, Liv, G. Hestmark og T. Rasmussen, Tarald 2002. *Vitenskapens utfordringer*, bind IV i Berg Eriksen, Trond og Øystein Sørensen (red.). *Norsk idéhistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Christoffersen, H.O. 1959. *Marcus Jacob Monrad. Et blad av norsk dannelses historie i det 19. Århundre*. Oslo: Gyldendal.
- Dahl, Hans Fredrik 1991. *En fører blir til*. Oslo: Aschehoug.
- Dahl, Hans Fredrik 2001. *De store ideologienes tid 1914–1955*, bind V av Berg Eriksen, Trond og Øystein Sørensen (red.). *Norsk idéhistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Dahl, Hans Fredrik og Øystein Sørensen (red.) 2004. *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax.
- Dahl, Hans Fredrik, Bernt Hagtvedt, Guri Hjeltnes 2009. *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal samling i 1933–1945 i tekst og bilder*. Oslo: Pax.
- Dahl, Hans Fredrik 2015. *Quislings nettverk*. Oslo: Aschehoug.
- Dahl, Hans Fredrik 2018. *En kort historie om rettsoppgjøret etter krigen*. Oslo: Pax.
- Dahl, Helge 1959. *Norsk lærerutdanning fra 1814 til i dag*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dale, Erling Lars 1999. *De strategiske pedagoger. Pedagogikkens vitenskapshistorie i Norge*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Døssland, Atle og Sveinung Vaage (red.) 2001. Kristvik, Erling 2001. «Svinge slegge over halvkalde jarn». *Manuskript, avisinnlegg og brev 1941–1947. Kristvik-skrifter, nr. 1*. Volda: Høgskulen i Volda.

- Eide, Svein 1978. *Erling Kristvik og striden om pedagogikken. Brytningar i norsk pedagogikk 1918–1958*. (Magistergradsavhandling i pedagogikk.) Trondheim: Norges Lærarhøgskule, Universitetet i Trondheim.
- Emberland, Terje 2003. *Religion og rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945*. Oslo: Humanist forlag.
- Emberland, Terje 2015. *Da fascismen kom til Norge. Den nasjonale legions vekst og fall, 1927–1928*. Oslo: Dreyer.
- Eng, Helga 1926. Melding av Læreryrket i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 10/9-10:284.
- Eng, Helga 1926. «Norsk opdragelsesvidenskap vitenskap 1900–1925». *Norsk pedagogisk årbok*: 97-109.
- Fet, Jostein 2003. *Skrivande bønder. Skrifkultur på Nord-Vestlandet 1600–1850*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Fidjestøl, Alfred 2014. *Frå Asker til Eden. Historia om Askerkretsen 1897–1924*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Frøland, Carl Müller 2017. *Nazismens idéunivers*. Oslo: Vidarforlaget.
- Frøyland, Egil 1974. *Verpekassen. Tre akter i norsk akademisk pedagogikk*. Oslo: Pax.
- Gilje, Nils 2019. *Hermenutikk som metode. Ein historisk introduksjon*. Oslo: Samlaget.
- Gjærde, Asbjørn (2000). «Den første kringkastingssjefen». Kjolås, Harald (red.). *100 namn. Personer som har preget hundreåret på Nordvestlandet: 79–81*. Sunnmørsposten Forlag.
- Grimnes, Ole Kristian 2018. *Norge under andre verdenskrig 1939–1945*. Oslo: Aschehoug.
- Gullestad, Marianne 1996. *Hverdagsfilosofer. Verdier, selvforståelse og samfunnssyn i det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagemann, Gro 1992. *Skolefolk. Lærernes historie i Norge*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Hagen, Ingerid 2009. *Oppgjørets time. Om landssvikoppjørets skyggesider*. Oslo: Spartacus.
- Halvorsen, Henrik 1999. *Hundre år på lag med lærerutdanningen 1899–1999*. Forskerforbundets Forening for Lærerutdanning.
- Hansen, Jan-Erik Ebbestad (red.) 1999. *Norsk tro og tanke, bind 2, 1800–1940*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Hasle, Eivind 1994. «'Rolf Rimes dagbok'. Ein hallingdøls oppleving av Voldasamfunnet 1914–1918». *Voldaminne. Årsskrift* 1994: 22-43. Volda: Volda Sogelag.
- Hasle, Eivind 1995. «Volda lærarskule – eit veksthus for edruskapsarbeid?». Bergem, Peder (red.). *Forkynning, fellesskap, forskning. Volda lærarskule 1895–1995*: 351-363. Volda: Høgskulen i Volda.
- Heldaas, Eivind 2018. «Hundre års undergang». *Morgenbladet*, 19.10.2018.
- Helsvig, Kim Gunnar 2004. «Norsk reformpedagogikk i historisk perspektiv». *Nytt norsk tidsskrift* 21/2:172-181.

- Heiberg, Arvid. «kimbanen». *Store Norske Leksikon*. Henta fra <https://sml.sn.no/kimbanen> (20.2.2020).
- Hem, Per E. 2012. *Megleren. Paal Berg, 1873–1968*. Oslo: Aschehoug.
- Hjelmtveit, Nils 1969. «Vekstår og vargtid». Oslo: Aschehoug.
- Houm, Philip 1955. *Norges litteratur fra 1914 til 1950-årene*, bind 6 av Bull, Francis, Fredrik Paasche, A.H. Winsnes og Philip Houm: *Norsk litteraturhistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Høydal, Redun 1995. «Det kulturradikale trugsmålet – eit tildriv til etableringa av Voldens Privatseminarium?». Bergem, Peder (red.). *Forkynning, fellesskap, forskning. Volda lærarskule 1895–1995*: 43-62. Volda: Høgskulen i Volda.
- Høydal, Reidun 1995. *Periferiens nasjonsbyggjarar. Vestlandslæraren og Volda lærarskule 1885–1920*. Oslo: Noregs forskingsråd. (KULTs skriftserie nr. 39.)
- Høydal, Reidun (red.) 1995. *Nasjon – region – profesjon. Vestlandslæraren 1840–1940*. Oslo: Noregs forskingsråd. (KULTs skriftserie nr. 45.)
- Høydal, Reidun 1999. «Norskdomsrørslas akademikarar – ein del av venstrestatens danningselite». Rudeng, Erik (red.). *Kunnskapsregimer. Debatten om De nasjonale strateger*: 152-166. Oslo: Pax.
- Høydal, Reidun 2003. «Folkedanning? Landsgymnaset som mothegeemonisk dannelsingsprosjekt». *Nytt Norsk Tidsskrift* 20/4: 363-378.
- Høydalsnes, Harry 1995. «1. februar i Volda 1945 og litt til – den store arrestasjonen», i *Voldaminne Årsskrift* 1995: 43-72. Volda: Volda Sogelag.
- Iversen, Knut Olav (red.) 1982. *Erling Kristvik – ein pedagogisk vegvisar – 1882–1982*. Volda: Volda Trykkeri.
- Jarlert, Anders 1995. *The Oxford Group, Group Revivalism, and the Churches in Northern Europe, 1930–1945, with Special Reference to Scandinavia and Germany*. Lund: Lund University Press.
- Jenshus, Gunnar 1986. «Kampen om skolen under 2. verdenskrig. Læreraksjonen 1942». Jordheim, Knut (red.). *Skolen 1986, Årbok for norsk skolehistorie*: 28-42. Selskapet for norsk skolehistorie: NKS-Forlaget.
- Kirkhusmo, Anders 1999. «Erling Kristvik – venstrestatens kunnskapsideolog?». Rudeng, Erik (red.). *Kunnskapsregimer. Debatten om De nasjonale strateger*: 273-281. Oslo: Pax.
- Kjeldstadli, Knut 1986. «Ikkje hodeløse, ikkje hjerteløse, ikkje kroppsløse». Reiersen, Elsa og Dagfinn Slettan (red.). *Mentalitetshistorie – muligheter og problemer*: 92-116. Norsk Historikerforening: Tapir.
- Kjeldstadli, Knut 1999. «Biologiens tid. Randbemerkingar om viten og venstrestat». Rudeng, Erik (red.). *Kunnskapsregimer. Debatten om De nasjonale strateger*: 145-151. Oslo: Pax.

- Kjeldstadli, Knut. «Ekspertene har rett». Henta fra <http://www.norgeshistorie.no/forste-verdenskrig-og-mellomkrigstiden/religion-og-verdensbilder/1617-ekspertene-har-rett.html> (4.2.2020).
- Krog, Helge, Sigurd Hoel, Sigurd Winsnes 1955. *Av og om Erling Winsnes*. Oslo: Cappelen.
- Krog, Helge 1971. «Kristelig maskeradeKrog». Helge: *Meninger om religion og politikk*: 146-167. Oslo: Aschehoug.
- Kvam, Vegard 2009. *Livsnær skole. En studie av Erling Kristviks pedagogiske engasjement for fådelt landsfolkeskole*. Doktoravhandling, Det utdanningsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Oslo.
- Kvam, Vegard 2013. *Skolefronten. Einar Høigård og norske læreres kamp mot nazismen*. Oslo: Scandinavian Academic Press (sap).
- Kvam, Vegard 2018. «Sivil motstand på kirke- og utdanningsfeltet under den tyske okkupasjonen av Norge 1940–1945». En kunnskapsoversikt». *Tidsskrift for samfunnsforskning*: 59/4: 393-404.
- Lange, August 1947. *Hvem blir lærere – og hvorfor*. Oslo: Gyldendal.
- Lien, Andreas Bagås 2013. *En ny ånd i skole. Nasjonal Samlings skolepolitikk 25.9.1940 – 31.12.1942*. Masteroppgave i historie. Institutt for arkeologi, konservering og historie: Universitetet i Oslo. (https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/andreasbagaaslien_master, 28.1.2020)
- Lindanger, Birger og Kjersti Dybvig 2015. «Saken mot Ola Kvalsund». *Byhistoriens bakgater*. Bind I: 166-179. Stavanger: Dreyer bok.
- Lindholm, Markus 2014. *Evolusjon. Naturens kulturhistorie*. Oslo: Spartacus.
- Lund, Erik, Mogens Pihl, Johannes Sløk 1993. *De europeiske ideers historie*. 3. utgave. København: Gyldendal.
- Lærarskulen. Lov, reglement og undervisningsplaner 1939*. Oslo: Grøndahl & Sønns forlag.
- Løseth, Arnljot 2000. «Kristensosialisten frå Volda». Kjølås, Harald (red.). *100 år 100 navn. Personer som har preget hundreåret på Nordvestlandet*: 111-113. Ålesund: Sunnmørsposten Forlag.
- Madssen, Kjell- Arild 2013. «Erling Kristvik, «bokskolen» og lærebøkene». Askeland, Norunn, Eva Maagerø, Bente Aamotsbakken (red.). *Læreboka. Studier i ulike læreboktekster*: 215-230. Trondheim: Akademika forlag.
- Madssen, Kjell-Arild (2020). *Levde lærerliv. Volda-læreren i brevbøker 1930–1995*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Meyer, Siri 1998. «Det fortrengetes hjemkomst i det postmoderne. Om kjærlighet og kommunitarisme». Bagge, Sverre (red.). *Det europeiske menneske. Individoppfatninger fra middelalderen til i dag*: 226-238. Oslo: Ad Notam Gyldendal.

- Melle, Oddbjørn 2001. «Femkant med forviklingar: Riste, Rønnestad, Kristvik, Bergsgård og Fostervoll. Or Volda si skulesoge – med nogo attåt». *Voldaminne Årsskrift 2001*: 108-150. Volda: Volda Sogelag.
- Mosse, George L. 1964. *The Crises of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*. New York: Grosset & Dunlap.
- Mowinckel, Sigmund og Eiliv Skard 1937. *Målstrid og kristendom*. Oslo: Johan Grundt Tanum.
- Myklebust, Per 1945. «Bakgrunnen for Grundtvigs folkepedagogikk». *Fra pedagogikkens arbeidsfelt. Skrift til professor dr. Helga Eng på 70-årsdagen 31. mai 1945*: 121-133. Oslo: Cappelen.
- Myklebust, Per 1952. «Rektor Kristvik og lærarutdanninga». *Festskrift til rektor Erling Kristvik på Sytti-årsdagen*: 20-59. Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Myklebust, Per I. 1982. «Erling Kristvik – glimt frå personen og programmet». Iversen, Knut Olav (red.). *Erling Kristvik – ein pedagogisk vegvisar – 1882–1982*: 12-23. Volda.
- Myklebust, Per I. 2000. «Erling Kristvik – liv og lære». *Voldaminne Årsskrift 2000*: 44-61. Volda: Volda sogelag.
- Nerbøvik, Jostein 1969. *Antiparlamentariske straumdrag i Noreg 1905–14. Ein studie i motvilje*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nerbøvik, Jostein 1995. «Voldens høiere Almueskole med annecteret Dannelsesanstalt for Almueskolelærere». Bergem, Peder (red.). *Forkynning, fellesskap, forskning. Volda lærarskule 1895–1995*: 21-42. Volda: Høgskulen i Volda.
- Nerbøvik, Jostein 1996. *Krigsår og motstandsvilje, 1940–1945*. Volda: Volda kommune.
- Nerbøvik, Jostein 2000. «Ein av dei nasjonale strategane». Kjøllås, Harald (red.). *100 år, 100 namn. Personer som har preget hundreåret på Nordvestlandet*: 150-153. Ålesund: Sunnmørsposten Forlag.
- Nerbøvik, Jostein 2000. «Den norske kulturnasjonalismen». Nerbøvik, Jostein. *Nasjonsbygging og modernisering*: 19-31. Volda: Høgskulen i Volda. Først trykt i: Øystein Sørensen (red.). *Nasjonal identitet – et kunstprodukt?* 139-158. Oslo: Noregs Forskingsråd. (KULTs skriftserie, nr 30.)
- Nøkleby, Berit 1995. *Holdningskamp*. Bind 4 av Skodvin, Magne (red.). *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940–1945*. Oslo: Aschehoug.
- Nøkleby, Berit 2003. *Gestapo. Tysk politi i Norge 1940–1945*. Oslo: Aschehoug.
- Ortmeyer, Benjamin 2008. *Peter Petersen und die NS-Zeit*. Frankfurt am Main: Johann Wolfgang Goethe-Universität.
- Ribsskog, B. 1938. Melding av *Sjelelære*. *Norsk Skuleblad* 5/8: 153-154.
- Ribsskog, B. 1940. «Den fyrste elevkunne på norsk mål». *Norsk Skuleblad* 7/13: 212.
- Ribsskog, B. 1948. «Litt om Normalplanene». *Norsk Skuleblad* 12/14: 241-242 og 15: 262-265.

- Riste, Olav 1946. «Bergsgård og Volda». *Festskrift til Arne Bergsgård på 60-årsdagen 18. april 1946*: 51-55. Trondheim.
- Rudeng, Erik (red.) 1999. *Kunnskapsregimer. Debatten om De nasjonale strateger*. Oslo: Pax.
- Sandmo, Erling 2015. *Tid for historie. En bok om historiske spørsmål*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sars, Ernst og Moltke Moe 1900. «Norsk folkekarakter». Brøgger, W.C. m. fl. 1900. *Norge i det nittende Aarhundrede*. Første bind: 431-436. Kristiania: Alb. Cammermeyers forlag og Centraltrykkeriet.
- Schilling, Heinz 2016. *Martin Luther. Rebell i en brytningstid*. Oslo: Vårt Lands forlag.
- Sejersted, Francis 2000. *Norsk idyll?*. Oslo: Pax.
- Sejersted, Francis 2013. *Sosialdemokratiets tidsalder. Norge og Sverige i det 20. århundre*. Oslo: Pax.
- Skagen, Kaj 2018. *Norge, vårt Norge: et lands biografi*. Oslo: Dreyer.
- Skre, Arnhild 2011. *Hulda Garborg. Nasjonal strateg*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Slagstad, Rune 1998. *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax.
- Slagstad, Rune 2003. «Folkedannelsens forvandlinger». Slagstad, Rune, Ove Korsgaard og Lars Løvlie (red.). *Dannelsens forvandlinger*: 72-88. Oslo: Pax.
- Slagstad, Rune 2017. «Pedagogikkens vekst – og fall?». *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 101/4:283-303.
- Solheim, Tov 1989. *Levanger lærarskule, Klæbu seminar: 150 år: 17-152*. Levanger: Levanger Lærarhøgskule.
- Spengler, Oswald 1922. *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. Zweiter Band Welthistorische Perspektiven*. München: Oskar Beck.
- Stafseng, Ola 1996. *Den historiske konstruksjon av moderne ungdom. Om ungdom som forskingsobjekt i vitenskaps- og utdanningshistorisk belysning*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag/UNGforsk.
- Stenseth, Bodil 1993. *En norsk elite. Nasjonsbyggerne på Lysaker 1890-1940*. Oslo: Aschehoug.
- Strømnes, Martin 1947. *Tidskifte i landsfolkeskolen. Sentralisering eller sentrale idear?*. Oslo: Aschehoug.
- Strømnes, Martin 1970. «Volda lærarskule som reformsentrum, 1930-1946». *Volda lærarskule 1895-1970*: 82-172. Volda: Volda lærarskule.
- Strømnes, Martin 1982. *Kristvik-skolen. Reformpedagogikk og praktisk problemløsning*. Oslo: Aschehoug.
- Strømnes, Åsmund Lønning og Harald Flø 1995. «Statsøvingsskolen i Volda». Bergem, Peder (red.). *Forkynning, fellesskap, forskning. Volda lærarskule 1895-1995*: 235-264. Volda: Høgskulen i Volda.

- Strømnes, Åsmund Lønning 2006. *Folkeskulelærarar i Fattig-Noreg*. Trondheim: Tapir Akademisk.
- Støve, Edit 1996. «Kristvik og hans rolle under krigen». *Møre-Nytt*, 28.11.1996.
- Støve, Edit 2000. «Kristvik i kvardagen». *Voldaminne 2000*: 62-71. Volda: Volda sogelag.
- Sukkestad, Oline 1952. «Erling Kristvik og programmet hans». *Prismet* 3/7: 205-210.
- Svendsen, Åsmund 2015. *Halvdan Koht. Veien mot framtiden*. Oslo: Cappelen Damm.
- Sødal, Helje Kringelbotn 2013. *Norge i brann. Oxfordbevegelsen 1934-1940*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Sørbo, Jan Inge 2018. *Nynorsk litteraturhistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Sørensen, Øystein 1991. *Solkors og solidaritet. Høyreautoritær samfunnstenkning i Norge ca. 1930-1945*. Oslo: Cappelen.
- Sørensen, Øystein (1997). *Bjørnstjerne Bjørnson og nasjonalismen*, Cappelen.
- Todal, Anders 1946. «Arne Bergsgård og Noregs lærarhøgskule». *Festskrift til Arne Bergsgård på 60-årsdagen 18. april 1946*: 60-79. Trondheim: Johan Christiansens boktrykkeri.
- Todal, Anders 1952. «Erling Kristvik». *Festskrift til rektor Erling Kristvik på sytti-årsdagen*: 3-19. Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Tveiten, Asbjørn 1995. «Volda lærarskule sett i eit nasjonalt perspektiv – i tida 1895-1940». Bergem, Peder (red.). *Forkynning, fellesskap, forskning. Volda lærarskule 1895-1995*: 63-81. Volda: Høgskulen i Volda.
- Vassenden, Eirik 2012. *Norsk vitalisme. Litteratur, ideologi og livsdyrking 1890-1940*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Vatne, Astrid, Martin Strømnes, Per Myklebust (red.) 1952. *Festskrift til rektor Erling Kristvik på Sytti-årsdagen*. Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Volda lærarskule 1895-1970* (1970). Volda: Volda lærarskule.
- Volda lærarskule 25 år, 1895-1920* 1920. Volda: Gjærders prenteverk.
- Voss, J. Fr. [J.F.V.] 1921. Melding av *Folkelagnad* i *Norsk Pedagogisk Tidsskrift* 5: 186-190.
- Vaage, Sveinung (1995). «Kultur og danning. Agrarnasjonale danning – Erling Kristviks sitt bidrag til danning av lærarstanden i lys av tysk danningsteori». Høydal, Reidun (red.). *Nasjon – region – profesjon. Vestlandslæreren 1840-1940*: 167-189. Oslo: Noregs forskingsråd. (KULTs skriftserie, nr. 45.)
- Vaage, Sveinung 2001. «Allmenndanning og folkedanning i Erling Kristviks reformpedagogikk». Vaage, Sveinung (red.). *Education and Nationbuilding*: 143-155. Volda: Volda University College.
- Vaage, Sveinung 2004. «Erling Kristvik. Pedagogikk som kulturell modernisering og folkedanning». Thuen Harald og Sveinung Vaage (red.). *Pedagogiske profiler. Norsk utdanningstenkning fra Holberg til Hernes*: 137-158. Oslo: Abstrakt forlag.

KILDER

- Wergeland, Håkon 1925. Melding av *Læraryrket*. *Norsk pedagogisk tidskrift*. 9: 153-155.
- Wergeland, Håkon 1939. *Den kristne personlegdomen. Ei utgreiing om målet for oppsedinga*. Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Wikipedia. «Rudolf Steiner». Henta fra https://no.wikipedia.org/wiki/Rudolf_Steiner, 12.11.2018.
- Wikipedia. «Der Untergang des Abendlandes». Henta fra https://de.wikipedia.org/wiki/Der_Untergang_des_Abendlandes, 11.9.2019.
- Winsnes, Erling 1934. *Sagadagen gryr* -. Oslo: Aschehoug.
- Waage, Peter Normann 2008. *Jeg. Individets kulturhistorie*. Oslo: Schibsted forlag.
- Aasen, Ivar 2003. *Norsk Ordbog med dansk Forklaring*. Ny utgåve ved Kristoffer Kruken og Terje Aarset. Oslo: Det Norske Samlaget.

Tidligere utgivelser i *Kyrkjefag Profil*

- Nr. 1: Jan Ove Ulstein og Per M. Aadnanes (red.): «Jeg gikk meg over sjø og land...». Bidrag til *kyrkjefaga. Festskrift til Ottar Berge på 65-årsdagen* (2001).
- Nr. 2: Jan Ove Ulstein (red.): *Kateketen i fokus. Nokre perspektiv på katekettenesta* (2001).
- Nr. 3: Per M. Aadnanes (red.): *Kyrkjeleg undervisning og utdanning. Ein konferanserapport* (2003).
- Nr. 4: Torrey Seland: *Paulus i Polis. Paulus' sosiale verden som forståelsesbakgrunn for hans liv og forkynnelse* (2004).
- Nr. 5: Jan Ove Ulstein (red.): *Ungdom i rørsle 1. Aktørar og arbeidsformer* (2004).
- Nr. 6: Jan Ove Ulstein (red.): *Ungdom i rørsle 2. Faglege perspektiv og utfordringar* (2004).
- Nr. 7: Birger Løvlie: «*Kor mykje stort...*». Matias Orheim, hans bidrag til vestnorsk kultur- og kristenliv (2007).
- Nr. 8: Ottar Berge: *Åndene og Ånden. Refleksjoner omkring møtet mellom afrikansk religion og kristen livsforståelse* (2008).
- Nr. 9: Ralph Meier, Birger Løvlie og Arne Redse (red.): *Danning, identitet og dialog. Festskrift til Jan Ove Ulstein og Per M. Aadnanes* (2009).
- Nr. 10: Torrey Seland (red.): «Lær meg din vei ...». Kristen trosopplæring i går og i dag. *En historisk oversikt* (2009).
- Nr. 11: Bjørn Sandvik: *Språkstrid og salmesang – Vår nynorske salmeskatt* (2010).
- Nr. 12: Arne Redse: *Kinesisk religion og religiøsitet* (2010).
- Nr. 13: Per Halse mfl. (red.): *Guds folk og folkets Gud. Festskrift til Birger Løvlie* (2011).
- Nr. 14: Jan Ove Ulstein og Per Magne Aadnanes (red.): *Vegar i vegløysa. Ungdom, identitet, og livssynsforming i det postmoderne* (2011).
- Nr. 15: Tormod Engelsviken mfl. (red.): *Nye guder for hvermann. Femti år med alternativ spiritualitet* (2011).
- Nr. 16: Per Halse: *Gudsord og folkespråk. Då nynorsk vart kyrkjemål* (2011).
- Nr. 17: Asbjørn Simonnes (red.): *Digital trusopplæring* (2011).
- Nr. 18: Torleiv Austad, Ottar Berge og Jan Ove Ulstein: *Dømmekraft i krise? Holdninger i kirken til jøder, teologi og NS under okkupasjonen* (2012).
- Nr. 19: Knut-Willy Sæther (red.): *Kristen spiritualitet. Perspektiver, tradisjoner og uttrykksformer* (2013).

- Nr. 20: Bente Afset, Kristin Hatlebrekke og Hildegunn Valen Kleive (red.): *Kunnskap til hva? Om religion i skolen* (2013).
- Nr. 21: Brynjulf Hoaas: *The Doctrine of Conversion in the Theology of Martin Chemnitz. What It Is and How It Is Worked* (2013).
- Nr. 22: Tom Erik Hamre, Erling Lundeby og Arne Redse (red.): *Barnetro og trosopplæring. Festskrift til Egil Sjøstad på 65-årsdagen* (2014).
- Nr. 23: Knut-Willy Sæther og Karl Inge Tangen (red.): *Pentekosale perspektiver* (2015).
- Nr. 24: Bente Afset, Birger Løvlie og Arne Helge Teigen (red.): *Festskrift til Arne Redse* (2015).
- Nr. 25: Gunnar Innerdal og Knut-Willy Sæther (red.): *Festskrift til Svein Rise* (2015).
- Nr. 26: Brynjulf Hoaas: *The Gift of The Lord's Supper* (2016).
- Nr. 27: Egil Sjaastad: *Carl Fr. Wisløff. Presten som ble misjonsfolkets professor* (2016).
- Nr. 28: Anders Aschim, Olav Hovdelien og Helje Kringlebotn Sødal (red.): *Kristne migranter i Norden* (2016).
- Nr. 29: Bente Afset, Birger Løvlie og Arne Redse (red.): *Toleranse – religion – konflikt* (2017).
- Nr. 30: Knut-Willy Sæther: *Naturens skjønnhet. En studie av forholdet mellom estetikk, teologi og naturvitenskap* (2017).
- Nr. 31: Svein Rise: *Treenig teologi – historisk, systematisk, kontekstuell* (2017).
- Nr. 32: Njål Skrunes, Gunhild Hagesæther og Bjarne Kvam (red.): *Kristne grunnskoler. Begrunnelse – innhold – handlingsrom* (2018).
- Nr. 33: Bente Afset, Arne Redse og Anders Aschim (red.): *Religion og etikk i skole og barnehage* (2019).
- Nr. 34: Andreas Aarflot: *Varslingsklokken. Berte Kanutten Aarflot – bondekone og vekkerøst* (2020).
- Nr. 35: Gunhild Hagesæther, Gunnar Innerdal og Bjarne Kvam (red.): *NLA Høgskolen. Fagutvikling og sjølvforståing på kristen grunn* (2020).
- Nr. 36: Birger Løvlie, Per Halse og Kristin Hatlebrekke (red.): *Tru på Vestlandet. Tradisjoner i endring* (2020).
- Nr. 37: Knut-Willy Sæther og Anders Aschim (red.): *Rom og sted. Religionsfaglige og interdisiplinære bidrag* (2020).
- Nr. 38: Kjell-Arild Madssen. *Levde lærerliv. Volda-læreren i brevbøker 1930-1995* (2020).